

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

34. AASTAKÄIK 2022 NUMBER 1 (394)

Kas arsti üle tohib naerda?: Arstid ja meditsiinikeel Molière'i komöödiates	<i>Kaarina Rein</i>3
Moraali ja mõistlikkuse piiril: Filosoofiline laast	<i>Jaan Undusk</i> 35
<i>Dissoi logoi</i> ehk <i>Dialexeis</i>	 41
	<i>Tõlkinud Janika Päll</i>
Kolm Karli: Kilde fragmentaariumist	<i>Janika Kronberg</i> 66
Eesti teooria kui rändav teooria: Ümber maailma ja tagasi	<i>Igor Pilštšikov</i> 87
	<i>Tõlkinud Juhan Käo</i> <i>ja Mihhail Trunin</i>
Piirid mitmest vaatenurgast	<i>Jüri Engelbrecht</i> 120
Luulet	<i>Jannis Ritsos</i> 134
	<i>Tõlkinud Carolina Pihelgas</i>

Kõiksusest alla vaatava surnud Kristuse kõne, et jumalat pole olemas	<i>Jean Paul</i> 138 <i>Tõlkinud Mati Sirkel</i>
Jean Pauli “Kõiksusest alla vaatava surnud Kristuse kõ- ne, et jumalat pole olemas”: Kirjanduslik meistriteos ja teooria-ajalooline dokument valgustusaja ja romantika lõikepunktis	<i>Joachim Kahl</i> 144 <i>Tõlkinud Mati Sirkel</i>
Metsa mõõtmine metsa minemata	<i>Tauri Arumäe, Mait Lang</i> ... 153
<i>Arvustus:</i> Öhtud füüsika lähistel. Jüri Liiv. <i>Füüsika õhtuõpik</i> . Tallinn: Hea Lugu, 2021. 312 lk.	<i>Jaak Kikas</i> 160
Abstracts	 168
Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. XLIII	<i>Herbert Normann</i> 177

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine

TASUTA: www.kultuurileht.ee

Joonistused sarjast “Koroona-ajastu sootud usstegelased”

lk 34, 65, 86, 119, 137:

ILMAR KRUUSAMÄE (1957), vabakutseline kunstnik.

KAS ARSTI ÜLE TOHIB NAERDA?

Arstid ja meditsiinikeel Molière'i komöödiates

Kaarina Rein

RIVALE: Tohter on ta tõesti tark!

DU CROISY: Ta käe all kõiki ootab sark!

Mihhail Bulgakov, *Pühameeste sepitsused*,
IV vaatus (tlk Ott Ojamaa)

Elame ajal, mil meditsiiniuudised on iga päev aktuaalsed ja põhjustavad nii ärevust kui ka tüdimust. Haiguspuhangute kestel tekitab arstiteaduse ja arstimise vastu ikka kõrgendatud huvi (vt Friedenthal 2020: 2), kuid nii ajalooline kui ka kirjanduslik allikaines näitab, et meditsiin on olnud oluline kogu inimkonna ajaloo jooksul ning tõenäoliselt on seda alati saatnud ka valdkonnaga seotud huumor. Siinkohal tasub meenutada Aisopose valme võhiklikest ja targutavatest arstidest (vt nt *Aisopose...* 2005: 67, 120). Päriviiruse pandeemiaga ja hingelise kriisiga toimetulekuks on samuti leitud eri viise, muu hulgas on nendel teemadel loodud arvukalt vaimukaid meeme (Hiemäe jt 2020: 1021–1026). Anekdoote arstidest ja patsientidest ilmub ajakirjanduses peaaegu iga päev ning arvatavasti kajastub neis eelkõige patsientide arusaam arstidest ja ka hirm nende ees (Meriste 2014: 244).

Üks osa arstinalju, mis tänapäeva Eestis ja küllap mujalgi hakkab kaduma, on seotud ladina keelega. Juhan Smuuli 1965. aastal valminud näidendis *Polkovniku lesk ehk Arstid ei tea midagi* lükkab peategelane kõrvale talle sobimatu diagnoosi *globus hystericus* (keratunne neelus), kuid on seevastu väga rahul diagnoo-

sidega *nihilissimus acutus* (ägedakujuline mittemiski) ja *logor-rhoea gradus gravis* (lobapidamatus raskes astmes) (Smuul 1990: 261, 269–272). Tänapäeval võib küsida, kas sellised diagnoosid mõjuvad humoorikalt või kerkib päevakorda hoopis probleem, miks arst ei räägi patsiendile arusaadavas keeles ja eksitab teda. Kui sellele läheneda aga kultuuriüleselt, on sellised toredad “diagnoosid” rahvusvaheliselt arusaadavad ning nendega seotud naljad kanduvad üle teistessegi kultuuridesse.

Seda, et tõsine teadus ja rahvapärane huumor eksisteerivad kõrvuti, näeb ka 17. sajandi Euroopas, kus haritlaste keel oli ladina keel. Näitekirjanik Molière'i (1622–1673) karjäär algas ajal, mil filosoof René Descartes'i (1596–1650) oma lõppes ehk 17. sajandi keskel (Ojamaa 1974: 20–21). Descartes kasutas oma teostes nii ladina kui ka prantsuse keelt (vt Rein 2020: 35) ning Molière'i tekstides võib samuti mõlemat kohata. Kui Descartes'i filosoofia mõjutas suurel määral ka arstiteadust, siis Molière'i komöödiad naeruvääristavad muu hulgas nii 17. sajandi meditsiinisavutusi kui ka arste ja nende keelt. Huvitav on seejuures asjaolu, et Molière'i ja tema käsitlusi arstidest tsiteeritakse sageli meditsiiniajaloo käsiraamatuis (vt nt Garrison 1960; Waksman 1966; Brockliss, Jones 1997; Porter 1999). Sellele, et arstiteadus võib oluline olla ka teatrilaval, osutavad Molière'i kohta sellest aspektist kirjutatud uurimused (vt Warolin 2013; Crommelynck 2016). Kas Molière'i mitmesaja aasta tagused arstinaljad jõuavad ka tänapäeva inimeseni, on mõistagi hoopis teine küsimus. Huumorimeel on kultuuriti erinev ja naljad ei pruugi ületada piire (Burke 2007: 7). Meie kultuuriruumis tuleb eelkõige esitada küsimus, kas Molière'i loodud meditsiinihumor on eesti keelde tõlgitav ja siinmail arusaadav, sest ilukirjandusteostes huumori tõlkimisel võib esimeseks komistuskiviks saada selle tuvastamine (Lotman 2019: 42). Kuigi Molière'i lavastatakse Eesti teatrites praegugi sageli ja suure menuga, ei ole tema meditsiiniainelised komöödiad neist siiski esimeste hulgas isegi praegusel meditsiiniliselt äreval ajal. Eestis avaldatud meditsiiniajaloo õpikutes ei ole Molière'i mainitud (vt Otter 1995; Sepp 1998; Kalling 2017).

Käsitlen siinses artiklis ajalises järjekorras arstide ja libaars-tide kujutamist ning nendega seotud keelelist väljendust ja selle eesti keelde tõlkimist Molière'i komöödiates. Eraldi toon välja toetumise klassikalistele keeltele ja varauusaegsetele meditsiini-teooriatele. Eesmärk on leida, kui palju Molière oli kursis oma kaasaja meditsiini arenguga ja kas see kajastus ka tema töödes. Teiseks uurin, kuidas kajastub 17. sajandi meditsiin Molière'i eestikeelsetes tõlgetes ning kas see on tänapäevalgi kõnekas ja edasi antav. Selleks kõrvutan Molière'i teksti ja uurimusi mediti-siiniajaloost. Molière'i osa Prantsuse klassitsistliku teatri arengus käsitlen vaid kõrvalteemana.

MOLIÈRE'I HARIDUSLIK TAUST

Jean-Baptiste Poqueline (15. I 1622 – 17. II 1673) lapsepõlve ja noorukiea kohta on teatava kindlusega võimalik väita, et kuning-liku tapetsiiri ehk vaiba- ja mööblimeistri perekonnast pärit poiss õppis 1630. aastatel Pariisi Ladina kvartalis Clermont'i jesuiitide kolleegiumis, mis oli tollal Pariisi kõige mainekam kool. Jesuiitide kolleegiumis olid noored ja haritud õpetajad ning õppetöö eesmärgiks oli seatud “täiuslik kreeka ja ladina keele valdamine”, millele järgnes põhjalik tutvumine antiikautoritega. Õpin-gutes oli noor Jean-Baptiste silmapaistvalt edukas ning temast kujunes suurepärase humanistlik filosoof (Scott 2000: 15–17). Muu hulgas süvenes ta Plautuse, Terentiusse ja Lucretiusse uuri-misse (Bulgakov 1978: 28).

Õpilaste meisterlikkuse saavutamiseks antiikkeeltes- ja kir-janduses kasutasid jesuiidid eri viise. Peale tõlkimise ning essee-de ja epigrammide kirjutamise tuli poistel pidada suulisi ettekan-deid ja dispuute. Ühtlasi mängisid nad ladinakeelsetes värss- ja proosakomöödiates ja -tragöödiates. Õpetajate ja kaasõpilastega rääkisid poisid ladina keeles. Jesuiidid olid spetsialiseerunud ka kõnekunsti õpetamisele. Õppetöö toimus kuni kaheksa tundi päe-vas viiel päeval nädalas ja laupäeval hommikuti ning kestis kuus aastat (Scott 2000: 17).

Arvatakse, et pärast jesuiitide kolleegiumi õppis Jean-Baptiste Poquelin epikuurlasest filosoofi Pierre Gassendi (1592–1655)

juures, kes vastandas end Aristotelese õpetusele ja levitas Epikurose mõtteviisi nii Prantsusmaal kui ka kogu Euroopas (Bulgarov 1978: 30; James 1998: 36). Gassendi juurde olevat Poquelin sattunud kaasõpilase ja sõbra Chapelle'i ehk Claude-Emmanuel Luillier' kaudu. Chapelle'i isa François Luillier oli Prantsusmaa kuningakoja kõrge ametnik, Gassendiga puutus ta kokku Hollandis õppides (LoLordo 2007: 11). François Luillier korraldas 1641. aastal Gassendi tuleku Pariisi, kus temast sai Luillier' poja koduõpetaja. Jean-Baptiste Poquelin liitumine väljapaistva filosoofi ümber koondunud ringiga ei ole siiski usutav, sest mainitud aastal õppis ta juba õigusteadust Orléans'i ülikoolis, kust sai litsentsiaadidiplomi. Molière'i "hagiograafid" on sellegipoolest pidanud kasulikuks väita, et osalt vormis näitekirjaniku meelsust Pierre Gassendi mõttemaailm (Scott 2000: 28–29).

Jean-Baptiste Poquelin õpingute ajal jesuiitide kolleegiumis muutus teater Prantsusmaal põhjalikult. Sel ajal tõi Pierre Corneille lavale sellised oma suurteosed nagu *Cid*, *Horatius* ja *Cinna*. Jean-Baptiste Poquelin asutas oma näitetrupi Illustre Théâtre (Kuulus Teater) 1643. aastal ja võttis endale pseudonüümiks Molière. Õpingud jesuiitide kolleegiumis polnud talle olnud sugugi kasutud, peale Chapelle'i õppis kolleegiumis tollal rohkesti teisigi kõrgeadli järeltulijaid, nende seas Conti prints (1629–1666), hilisem Molière'i teatritrupi patroon.

Molière'i näidendite hulgas on vähe selliseid, mis põhinevad otseselt antiikkirjandusel, kuid näidetena võib siiski välja tuua *Amphitryoni* (1668) ja *Psyché* (1671). Vihjeid antiikautoritele ja klassikalistele keeltele on aga paljudes tema komöödiates. Molière võis klassikalise hariduse üle ka nalja heita, nagu näeb kujukalt tema näidendis *Õpetatud naised* (1672).

MOLIÈRE JA MEDITSIIN

Nagu mujalgi Euroopas, tegi ka 17. sajandi keskpaiga Prantsusmaal meditsiin läbi revolutsiooni. Kui veel 16. sajandil tugines meditsiinipraktika antiikaja kuulsaima arsti Galenose (u 129 – u 200 pKr) seisukohtadele, mida mõjutas Hippokratese teooria neljast kehamahlast (vt Hippokrates 2016: 2101–2102), siis uued

avastused anatoomia ja füsioloogia vallas seadsid kahluse alla sajandeid fundamentaalseks peetud teadmised. Teadmised füsioloogiast hakkasid tuginema pigem katsete tulemustel saadud tõenditele ja mitte üksnes vaatlustele haigevoodi juures, nii nagu see oli olnud antiikajast saati. Just sel murrangulisel ajal pani Molière kirja mitu meditsiini käsitlevat näidendit.

Komöödiates piitsutas Molière kõikvõimalikke liialdusi käitumises ja kõnes — nii eputamist, silmakirjalikkust, suurte ja tühjade sõnade tegemist, võltsvagadust kui ka šarlatanlust. Ajaloo seisukohast on Molière'i näidendid olnud nii ajendiks kui ka takistuseks, et mõista 17. sajandi keskpaiga Prantsusmaa meditsiinipraktikat (Hall 1977: 425). Sellele vaatamata on Molière'i looming andnud inspiratsiooni 17. sajandi ravivõtete uurimiseks (Mak 2015: 2).

Millised olid Molière'i kavatsused meditsiinist kirjutades, pole seniajani selge (Shaw 2012: 133). Tema näidendites on elukutselisi arste enamasti kujutatud negatiivsete tegelastena ning arstiteadust ennast mõttetuna ja inimeste tervisele kahjulikuna. Oletusi, miks Molière oma kaasaegse meditsiini suhtes vastumeelsust tundis, seda vaenas ja kritiseeris, on esitatud mitu. Enamasti on esile toodud isiklikke põhjusi, sest arstid polnud võimelised ravima tema tiisikust, ning ta uskus, et antimoni kasutamisega põhjustasid arstid tema ainsa poja ja ühe südamesõbra surma (Garrison 1960: 296).

Arste mainitakse paljudes Molière'i näidendites, sealhulgas skandaalses *Tartuffe*'is (1664), kus teenijanna repliigist selgub, et aadrilaskmine tõi majaproua tervisehädale leevendust (vt Molière 1974: 304). Molière'i 33 säilinud näidendist on aga enamasti nimetatud kuut komöödiat, milles autor tegeleb arsti elukutse eri tahkudega: *Lendav arst* (Le Médecin volant; esietendus Pariisis 1659), *Don Juan ehk Kivine pidusöök* (Dom Juan ou Le Festin de Pierre, 1665), *Armastus arstina* (L'Amour médecin, 1665), *Arst vastu tahtmist* (Le Médecin malgré lui, 1666), *Põrsaste härra* (Monsieur de Pourceaugnac, 1669) ja *Ebahaige* (Le Malade imaginaire, 1673).

Ka oma eduka debüüdi eest kuningakojas oli Molière võlgu arsti kujutamisele näitelaval. 24. oktoobril 1658. aastal kandis Molière'i trupp Louvre'i kuningalossis ette jandi *Armunud arst* (Le Docteur amoureux) ja võitis sellega kuningas Louis XIV poolehoidu. Edaspidi hakkas Molière mängima Petit-Bourboni teatris Louvre'i külje all vaheldumisi itaalia trupiga (Aspel 1935: 11; Bulgakov 1978: 74–76). *Armunud arst*, mis pole meie päevini säilinud, pärines ajast, kui näitlejad esitasid nii kirjapandud kui ka improviseeritud teksti. Molière'i stiili mõjutajaks on peetud Itaalia *commedia dell'arte*'t, kuid on vaieldud, mil määral. Molière kirjutas nõnda, et lõbus oleks nii talupojal kui ka aadlikul, tema looming oli kord peen ja keerukas, siis jälle muretu ja sundimatu (Mak 2015: 2).

Molière kirjutas meditsiinist, mida praktiseeriti Louis XIV aegsel Prantsusmaal. 17. sajandi Pariisis tundsid haritud inimesed sügavat huvi uute loodusfilosoofiliste ideede vastu, neid arutati ja nende üle vaieldi õukonnaringides ja Pariisi moodsates salongides. Pariisi Sorbonne'i ülikooli arstiteaduskond seevastu jäi neist vaidlustest eemale ja klammerdus Aristotelese ideede külge. Molière, kes puutus kokku nii akadeemilise haridusega arstidega Conti printsi õukonnas kui ka soolapuhujatega, kes talupoegadele “teeneid” osutasid, pilkab oma näidendites muu hulgas Pariisi arstiteaduskonna ülimalt konservatiivsust. Edela-Prantsusmaal asuvas Montpellier' ülikoolis seevastu olid au sees araabia meditsiin ja Paracelsuse õpetused ning sealne arstiteaduskond vastandus täielikult Pariisi ülikooli arstiteaduskonna jäigale Aristotelese ja Galenose toetamisele. Hoolimata eri koolkondade pooldamisest olid arstid aga ühel meelel selles, et tõhus ravi põhineb keha seesmisel puhastamisel. Nii jäid uutele ideedele vaatamata endiselt käibeale aadrilaskmine ja klistiir, muutus vaid selle teoreetiline põhjendus (James 1998: 37–38). On väidetud, et Molière mõistis meditsiini tõelist väärtust, kuid ei saanud heaks kiita 17. sajandi meditsiinipraktikat (Kahn 1911: 2).

Arste ja ravitsejaid kujutavates Molière'i näidendites üldjuhul motiivid korduvad. Tüüpilise asjade käigu järgi püüab isa oma tütart naita tolele vastumeelse mehega. Arstiteadus võetakse appi ebameeldivast kosilasest vabanemiseks, sest tütarlapsel on oma

austaja, kellega ta soovib abielluda. Seega järgivad nimetatud komöödiad põhiliselt *commedia dell'arte* traditsiooni, mis kasutas antiikkirjandusest pärit teemat vanade ja noorte vastuoludest, kus armastajapaarile tuleb appi mõni kelm, et tüssata isa või vastu-meelset kosilast (Sisask 2001: 286). Paljud *commedia dell'arte* tegelased elasidki edasi Prantsuse klassikalises teatris ja mõjutasid ka Molière'i (Hartnoll 1989: 66–67).

Molière'i teostes on kahte liiki arste: libaartistid, kes arste vaid mängivad, ja akadeemilise haridusega arstid, kes on ravimisel täielikud võhikud. Mõlemad karikeerivad omaaegseid ravitsejaid (Mak 2015: 4). Arsti kuju muutis koomiliseks ka tema kostüüm — musta värvi talaar ja kõrge kübar. Tähelepanuväärne on aga see, et meditsiiniteemasid leidis Molière'i näidendites kogu tema Pariisi-perioodi vältel (1658–1673).

LIBAARSTID MOLIÈRE'I NÄIDENDITES

Lendav arst

Komöödiat *Lendav arst* mängiti Pariisis esimest korda 18. aprillil 1659. aastal Petit-Bourboni teatris. Süžee toetub Itaalia teatri omale ja on võimalik, et Molière oli seda näidendit oma trupiga mänginud provintsis juba varem (Crommelynck 2016: 179).

Selles näidendis soovib vana aadlik Gorgibus oma tütart Lucile'i iga hinna eest sundida abielluma vana mehega, kuigi Lucile armastab noormeest nimega Valère. Ähvardava abielu edasilükkamiseks teeskleb Lucile haiget ja oma nõo Sabine'i soovitusel palub Valère oma teenril Sganarelle'il enda peale võtta arsti roll. Sganarelle ei võta algul küll pakkumist vastu, ent kui talle öeldakse, et Gorgibus on lihtne mees, kellele avaldab suurt muljet, kui keegi räägib talle Hippokratesest ja Galenosest, võtab Sganarelle endale koguni kaksikrolli — arsti ja tolle apteekrist kaksikvenna oma.

Lendavas arstis on 15 stseeni ja tegelased põhinevad suuresti *commedia dell'arte* tegelaskujudel. Peakangelane Sganarelle sarnaneb *commedia dell'arte* Arlecchinoga, Gorgibus Pantalonega,

Sabine Columbinaga, Lucile ja Valère omakorda Innamorata ja Innamoratoga.

Sganarelle ilmutab oma meditsiinilaseid teadmisi neljandas stseenis, rääkides nii:

Hippokrates ütleb ja Galenos veenab ilmekate arutlustega, et inime-
mene, kes ei tunne end hästi, on haige. Te talitate õigesti, kui pane-
te oma lootuse minule: sest ma olen suurim, osavaim ja õpetatuim
arst vegetaalses, sensitiivses ja mineraalses teaduskonnas. [---]
Ärge kujutage endale ette, et ma olen tavaline arst, lihtlabane toht-
ter. [---] Mul on erilised anded, ma valdan saladusi. *Salemalec*,
salemalec. “Rodrigo, on sul julgust?” *Signor, si; signor, non. Per*
omnia saecula saeculorum (Molière 1962a: 26, siinkirjutaja tõl-
ge).

Meditsiinikeel, mida Sganarelle kasutab, on arabiakeelne tervitus, katke Corneille’ *Cidist*, fraasid itaalia ja hispaania kee-
lest (“jah, härra, ei”) ning väljend liturgilisest ladina keelest. Sel-
le “võluva” tiraadi muudab eriti absurdseks asjaolu, et kui Sga-
narelle arstina on teada saanud vajalikud faktid patsiendi koh-
ta, selgub, et ta ei oska kirjutada ega suuda haige kohta saadud
informatsiooni talletada, põhjendades seda mälu ülekoormatuse-
ga (Molière 1962a: 28). Sganarelle näitab *Lendavas arstis* oma
pädevust arstiteaduse vallas ka patsiendi uriini analüüsiga. Kuigi
selline labane kempshuumor Molière’i varastes komöödiates oli
mõeldud eelkõige maarahvale (James 1998: 38), võib selle siht-
märk olla ka skolastiline meditsiin, kus arstid järgisid Galeno-
se vaateid, rõhutades eriti uriinianalüüsi tähtsust (vt Leven 2005:
379). Olgu kuidas on, Hippokratese ja Galenose tsiteerimine oli
tollal ilmselt tuntud võtte ka kirjaoskamatu jaoks. Seda, et fraas
per omnia saecula saeculorum (igavesest ajast igavesti) ei kuulu
meditsiini valda, saab haritum lugeja aru tänapäevalgi ning samal
ajal on farsis *Lendav arst* ajatud maskeerumist ja teise rolli teesk-
lemist. Maaõhk, mida Sganarelle patsiendile raviks soovitab, mõ-
jub lausa tänapäevaselt.

Don Juan ehk kivine pidusöök

15. veebruaril 1665. aastal tõi Molière Palais-Royali teatris lavale viievaatuselise komöödia *Don Juan* (Crommelynck 2016: 86). Selles ei järgita Molière'i komöödiade tavalist stsenaariumi arstide kujutamisel, meditsiiniteema on kõigest väike kõrvalepõige kolmanda vaatuse algul. Sellegipoolest kätkeb see endas filosoofilist sõnumit 17. sajandi meditsiini kirjeldamisel. Seda peetakse ühtlasi Molière'i esimeseks jõuliseks rünnakuks oma kaasaegse meditsiini vastu.

Don Juani kolmandas vaatuses ilmub nimategelase teener Sganarelle äkitselt välja arsti rõivastes. Kui peategelane temalt küsib, kust on saadud need naeruväärsed riided, selgitab Sganarelle, et rõivad kuuluvad vanale arstile, kes oli need panti pannud. Ta lisab, et ehkki kulutas nende rõivaste hankimisele suure summa raha, oli see tema meelest siiski mõistlik tegu, sest inimesed, keda ta kohtas, kohtlesid teda austusega, tervitasid teda ja tulid temalt kui targalt inimeselt nõu küsima. Viis-kuus talumeest ja -naist tulnud temalt koguni abi paluma mitmesuguste tõbede ravimiseks. Sganarelle annab ka teada, et selle peale targutas ta pikalt haiguste üle ja kirjutas kõigile palujatele retseptid. Don Juani arupärimisele aga, milliseid ravimeid Sganarelle välja kirjutas, kostis ta, et koostas retseptid hea õnne peale ning oleks tõepoolest naljakas, kui need patsiendid terveks saaksid ja tuleksid teda tänama (Molière 1974: 416–417).

Siinkohal hargneb dialoog don Juani ja Sganarelle'i vahel, kus esimene väljendab oma vaateid arstiteadusele:

DON JUAN: Ja miks ka mitte? Mispärast ei peaks sul olema samad õigused nagu igal teisel arstil? Nende mõju haigete tervenemisele pole sugugi suurem kui sinu oma ja kogu nende kunst on paljas tembutamine. Nad ainult lõikavad kuulsust õnnelikelt paranemistelt. Sa võid nagu nemadki kasutada haige õnne ja rahulikult pealt vaadata, kuidas sinu rohtudele omistatakse kõik see, mis tuleb soodsast juhusest ja loodusjõududest.

SGANARELLE: Kuidas, härra! Te olete siis ka arstiteaduses jumalasalgaja?

DON JUAN: Meditsiin on inimsoo suurim eksitus.

SGANARELLE: Mis! Kas teie siis tõesti ei usu sennasse, aleksandrilehtedesse ja oksenduskivisse? (Molière 1974: 417, tõlkinud Ott Ojamaa.)

Selles *Don Juani* kolmanda vaatuse stseenis naeruvääristab Molière arstide riietust ja meetodeid ning ametlikku meditsiini üldse. 1664. aasta septembris kaotas Molière oma sõbra abee Le Vayer', kellele sai saatuslikuks arstide väljakirjutatud liiga suur annus antimoni. Kaks kuud hiljem suri Molière'i esiklaps Louis. Don Juani repliik meditsiini tulutusest on peaaegu sõnasõnalt pärit Montaigne'ilt (Molière 1962a: 929). Seda ideed täiendatakse Molière'i komöödia *Armastus arstina* III vaatuse esimeses stseenis.

Antimon oli Prantsusmaal rohkesti diskuteeritud teema. 1566. aastal keelas parlament oksendusveini ära, kuid 1658. aastal ravis see kuninga terveks ning 1666. aastal lubas parlament pärast ägedaid vaidlusi seda kasutada (Debus 1991: 95). Meditsiiniajalooliselt ongi selles stseenis kõige huvitavam osutus oksendusveinile, mis muutus Pariisi piirkonnas populaarseks, kui Louis XIV oli selle korduvate dooside järel paranenud (ilmselt tüüfusest). Millegipärast omistati tervendav mõju oksendusveinile ning mitte aadrilaskmisele ja klistiirile, mida sel ajal samuti tehti (Hall 1977: 428).

Eesti keelde on antimonil põhinev oksendusvein (*vin émé-tique*) tõlgitud kui "oksenduskivi" ning kassia "aleksandrilehtedeks". Ühtlasi on *Don Juani* eestikeelses vahenduses lisatud draamatikat lausega "Meditsiin on inimsoo suurim eksitus" (Molière 1974: 417), kuna originaalis nimetab peategelane seda vaid "üheks inimeste suureks eksituseks" (*une des grandes erreurs qui soit parmi les hommes*; Molière 1962a : 743).

Molière'ile tõi *Don Juan* väidetavalt kaasa konflikti Pariisi arstide korporatsiooniga (Bulgakov 1978: 137), kuid sellegipoolest jätkas ta meedikute kritiseerimist, olles leidnud neis ammen-damatu huumoriallika.

Arst vastu tahtmist

Molière'i kolmevaatuseline komöödia *Arst vastu tahtmist*, mille aines pärines Euroopa keskaegsest folkloorist ja mis toodi esimest korda lavale 6. augustil 1666. aastal (Crommelynck 2016: 178), sarnaneb temaatikalt *Lendava arstiga* — arstiteadust kasutatakse selleks, et ähvardavat abielu edasi lükata. Selles näidendis on Sganarelle vaene puuraidur, kellele ta naine Martine soovib kätte maksta, sest Sganarelle joob ja peksab teda. Sobiv juhustuleb appi, kui Martine kuuleb, kuidas kaks möödaminevat rikka mehe Géronte'i teenrit kurdavad oma võimetust leida pädev arst, et ravida nende peremehe tütre mõistatuslikku haigust — tüdruk on nimelt tummaks jäänud. Martine veenab teenreid, et tema abikaasa on suurepärase, kuid ekstsentriline arst, kellele tuleb peksa anda selleks, et ta oma oskusi tunnistaks. Sganarelle satubki arsti rolli ja avastab peagi, et patsient vaid teeskleb haigust, sest ta isa soovib teda naita rikka mehega, keda ta ei armasta.

Nagu ütleb komöödia pealkiri, sunnitakse näidendi peatege-
last selles arstiks hakkama. Tal tuleb leida viis, kuidas meditsiini
vallas pädevana näida. Nagu selgub, polegi see keeruline, vaid tu-
leb jällegi alustada Hippokratese nime mainimisega ning jätkata
Aristotelese tsiteerimisega. Aleksander Aspel on nimetanud *Arsti
vastu tahtmist* Molière'i kõige lõbusamaks teoseks, kus lopsakast
rahvanaljast kuni pateetilise paroodiani on kasutatud kõiki koo-
mikavõimalusi (Aspel 1935: 22).

Eesti keelde on näidend *Arst vastu tahtmist* tõlgitud kaks kor-
da — Marta Sillaotsa tõlge ilmus 1930. ja Tatjana Hallapi oma
1992. aastal. Hallapi tõlkes kõlab üks katkend nii:

SGANARELLE (arstikuuks, teravatipulise kübaraga)

Hippokrates ütles... et me paneksime mõlemad kübarad pä-
he.

GÉRONTE

Kas Hippokrates ütles seda?

SGANARELLE

Jah.

GÉRONTE

Missuguses peatükis, palun?

SGANARELLE

Peatükis... kübaratest.

GÉRONTE

Kui Hippokrates nii ütles, siis tuleb seda ka teha (Molière 1992: 118).

Marta Sillaotsa sama lõigu tõlge on sarnane, kuigi nt “arstikuue” asemel on kasutatud “arsti ülikonda” (Molière 1930: 23). Kattuvused lubavad aga oletada, et Tatjana Hallap on varasemat tõlget kasutanud.

Komöödia *Arst vastu tahtmist* peategelane Sganarelle on esialgu arsti rollis ettevaatlik, kombates ümberseisvate inimeste teadmisi. Olles veendunud, et teda palganud perekonnas ei tea keegi ladina keelest midagi, muutub ta julgemaks ja peab “ladinakeelse” kõne, millel on meditsiiniga siiski vähe pistmist:

SGANARELLE, *en faisant diverses plaisantes postures*.

Cabricias arci thuram, catalamus, singulariter, nominativo haec Musa, “la Muse”, bonus, bona, bonum, Deus sanctus, estne oratio latinas? Etiam “oui”. Quare, “pourquoi”? Quia substantivo et adjectivum concordat in generi, numerum, et casus. (Molière 1962b: 31.)

Selle lõigu tõlgetes on eesti keelde ümber pandud vaid prantsuskeelsed sõnad *oui* ‘jaa’ ja *pourquoi* ‘miks’. Marta Sillaotsa tõlkes on repliiki saatev väljend *en faisant diverses plaisantes postures* edasi antud otsesõnu kui “mitmesuguseid naljakaid poose võttes” (Molière 1930: 29), Tatjana Hallapil aga kui “vaimustusega” (Molière 1992: 125).

N-ö ladinakeelsest jutust on neli esimest sõna ilmselt Molière’i enda välja mõeldud, järgneb moonutatud ja vigane ladina keel, mis osalt on meelde jäänud kirikust, osalt kooliharidusest (Scott 2000: 174). Sganarelle näib ütlevat välja kogu talle teada oleva ladinakeelse sõnavara ning tekitab sellega kuulajates vaimustust, mida suurendab ka asjaolu, et ta haigele veini ja leiba

välja kirjutab, sest need muutvat igäihe jutukaks (Molière 1992: 126).

Niisiis saab puuraidur Sganarelle arsti mängimisega edukalt hakkama, “tsiteerides” klassikalisi autoreid ning kasutades naljakat segu köögiladina keelest ja improviseeritud meditsiinisõnavarast (Mak 2015: 5–6). Siinkohal võib tuua veel ühe näite Sganarelle’i “meditsiinikeelest”, kus too võtab peale ladina keele appi teisigi vanu keeli, et selgitada patsiendi haiguse olemust:

SGANARELLE

Ja kui need aurud, millest ma rääkisin, lähevad vasakult poolt, kus asub maks, paremale poole, kus on süda, siis juhtub, et kops, mida me nimetame ladina keeles armyaniks ja millel on otseside ajuga, mida me nimetame kreeka keeles nasmuseks, ulatuvad veeniõone kaudu, mida me nimetame heebrea keeles cubileks, ühesõnaga need aurud täidavad abaluu õõned... ja nimetatud aurud... jälgige hoolega mu arutelu, ma palun teid; ja et nimetatud aurud on teatud määral pahaloomulised... Kuulake mind hoolega, ma palun teid. [---]

On põhjustatud kibedatest nõredest, mis tekivad diafragmaõõnsuses, ja juhtuvad need aurud... *Ossabundus, nequies, nequer, potarinum, quipsa milus*. Sellest kõigest tulebki, et teie tütar on tumm (Molière 1992: 125, tõlkinud Tatjana Hallap).

Sganarelle’i täielikku võhiklikkust meditsiini vallas ei reeda isegi asjaolu, et ta oma kõnes maksa ja südame asukoha ära vahetab. Kui Géronte temalt selle kohta aru pärib, selgitab Sganarelle talle, et varem asus küll maks paremal ja süda vasakul pool, kuid tänapäeval on arstid selle ära muutnud ning arstiteaduses on kõik teistmoodi. Just seda Sganarelle’i monoloogi komöödias *Arst vastu tahtmist* on meditsiiniajaloo käsiraamatutes tihti tsiteeritud ja selles võib näha mitut viidet 17. sajandi meditsiinile. “Pahaloomulised aurud” näivad osutavat antiikajast tuntud miasmidele, mainitud muutused aga sellele, et 17. sajandi teadusrevolutsiooni ajal muutus meditsiinilistes arusaamades tõepoolset palju ning alati mitte positiivses suunas. Antiiksetele teooriatele viidates räägib Sganarelle hiljem ka kehamahladest (vt Molière 1992: 135).

Tähelepanu tasub pöörata ka Sganarelle'i meditsiinisõnavarale. *Cubile* on ladinakeelne sõna, mis tähendab voodit, ülejäänud "võõrsõnad" on Sganarelle'i enda leiutatud. Selles monoloogis on tõlkijatel palju mänguruumi, seetõttu olgu lisatud ka Marta Sillaotsa 1930. aastast pärinev tõlge:

Sganarelle: Need aurud, millest ma teile rääkisin, tulles pahemalt poolt, kus asub maks ja minnes paremale, kus asub süda, leiavad tee päält kopsu, mida meie nimetame ladina keeles *armyan* ja mis on ühenduses pääajuga, mida meie nimetame greeka keeles *nas-mus*, ja nimelt ühenduses suure veresoone kaudu, mida meie nimetame heebrea keeles *cubile*, trehvat oma teekonnal need oma teel olevad aurud, mis täidavad labaluude südame kambrid, ja et need samad aurud — ma palun saage hästi aru sest seletusest, ja et need samad aurud on väga kurjad — kuulake mind hästi, ma vannutan teid. [---]

Mille põhjuseks kõhukelme koopas tekkivate mahlade hapnik, millest järgneb, et need aurud — *Ossabandus, nequeys, nequer, potarinum, quipsa milus*. Just see ongi põhjuseks, et teie tütar on tumm (Molière 1930: 30).

Marta Sillaots on keelelise osa vahendanud originaalitrümmalt, kuid sisuline pool kisub kiiva. Loobutud on ajaloolisest autentsusest ja tehtud panus tekstile, mida lihtsam publik naljakaks peab. Kui Tatjana Hallapi tõlkes on õõnesveeni (*veine cave*) asemel humoorikalt öeldud "veeniõõs", siis Marta Sillaotsa tõlkes on seal lihtsalt "suur veresoon", "abaluu" asemel aga rahvapärasem "labaluu", "diafragma" asemel "kõhukelme". Hapnik aga avastati rohkem kui sada aastat hiljem, seega mõjub Molière'i tekstis see sõna kummaliselt.

Kuigi Sganarelle'i pandud diagnoos on absurdne, on inimesed tema segase "meditsiinikeelega" väga rahul, arusaamatu jutt aitab kaasa arsti usaldusväärse tõstmisele. Molière sai näitekirjanikuna aru, et publikule meeldib, kui iidseid meditsiiniteadmisi näidatakse tühja lobana (Porter 1999: 226). Ka peategelane ise on jandis *Arst vastu tahtmist* oma uue ametiga rahul, sõnades, et ehkki teda sunniti arst olema, on see maailma parim amet, sest arstid ei pea kunagi vastutama halva töö eest ning on neil õigus

või mitte, makstakse ikka ühtemoodi. Parim on aga see, et klientid on diskreetsed ega kaeba kunagi neid surma saatnud arsti peale (Molière 1992: 130–131).

Molière'i komöödiates *Lendav arst*, *Don Juan* ja *Arst vastu tahtmist* peavad libaartistid "meditsiinkeele" välja mõtlema. Oma fantaasiale toetudes nad seda teevadki ning ootamatu on ilmselt asjaolu, et nende sisutühi ja väljamõeldud sõnadega jutt on inimeste hulgas väga populaarne, selle külge klammerdutakse lausa pimesi. Laval oli oluline ka 17. sajandi arsti riietus — must talaar ja teravatipuline kübar — kui koomilise efekti tekitaja. Arstina saavad libaartistid hästi hakkama.

PROFESSIONAALSED ARSTID MOLIÈRE'I NÄIDENDITES

Armastus arstina

Molière'i komöödia *Armastus arstina* esietendus 22. septembril 1665. aastal Palais-Royali teatris ning saavutas kohe edu (Crommelynck 2016: 15). Aleksander Aspel on seda hoogsat ja vaimukat satiiri nimetanud üheks Molière'i armastatuimaks lühikomöödiaks (Aspel 1935: 19). Süžee poolest sarnaneb see näidenditega *Lendav arst* ja *Arst vastu tahtmist*. Siin on ähvardav abielu põhjustanud depressiooni ja haigestumise Lucinde'ile, kes on Sganarelle'i tütar. Isa on seekord egoistlike ambitsioonidega kodanlane ja kutsub tütre juurde palju arste. Lõpuks on ta ise meeleheitel ja suundub tänavašarlatani juurde, et osta legendaarset ravimit orvietani, mis loodi Orvieto linnas Toscanas ja ravis väidetavalt kõiki haigusi (Molière 1962a: 798–799). Prantsusmaale jõudis see ravim 1647. aastal šarlatan Christoforo Contugi kaudu. Orvietani koostisse kuulusid maoliha, mitridaat ja teriakk ning palju muid aineid (vt täpsemalt Warolin 2013: 125–126).

Näidendis *Armastus arstina* astuvad lavale viis elukutselist arsti, kes omavahel diagnoosi ja ravimeetodite üle vaidlevad. Huumor on edasi antud juba nende arstide nimedega, mis on tuletatud kreeka keelest ja arste iseloomustavad: Tomás (kr τομή 'lõikamine'), Des Fonandrès (kr φόνος 'mõrv', άνήρ 'mees'), Macro-

ton (kr μακρός ‘pikk’, τόνος ‘venitamine’), Bahys (kr βαύζω ‘haukuma’ või βάττος ‘kokutaja’) ja Filerin (kr φίλος ‘sõber’, ῥίς ‘nina’). Tomés pooldab ravis aadrilaskmist, Des Fonandrès ok-sendusveini, Macroton venitab rääkimisel sõnu, Bahys kokutab ja Filerin on arst, kelle arvamus on kõigi jaoks autoriteetne. Ra-vi määramisel vaidlevad Tomés ja Des Fonandrès omavahel ning Macroton ja Bahys annavad patsiendi isale teada, et vaatamata nende “pingutustele” sureb tüdruk ikkagi, kuid teeb seda ettenäh-tud reegleid järgides. Molière’i kaasaegsed nägid selles stseenis kriitikat kardinal Mazarini (1602–1661) surivoodi juurde kogu-nenud arstide sõnasõja pihta (Crommelynck 2016: 15).

Peale elukutseliste arstide astub ka selles näidendis üles liba-meedik, kelleks on Lucinde’i armastatu Clitandre. Arstiks riieta-tuna soovitab ta ravimina abielu (Molière 1962a: 805), kunstlikku meditsiiniqueelt ta ei tarvita.

Kuna näidendis tegutsevad eelkõige elukutselised arstid, siis kohtab nende sõnavaras nii Hippokratese nime kui ka ladina- ja kreekakeelseid väljendeid nagu *experimentum periculosum* (oht-lik eksperiment) ja *atmos* (aur). 17. sajandi praktiseerivad arstid olid oma kunsti hoolega õppinud ning kuigi nende veendumused võisid olla vildakad, olid nende kavatsused ausad. Kui aga kogu Euroopas võeti järk-järgult omaks kaasaegsed anatoomiatõed, jäi Pariisi ülikooli arstiteaduskond kõigutamatuks. Seal klammerdu-ti Galenose põhimõtete külge, kuigi oli juba saabunud “moodsa meditsiini” ajastu. Mõjuka Pariisi ülikooli arstiteaduskonna juhid, nagu dekaan Guy Patin (1601–1672), olid vaenulikult meelega-tud nende suhtes, kes pooldasid uusi meditsiiniteooriaid ja -prak-tikat (Mak 2015: 2–3). Seega kujutatakse komöödias *Armastus arstina* arste kui teoreetikuid, kellele on tähtsam reegleid järgida, mitte aga patsiendi elu päästa.

1665. aastal nimetati Molière’i näitetrupp kuninga isiklikuks trupiks (Aspel 1935: 19), seega märgib see aasta ka tema ameti-alast edu. 1667. aastal sai Molière’ist Montpellier’s hariduse saanud arsti Armand-Jean de Mauvillaini (1620–1685) patsient. Mauvillain oli Pariisis botaanikaproffessor ja keemilise meditsiini eestvedaja, kellel oli väga ebakartesiaanlik huvi psühhosomaati-liste hädade vastu. Sel ajal loobus Molière satiirist keemilise me-

ditsiini ja oksendusveini pihta, kuid psühhosomaatilisi vaevusi, mille kujutamine kulmineerus *Ebahaiges* 1673. aastal, võttis ta oma loomingus väga tõsiselt (Hall 1977: 429). Mihhail Bulgakovi Molière'i-biograafiast leiab järgmise dialoogi:

“Mida see arst teie heaks teeb?” küsis kuningas.

“*Sire!*” vastas Molière. “Me lobiseme temaga tühjast-tähjast. Aeg-ajalt kirjutab ta mulle rohtusid välja, mida mina sisse ei võta niisama järjekindlalt, kui tema neid välja kirjutab, ja olen senini ikka terveks saanud, teie majesteet!” (Bulgakov 1978: 158.)

Monsieur de Pourceaugnac

6. oktoobril 1669. aastal tõi Molière'i trupp Château de Chambord'is Louis XIV õukonna ees lavale kolmevaatuselise ballett-komöödia *Monsieur de Pourceaugnac* (Põrsaste härra). Näidendile kirjutas muusika Jean-Baptiste Lully (1632–1687). Komöödia nimikangelane on rikas mees Limoges'i linnast, kes on kihlatud Oronte'i tütre Juliega. Julie aga on armunud nooresse ja kenasse Pariisi noormehesse Éraste'i ega soovi Pourceaugnaciga abielluda. Selleks et tulevast abielu ära hoida, paluvad Julie ja Éraste abi Napoli intrigaanilt Sbriganiilt, kes kasutab kogu oma kavalust, et noorpaari aidata. Muu hulgas tutvustab ta peategelast kahele arstile, kellele on öeldud, et Pourceaugnac on hull ja vajab ravi. Selles komöödias on arstid diagnoosi ja ravi osas ühel meelel, kuid nende teemadega kaasnev retoorika on mõnevõrra erinev. Esimese vaatuse kaheksandas stseenis peab kumbki monoloogi, millest olgu toodud katked:

ESIMENE ARST: [---] Niisiis ma ütlen, härra, kui lubate, et meie siinviibivat haiget on õnnetul kombel rünnanud, haaranud, oma võimusesse võtnud ja piinanud sedasorti hullus, mida me nimetame hüpohondriliseks melanhooliaks, väga ebameeldivat sorti hullus, mis ei nõua vähemat kui teiesuguse Asklepiose seksumist [---]. Ma nimetan seda hüpohondriliseks melanhooliaks, et eristada seda kahest teisest; sest kuulus Galenos on oma tavalisel õpetatud viisil paika seadnud kolm liiki sellel haigusel, mida

me nimetame melanhooliaks, seda ei kutsuta nii ainult ladinlaste, vaid ka kreeklaste juures [---] see süngus, mida saadab hirm ja umbusk, selle tõve patognoomilised ja eripäraseid tunnused, mida jumalik rauk Hippokrates niivõrd oivaliselt on näidanud — see füsiognoomia, need punased ja metsikud silmad, see lopsakas habe, see kehahoiak [---]. Kõike seda eelduseks võttes, kuna hästi ära tuntud haigus on juba pooleldi ravitud haigus, sest *ignoti nulla est curatio morbi*, ei ole teil keeruline järeldada, milliseid ravimeid meie härra vajab (Molière 1962b: 342).

TEINE ARST: [---] Jah, härra, te olete äärmiselt piltlikult kujutanud, *graphice depinxisti*, kõike seda, mis seda haigust puudutab [---]. Ma kiidan kõik heaks, *manibus et pedibus descendo in tuam sententiam*. Kõik, mida ma tahaksin lisada, on, et aadrilaskmisi ja puhastamisi tuleb läbi viia paaritul arvul, *numero deus impare gaudet* [---] lubjata tema kambri seinad, et tema hingest süngus hajutada; *album est disgregativum visus* (samas: 343–344, siinkirjutaja tõlked).

Esimese arsti monoloogis kohtab Asklepiose, Hippokratese ja Galenose nime, tsiteeritud on 6. sajandi ealeegilise poeedi Maximianuse väljendit *ignoti nulla est curatio morbi* (tundmatule haigusele pole ravi). Teise arsti kõnes on ladinakeelseid väljendeid kasutatud rohkem, need fraasid rõhutavad prantsuse keeles juba välja öeldud mõtteid. Kui esimene arst räägib rohkem diagnoosist, siis teine meedik kommenteerib ja pakub välja ravi. Molière on muutnud väljendit *pedibus ire in sententiam alicuius* (jalgadel kellegi arvamuse juurde minema), mida kasutasid Rooma senaatorid, kes tõustes oma kohalt asusid selle inimese kõrvale, kelle arvamust nad soovisid toetada, s.t hääletasid jalgadega. Molière mängib selle fraasiga ja lisab sõna *manibus* (kätega) — *manibus et pedibus descendo in tuam sententiam* (tulen käte ja jalgadega sinu arvamuse juurde). Väljend *numero deus impari gaudet* (jumal rõõmustab paaritu arvu üle) pärineb Vergiliuse 8. ekloogi 75. värsist, kus leidub poetiline alaltütlev kääne (ablatiiv) *impare* tavapärase *impari* asemel.¹ Mõte *album est disgregativum*

¹Ants Orase tõlkes kõlab see rida: “on paaritu arv ju taevale kall-
lis!” (Vergilius 1992: 42).

visus (valge värv on pilgu selgitaja) leidub nii Aristotelesel kui ka Aquino Thomasel, kuid kommentaare sellele kumbki ei lisa.

Komöödias *Monsieur de Pourceaugnac*, mida võiks iseloomustada kui näidendit “patsiendist vastu tahtmist”, on satiir suunatud 17. sajandi arstide retoorika, rituaalide ja formaalsuste pihta ning üheks naeruvääristamise vahendiks on ka ladinakeelsed fraasid ja antiikkultuur. Arstid diagnoosivad selles näidendis valesti “hüpohondrilise melanhoolia”, kuid Molière’i loomingus on rohkesti melanhoolikuid, kelle rollid ta kirjutas alati iseendale (Hall 1977: 430).

Ühtlasi ei ole ilmselt vähetähtis, et näidendi peategelane oli pärit Limoges’i linnast, mille elanikud olid tuntud paljude eba-meeldivate, naeruväärsete ja nõmedate kommete poolest, mis terastele ja teravmeelsetele pariislastele pidid silma hakkama (Bulgakov 1978: 160). Esimese arsti monoloogis aasitakse patsiendi välimust, sealhulgas vanamoodsat habet. Mihhail Bulgakov on oma Molière’i-teemalises näidendis samuti naeruvääristanud Limoges’i arstide tegevust (Bulgakov 1993: 179–180).

Ebahaige

10. veebruaril 1673. aastal Palais-Royalis esietendunud kolmevaatuseline komöödia-ballett *Ebahaige*, mille muusika kirjutas Marc-Antoine Charpentier (1643–1704), on Molière’i kõige tuntum arste kujutav näidend, kus tollaste meedikute arusaamu ja ravivõtteid rünnatakse kõige teravamalt.

Ebahaige peategelane on hüpohondrik Argan, kes peab ennast raskelt haigeks ning on sattunud arstidest sõltuvusse. Nii lebab ta voodis ümbritsetuna arstidest, apteekritest ja ravimikuhjadest. Argani suurim soov on, et tema väimeheks saaks arst. Seejärel kavatseb ta naita oma tütre Angélique’i noore arsti Thomas Diafoirusega, kes on Argani ihuarsti Purgoni õpipoeg. Angélique’i eelistus on hoopis noormees nimega Cléante. Niisiis püüavad Angélique, tema onu Béralde ja toatüdruk Toinette, kes mõlemad vihkavad arste, kavandatud abielu ära hoida. Näidendis on kaks vastasleeri: meditsiini poolehoidjad ja meditsiini vastased.

Eesti keelde on *Ebahaige* tõlkinud Aleksander Aspel ja Ants Oras 1936. aastal, esimese kanda proosatekst ja teise vabamängude värsid; Oras olevat väga täpselt järginud originaali rütmiliisi liikumisi. Tulemuseks olid Aleksander Aspeli sõnul üllatavalt nõtked ja originaali toonile väga ustavad värsid (Aspel 2000: 340). *Ebahaige* tõi Eestis 2011. aastal Vanemuise teatris lavale Ago-Endrik Kerge, kuid lavastuse arvustused ei olnud positiivsed (vt Kama 2011; Tooming 2011; Tõnson 2011).

Jälgides antiikkeelte kajastumist näidendis *Ebahaige*, näeb tekstist, et peategelane toob oma tulevase väimehe häid omadusi kiites välja tolle hea ladina ja kreeka keele oskuse (Molière 1974: 740). Väimehe nimes Thomas Diafoirus paistab eesnimi osutavat Uue Testamendi uskmataule Toomale, ent perekonnanime võib tulutada vanakreeka omadussõnast *διὰφορος*, mis tähendab “erinev, mittenõustuv”, ja samal ajal võib seda seostada prantsuskeelse omadussõnaga *foireux*, mis tähendab “vilets, ebaefektiivne, poolik”. Argani ihuarsti Purgoni nimi seevastu tuleb ladinakeelsest verbist *purgare* (puhastama, klistiiri tegema).

Kui noor arst Thomas Diafoirus saabub koos arstist isaga peategelast Argani külastama, saab isa kõnest ülevaate ka noormehe vaimsetest võimetest ja loomuomadustest. Thomas Diafoirusel olevat olnud tõsiseid raskusi lugema õppimisega, näiteks üheksa-aastasena ei tundnud ta veel kõiki tähestiku tähti. Samuti puudus tal igasugune fantaasia. Siiski oli nooruk töökas ja järjekindel ning kui temast sai üliõpilane, võttis ta alati osa väitlustest, argumenteerides viimase võimaluseni vastupidise väite poolt. Katke Molière’i tekstist Aleksander Aspeli tõlkes:

HÄRRA DIAFOIRUS

[---] Ta on kindel vaidluses, kõikumatu kui türklane oma põhimõtteis, ta ei tagane kunagi oma seisukohalt ja viib oma arutluse kuni loogika viimseteni urgasteni. Kuid mis mulle tas kõige enam meeldib ja milles ta järgib minu eeskuju, on see, et ta hoiab pimesi kinni meie eelkäijate vaateist ja et ta pole kunagi tahtnud mõista ega kuulata meie sajandi oletatavate avastustega seotud väiteid ja kogemusi vereringvoolu kohta ega muid sedasorti arvamusi (Molière 1974: 775).

Siinkohal on juttu 17. sajandi olulisemast avastusest füsioloogia vallas, Inglise arsti William Harvey (1578–1657) kirjelatud vereringest, mille kohta võis esimest korda lugeda tema 1628. aastal trükitud tööst *De motu cordis* (Südame liikumisest). Sellega tegi Harvey algust uutmoodi lähenemisega kliinilisele arstiteadusele, millega mitte kõik tollased arstid kaasa ei läinud. Niisiis esindab ka Diafoiruste perekond meditsiinis seda leeri, kes klammerdub vanade tõekspidamiste külge ja keeldub uskumast uusi ideid, sealhulgas vereringeteooriat. Oma isa väite kinnituseks ulatab Thomas Diafoirus pruudile väitekirja, mille ta on kaitsnud vereringeteooria pooldajate vastu (Molière 1974: 776).

Sellise mõtteviisiga arstid pole Molière'i enda väljamõeldis. 1649. aastal kritiseeris Sorbonne'i ülikooli arstiteaduskonna dekaan Jean Riolan (1580–1657) William Harvey vereringeteooriat, kartes õigusega, et see õõnestab traditsioonilise meditsiini alustalasid, millele ülikooli arstiteaduskond ja professorite karjäär oli rajatud (Winau 1991: 143). Seega on Diafoiruste perekonda kujutatud Riolani toetajatena. Nad on veendunud, et arstid peavad inimesi kohtlema kunsti reeglite kohaselt ja patsientidest on häbematu arstidelt tervendamist nõuda. Nii on Thomas Diafoirus otsustanud hakata lihtrahva arstiks, et ei peaks oma tegude eest vastutama (Molière 1974: 776). Paraku olid autoriteedid arsti töö eesmärgi 17. sajandil kindlaks määranud ja oma staatuse säilitamiseks tuli selline lähenemine omaks võtta. Niimoodi tehes võõrdus arst aga tavainimestest, kellest ta vähe hoolis (Pihlström 1991: 22–23). *Ebahaiges* võib Argani venda Beralde'i pidada Molière'i enda arvamuse esindajaks. Nagu selgub, on ta pigem loodusega kooskõllalisust pooldava Thomas Sydenhami² kui Galenose toetaja (James 1998: 36).

Mis puudutab Thomas Diafoiruse sõnavara, siis leidub *Ebahaige* II vaatuses selliseid väljendeid nagu Memnoni ausammas (*statue de Memnon*), heliotroobinimeline lill (*fleur nommée*

²Thomas Sydenham (1624–1689) oli Inglise arst ning käsiraamatu *Observationes Medicae* (Meditsiinilised vaatlused) autor, millest sai autoriteetne õpik kaheks sajandiks ning autorit hakati nimetama Inglise Hippokrateseks.

héliotrope), *nego consequentiam* (eitan järeldust), *distinguo* (eristan), *concedo* (olen nõus), *nego* (eitan), *dico* (ütlen), *parenchyme splénique* (põrna parenhüüm). Tema meditsiinisõnavaras on esindatud nii ladina kui ka prantsuse keel. Eestikeelses tõlkes on ka prantsuskeelsed meditsiiniterminid edasi antud ladinapärase lõppudega (*parenchyme splénique* asemel *parenchymus splenis*). Tema isa härra Diafoirus kasutab *Ebahaige* eestikeelses tõlkes väljendeid *quid dicis?* (mida sa ütled?), *bene* (hästi), *optime* (parimini), *parenchymus* (originaalis *parenchyme*),³ *vas breve pylori* (originaalis *vas breve du pylore*, lukuti lühike soon). Kuigi Diafoiruste perekonna ladina keel on korrektne, pole seal meditsiinilist informatsiooni rohkem kui Molière'i komöödiade libaarstide köögiladinakeelses tekstis. Nendeta ei saa aga siingi läbi — rändarsti rolli võtab enda peale Angélique'i toatüdruk Toinette ning ainus ladinakeelne fraas, mida ta kasutab, on Argani seni ravinud arstide kohta öeldud sõna “mõistmatu” — *ignorantus, ignoranta, ignorantum* (Molière 1974: 818).

Nii 17. sajandi ravivõtteid kui ka makaroonilist ladina keelt kohtab veel *Ebahaige* lõpuosa burleskses arstide balletis, kus on kujutatud arstiks vastuvõtmise tseremooniat. Arstistaatust ei ole keeruline saavutada; küsimustele, kuidas ravida vesitõbe, kopsuhaigusi, peavalu ja teisi vaevusi, vastab arstikandidaat ühtmoodi:

Clysterium donare,
Postea seignare,
Ensuitta purgare (Molière 1962b: 848).

eestikeelses tõlkes vastavalt:

Tuleb aadrit lasta,
kastoorõliga kasta,
teha klistiir — ning *basta!* (Molière 1974: 832.)

³See sõna esineb ladina keeles kreekapärasel kujul *parenchyma*, Molière'i eestinduses olev sõnakuju *parenchymus* on ilmselt tõlkija välja mõeldud.

Algupärandis küll kastoorõli ei ole, kuid meeolelu on tõlkes hästi edasi antud. Kui originaaltekstis on omavahel segatud ladina, prantsuse ja itaalia keel, siis eestikeelses tõlkes on põimitud peamiselt eesti ja ladina keel, nt riimitud sõnad “au ja kiitus” ning *bonus appetitus* (hea isu) või lisatud eestikeelsetele sõnadele ladinakeelseid lõppe, nt *tarkissimi doctores* (targimad tohtrid) (Molière 1974: 830). Harva on tõlkele lisatud prantsuse- ja itaaliakeelseid sõnu, nt *à quoi, basta*.

Peale kindlaksmääratud meditsiinireeglite osutab bakalau-reuse makarooniline ladina keel asjaolule, et 17. sajandi Prantsusmaal hakkas ladina keel meditsiinis asenduma prantsuse keelega (Berriot-Salvadore 2014: 1).

Kahtlemata on *Ebahaige* kolmandas vahemängus oluline ka visuaalne pilt. Näidendi teksti järgi viivad arstiks vastuvõtmise tseremooniast läbi kaheksa klistiiripritsi kandvat apteekriõpilast, kuus apteekrit, kakskümmend kaks arsti ja kümme kirurgi. Tuntuim selles vahemängus ongi nende koor, milles kiidetakse arstikandidaadi vastust ja tema sobivust arstide hulka:

Bene, bene, bene, bene, respondere:

Dignus, dignus est entrare

In nostro docto corpore! Bene, bene, respondere (Molière 1962b: 848),

Eesti tõlkes ei ole sisu nii selgelt ja jõuliselt edasi antud, püütud on ladinakeelset sõna *bene* ‘hästi’ riimida eestikeelsete sõnadega, kuid sellega on algupärandi lihtne tekst tehtud keerulise-maks:

Tõega, tõega, bene, bene, bene!

Sumpti võtame ta selle peene

mõtte eest, see on me kindel veene.

Tõega, see on bene, bene, bene! (Molière 1974: 832).

Arstikandidaadi vastuses kolleegiumile on ilmselt tuntuim fraas *virtus dormitiva* (unevägi) selgituses, miks toob oopium une:

Kas arsti üle tohib naerda?

Bachelierus: *Mihi a docto Doctore*

Domandatur causam et rationem quare

Opium facit dormire:

A quoi respondeo,

Quia est in eo

Virtus dormitiva,

Cujus est natura

Sensus assoupire (Molière 1962b: 848),

eestikeelses tõlkes

BAKALAUREUS

Väga austet doktor palus

õelda, milles peitub alus,

et meil und toob oopium.

Vastan, auväärt publikum,

mis on põhjuseks: eks riiva

meid sest virtus dormitiva,

unevõim ja tukkuv tunne,

millest meel meil vajub unne (Molière 1974: 832).

Kui algupärand on ladinakeelne tekst mõningate romaani keelte sugemetega, siis eestikeelses tõlkes leidub küll ladina tüvega sõnu, kuid ladinakeelseid seal peale väljendi *virtus dormitiva* ei olegi. Tõlkele on ladinakeelseid sõnu rohkem lisatud *Ebahaige* kolmanda vahemängu algusosas, kuid edaspidi selline koodivaheetus väheneb oluliselt. Ilmselt on arvestatud asjaoluga, et lugeja või kuulaja ei pruugi sellisest tekstist aru saada, kuigi 1936. aastal, mil see tõlge tehti, oskasid haritud lugejad ladina keelt kindlasti palju paremini kui praegu. Ent loomulikult saab prantsuse ja ladina keelega keelelise sarnasuse pinnal rohkem mängida kui ladina ja eesti keele vahel.

Molière'i komöödia *Ebahaige* on suurepärase näide faktide ja fantaasia segust: see võimendab üle usku ravimitesse, klistiiri ja

aadrilaskmisse. *Ebahaige* piitsutab ka William Harvey vereringe-teooria vastaseid. Mõned elemendid Molière'i arste käsitlevates komöödiates korduvad, kuid kusagil mujal pole nii jõuliselt toetunud meditsiini eri koolkondadele. Satiir on suunatud eelkõige Pariisi ülikooli konservatiivse arstiteaduskonna, mitte Montpellier' uuendusliku meditsiinifakulteedi vastu. Samas on täheldatud, et burleskne tseremoonia *Ebahaige* lõpus oli väga sarnane teadusliku kraadi omandamise rituaaliga Montpellier' ülikoolis. On arvatud, et Molière võis seda näha, kui ta 1640. aastatel Montpellier's etendusi andis (Hall 1977: 430).

Molière suri pärast *Ebahaige* neljandat etendust, ise hüpo-hondrik Argani mängides. Mihhail Bulgakov annab oma Molière'i-biograafias selgesti mõista, et ükski arst ei olnud nõus raskelt haige Molière'i juurde tulema (Bulgakov 1978: 184–185). Uuemates uurimustes leitakse siiski, et hoolimata teravast satii-rist meedikute pihta olid Molière'i isiklikud suhted arstidega ilmselt küllaltki sõbralikud (James 1998: 41). Võib-olla said arstid aru Molière'i vajadusest teatri eesmärkidest lähtudes arstide kujutamiseга liialdada, aga kindel see pole. Ent ainult Molière'i komöödiatele toetudes pole võimalik rekonstrueerida pilti 17. sajandi meditsiinist.

Kokkuvõtteks võib elukutseliste arstide kujutamise kohta öelda, et kui neid Molière'i näidendites laval esineb, siis on neid seal alati mitu. Rõhk on pandud nende dialoogile, vaidlustele, kostüümidele, samuti lavalisele liikumisele, sest kahel juhul on tegemist ballett-komöödiaga. Professionaalsete arstide ladina keel on küll korrektne, kuid diagnoosid valed ja nende keeles pole siisu sugugi rohkem kui libaarstide kõõgiladina keeles. *Ebahaige* lõpuosa ballett on keeleliselt eraldi kategooria, kus algupärandis on segatud ladina, prantsuse ja itaalia keel.

KOKKUVÕTTEKS

Molière'i säilinud näidendites on arstil oluline roll, nende kujutamine tõi talle kuulsust ning aitas karjääri edendada. Autor on elukutselisi arste kujutanud kui šarlatane, kes kasutavad ladina keelt, targutavad haiguse ja ravimise üle, kuid on praktilises ravikunstis

saamatud. Tavaliselt ei hooli Molière'i komöödiade elukutselised arstid patsientide tervisest ning selles ei aita ka kaunid ladinakeelsed fraasid. Molière lasi oma vaatajaskonnal naerda, pilgates ülespuhutud ja sisutühja ladina keele žargooni ning mustades taalarides arstide edvistamist.

Molière'i satiir oli suunatud omaaegsete kindlate arstide pih-ta (Jean Riolan, Guy Patin), kes olid publikule äratuntavad. Molière kritiseeris pigem Pariisi konservatiivseid arste kui Montpellier' uuendusmeelseid tohtreid. Arvatavasti puutus ta kogu oma elu jooksul kokku pigem dogmadele kui empiirilistele teadmiste-le toetuvate meedikutega.

Molière tundis nii oma aja meditsiiniteooriaid kui ka meditiinisinõnavara ja -praktikat. Klassikalised keeled olid talle allikaks, kust nimesid tuletada, aga ka abiks naljaka ja arusaamatu meditsiinikeeles loomisel.

Libaarstid on Molière'i komöödiates praktilises ravis edukamad kui elukutselised arstid, sest nad järgivad põhimõtteid *primum non nocere* (kõigepealt mitte kahjustada) ja *medicus curat, natura sanat* (arst ravib, loodus tervendab), sageli ise seda teadmata. Maaõhk, hea toit ja armastatud inimene ravivad märksa tõhusamalt kui aadrilaskmine, klistiir ja oksendusvein. Algul kritiseeris Molière oma loomingus nii antiikset kui ka varauusaegset arstiteadust, nii aadrilaskmist kui ka antimoni kasutamist. Hiljem jättis ta moodsa meditsiini ja oksendusveini pilkamise. Tema enda suhted arstidega olid pigem sõbralikud.

Keelelises väljenduses kasutavad tõelised arstid Molière'i loomingus korrektset ladina keelt, libaarstid aga improviseerivad ja toetuvad kõõgiladina keelele. Elukutseliste arstide puhul on oluline koht ka nende nimedel, mis samuti on huumori allikaks. Komöödia *Ebahaige* lõpuosas on arstiks vastuvõtmise tseremoonial kasutatud meditsiiniteadmiste ja -praktika edasiandmiseks makaroonilist ladina keelt. Molière'i komöödiatest ilmneb ka, et 17. sajandi Prantsusmaal hakkas ladina keel meditsiinis asenduma prantsuse keelega. Eestikeelsetes tõlgetes see keelevahetus kuigi hästi välja ei paista, anatoomiaterminid on neis edasi antud pigem ladinakeelsena.

Eesti keelde on Molière'i arstiteemalistest näidenditest tõlgitud vaid pooled ehk kolm teost: *Don Juan*, *Arst vastu tahtmist* ja *Ebahaige*. Ajalooline osa kipub neis kaduma minema, tõlkimisel on panus tehtud eelkõige naljale. Samas näitlikustavad need näidendid ükskõik millist dogmade külge klammerdumist ja tegelikust elust võõrdumist.

Molière'i arstiteemaliste komöödiatega lavastamisel on ilmselt mitu võimalust — kas jääda varauusaega või tuua tegevus kaasaega. Meditsiin muutub ja koos sellega ka meditsiinihuumor ja -sõnavara. Thomas Diafoiruse vereringevastase väitekirja saaks nüüdsel ajal asendada näiteks väitekirjaga vaktsiinivastastusest, Hippokratese ja Galenose praeguste meditsiiniautoriteetidega. Arstidega seostuv huumor ei ole kõiges ajastuülene ning teistesse keeltesse, aegadesse ja kultuuridesse ülekantav. Mõnest tasandist tuleb Molière'i komöödiatega tänapäeval ikkagi loobuda ja otsustada, kas tähtsam on iga hinna eest nalja, kultuurikonteksti või hoopis olulise sõnumi edastamine. Samas pole kahtlust, et Molière'i teoste kunstiline tase ulatub meie aega ja veel kaugemale.

Artikli valmimist on toetanud teadusgrant POST108 "Tartu ülikooli esimesed teadustööd: Disputatsioon kui kirjandusžanr Academia Gustaviana ajal". Selle kirjutamine sai võimalikuks tänu Wolfenbütteli Hertzog Augusti raamatukogu stipendiumile 2019. aastal.

Kirjandus

- A i s o p o s e valmid*. 2005. Tõlkinud, kommenteerinud ja järelsõna Kaarina Rein, värsid tõlkinud ja toimetanud Janika Päll. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- A s p e l, Aleksander 1935. *Molière'i elu ja looming*. (Keel ja kirjandus nr. 24.) Tartu: K/Ü Loodus
- A s p e l, Aleksander 2000. Ants Orase looming. — Aleksander Aspel. *Kirjad Pariisist*. (Eesti mõttelugu 31.) Koostaja Külliki Vulf. Tartu: Ilmamaa, lk 318–343
- B e r r i o t - S a l v a d o r e, Evelyne 2014. La littérature médicale en français de 1601 à 1700. — Bibliothèques d'Université de Paris. Histoire de la santé. Vt www.biusante.parisdescartes.fr/histoire/medical/presentations/litterature-medicale-17e.php

- Brockliss, Lawrence, Colin Jones 1997. *The Medical World of Early Modern France*. Oxford: Clarendon Press
- Bulgakov, Mihhail 1978. *Härä de Molière'i elu*. (Biograafiline sari.) Tõlkinud Arthur Gross ja Ott Ojamaa. Tallinn: Eesti Raamat
- Bulgakov, Mihhail 1993. *Pühameeste septsused*. (Europeia.) Tõlkinud Edvin Hiedel, Maiga Varik ja Ott Ojamaa. Tallinn: Perioodika
- Burke, Peter 2007. Cultures of translation in early modern Europe. — *Cultural Translation in Early Modern Europe*. Edited by Peter Burke and R. Po-Chia Hsia. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 7–38
- Crommelynck, Isabelle 2016. *Petit dictionnaire de la médecine au théâtre : De Molière a nos jours*. (Histoire des sciences.) Préface de Jacques Poirier. Paris : Hermann Éditeurs
- Debus, Allen G. 1991. *The French Paracelsians: The Chemical Challenge to Medical and Scientific Tradition in Early Modern France*. Cambridge: Cambridge University Press
- Friedenthal, Meelis 2020. Katkust. — *Tuna*, nr 3, lk 2–7
- Garrison, Fielding H. 1960. *An Introduction to the History of Medicine, with Medical Chronology, Suggestions for Study and Bibliographic Data*. 4th ed., rev. and enl. Philadelphia—London: W. B. Saunders Company
- Hall, Gaston H. 1977. Molière satirist of seventeenth-century French medicine: Fact and fantasy. — *Proceedings of the Royal Society of Medicine*, Vol. 70, No. 6, pp. 425–431
- Hartnoll, Phyllis 1989. *Lühike teatriajalugu*. Tõlkinud Ülo Vihma. Tallinn: Eesti Raamat
- Hiemäe, Reet, Mare Kalda, Mare Kõiva, Piret Voolaid 2020. Koroonakriisi rahvapärased väljendused Eestis: Folkloori taaskasutus kui toimetulekuvõis. — *Keel ja Kirjandus*, nr 12, lk 1011–1032
- Hippokrates 2016. Inimese olemusest. Tõlkinud Kaarina Rein. — *Akadeemia*, nr 12, lk 2099–2262
- James, P. J. 1998. Médecine à la Molière. — *Vesalius*, Vol. 4, No. 1, pp. 35–41
- Kahn, Max 1911. Molière and the physician. — *The John Hopkins Hospital Bulletin*, Vol. 23, No. 247
- Kalling, Ken 2017. *Meditsiini ajalugu*. Tartu: Tartu Ülikool, pere- ja rahvatervishoiu instituut

- K a m a, Põim 2011. "Ebahaige" ebaõnnestus. — *Tartu Postimees*, 6. VII
- L e v e n, Karl-Heinz (Hrsg.) 2005. *Antike Medizin: ein Lexikon*. München: C. H. Beck
- L o L o r d o, Antonia 2007. *Pierre Gassendi and the Birth of Early Modern Philosophy*. New York: Cambridge University Press
- L o t m a n, Maria-Kristiina 2019. Huumori tõlkimisest. — Tõlkija hää! : Eesti Kirjanike Liidu tõlkijate seksiooni aastaraamat, nr VII, lk 42–51
- M a k, Nicole 2015. Physician culture and identity: The portrait of medicine in Molière. — *Intima: A Journal of Narrative Medicine*, Spring, pp. 1–12
- M e r i s t e, Heidy 2014. Arst anekdootide kõverpeeglis. — *Eesti Arst*, nr 93 (4), lk 241–244
- M o l i è r e 1930. Arst vastu tahtmist. Prantsuse algteksti järele M. Sil-laots. — *Kolme- ja enamvaatuslikud näidendid: Neljas valik*. Tallinn: Mutsu Teatrikirjastus, lk 1–47
- M o l i è r e 1962a. *Théâtre complet*. Tome Premier. Édition de Robert Jouanny. Paris : Éditions Garnier Frères 6, Rue des Saints-Pères
- M o l i è r e 1962b. *Théâtre complet*. Tome Deuxième. Édition de Robert Jouanny. Paris : Éditions Garnier Frères 6, Rue des Saints-Pères
- M o l i è r e, Jean Baptiste 1974. *Näidendid*. Tõlkinud ja eessõna Ott Ojamaa. Tallinn: Eesti Raamat
- M o l i è r e 1992. *Kodanlasest aadlimees. Arst vastu tahtmist*. (Euro-peia.) Tõlkinud Lauri Leesi ja Tatjana Hallap. Tallinn: Perioodika
- O j a m a a, Ott 1974. Molière ja aeg. Kronoloogia. — Jean Baptiste Molière. *Näidendid*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 7–32
- O t t e r, Margareete 1995. *Arsti- ja rohuteaduse ajaloost*. Pärnu: M. Ot-ter
- P i h l s t r ö m, Irene 1991. *Le Médecin et la médecine dans le théâtre comique français du XVIIe siècle*. (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Romanica Upsaliensia 47.) Stockholm : Almqvist och Wiksell
- P o r t e r, Roy 1999. *The Greatest Benefit to Mankind: A Medical His-tory of Humanity from Antiquity to the Present*. London: Harper Collins
- R e i n, Kaarina 2020. Varauusaegse meditsiini- ja (al)keemiasõnavara edasiandmine eestikeelses tekstis. — *Eesti teaduskeel keelterik-kas teadusmaailmas*. (Acta Universitatis Tallinnensis. Humaniora.)

- Koostanud ja toimetanud Peep Nemvalts. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, lk 30–53
- Scot t, Virginia 2000. *Molière: A Theatrical Life*. Cambridge: Cambridge University Press
- Sepp, Alar 1998. *Medit siini lühiajalugu I: Kiviajast kokaiinini*. Tartu: Tartu Ülikool
- Shaw, David 2012. Molière and the doctors. — *Nottingham French Studies*, Vol. 33, No. 1, pp. 133–142
- Sisask, Kaia 2001. Prantsuse klassitsistlik kirjandus. — Molière. *Näidendid*. (Valik väärtkirjandust.) Tõlkinud August Sang ja Ott Ojamaa. Tartu: Avita, lk 271–293
- Smuul, Juhan 1990. *Muhu monoloogid. Polkovniku lesk*. Tallinn: Eesti Raamat
- Toom ing, Jaan 2011. Kuidas ma “Ebahaige” avavaatust vaatasin. — *Postimees*, 7. VII
- Tõnson, Margit 2011. Molière’i suvi — labasest lõbusani. — *Eesti Ekspress: Areen*, 10. VII
- Waksman n, Selman A. 1966. *The Conquest of Tuberculosis*. Berkeley, CA: University of California Press
- Vergiliu s 1992. *Bucolica. Aeneis*. Tõlkinud Ants Oras, toimetanud, järelsõna, nime- ning sõnaseletustega varustanud Jaan Unt. Tallinn: Sihtasutus Hortus Litterarum
- Wariolin, Christian 2013. *Molière et le monde médical au XVIIe siècle*. (Médecine à travers les siècles.) Paris : L’Harmattan
- Winau, Rolf 1991. William Harvey (1578–1657). — *Klassiker der Medizin*. Erster Band. *Von Hippokrates bis Christoph Wilhelm Hufeland*. Hrsg. von Dietrich von Engelhardt und Fritz Hartmann. München: C. H. Beck, S. 130–144

KAARINA REIN (1973) on lõpetanud Tartu Ülikooli klassikalise filoloogia erialal 1995, magistrikraad 2000, doktorikraad 2011. Tartu Ülikooli Raamatukogu projektikonsultant 2016, a-st 2017 teadur; TÜ maailma keelte ja kultuuride kolledži keelekeskuse ladina keele lektor 2003–2016, keelekeskuse õppeülesande täitja uuskreeka ja ladina keele alal 1998–1999, õpetaja 1999–2003 ja lektor 2003–2008; TÜ klassikalise filoloogia õppetooli õppeülesande täitja vanakreeka ja ladina keele alal 1995–1996, TÜ usuteaduskonna õppeülesande täitja Uue Testamendi kreeka keele alal 2006–2009, TÜ kultuuriteaduste ja kunstide

instituudi maailmakirjanduse õppetooli antiikkirjanduse lektor 2008–2012, TÜ arstiteaduskonna tervishoiu instituudi meditsiiniajaloo lektor 2012, Tartu Meditsiinikooli ladina keele õpetaja 1997–1998. *Akadeemias* avaldanud artikli “Johannes Raicuse käsitus Tartu linnast ja selle ümbrusest” (2016, nr 2, lk 225–235), Albrecht Dihle teose *Kreeklased ja võõrad* arvustuse (2021, nr 2, lk 923–930) ja järgmised tõlked: Nikos Kazantzakis, “Aruanne El Grecole: 5. peatükk: Algkool” (2008, nr 9, lk 2007–2016); Thukydides, “Ateenlaste ja meloslaste dialoog: *Peeloponnesose sõja ajalugu*, V raamat, 84–116” (2009, nr 9, lk 1635–1643); Epikuros, “Peamised arvamused. Ütlused” (2013, nr 5, lk 771–781); Johannes Raicus, “Füüsikalise-meditiiniline pühendusdisputatsioon” (2016, nr 2, lk 210–224) ja Hippokrates, “Inimese olemusest” (2016, nr 12, lk 2099–2111).

ILMAR KRUUSAMÄE (2021)

MORAALI JA MÕISTLIKKUSE PIIRIL

Filosoofiline laast

Jaan Undusk

Kahesaja aasta eest väitis üks filosoof oma teose *Õigusfilosoofia põhijooned* (Grundlinien der Philosophie des Rechts, 1821) ees sõnas, et “mis on mõistlik, see on tegelik; ja mis on tegelik, see on mõistlik”, võrdsustades niisiis tegelikkuse mõistlikkusega, mõistusele vastava olemisega. See filosoof oli muidugi Georg Wilhelm Friedrich Hegel. Mõistlik — ja ainult mõistlik — on tema arust alati tegelik (*was vernünftig ist, das ist wirklich*), ja vastupidi, sest mõistlikkus, vastavus mõistuspärasusele esindas tema silmis jäävat, püsivat osa olemisest, mis oligi lõppkokkuvõttes tegelik.

Aga Hegeli meelest on olemas ka mingi teine osa olemisest, mis pole mõistlik, on pigem juhuslik, suvaline, mööduv — ja see ei osutu pikemas perspektiivis nii-öelda jätkusuutlikuks, tema kõnepruugis — tegelikuks. Võib ka öelda, et sel moel kehtestas Hegel ideaalis teaduspõhise maailmamudeli (“ainult mõistusele vastav on tegelik”).

Samas oli ta filosoof, kes möönis, et just inimühiskonnas on ühel või teisel ajahetkel alati palju ebamõistlikku, niisiis ideaalse teaduspõhise maailmamudeli seisukohalt ka palju ebategelikku.

Püüdkemgi siit edasi arutleda.

Sõnavõtt Eesti Kultuuri Koja aastakonverentsil “Inimene piiril” 19. XI 2021 Eesti Teaduste Akadeemia saalis.

Jüri Engelbrechti kirjeldatud füüsilises maailmas, kus valitsevad termodünaamika ranged seadused (vt kirjutist *Akadeemia* käesolevas numbris), on ilmselt kõik tegelik, seega — ja vähemasti põhimõtteliselt — mõistusele vastav. See maailm on tervikuna mõistuslikult mudeldatav.

Inimühiskonnas, sotsiaalses maailmas, on teistmoodi. Toon sisse moraali mõiste ja väidan, et inimühiskonna üheks termodünaamiliseks seaduseks — või eelduseks — võib pidada ka inimlikku moraali, ükskõik siis, kuidas see kultuuriti ei vahelduks. Moraaliseadus on inimühiskonna üks termodünaamilisi eeldusi, sest — pikemas perspektiivis — on see tema olemasolu, kestvuse tagatis. Ilma moraalita ühiskond ei püsiks, vaid hävitaks iseenda. Moraal on tema tasakaalustaja.

Ühiskonnas on niisiis mõistlike asjade kõrval alati ka palju ebamõistlikke, see tähendab, ta ei ole üksnes mõistuspäraselt kirjeldatav, vaid temaga tegeldes tuleb arvestada ka mingite moraalidega, inimlike kokkulepetega, kokkuleppeliste väärtustega, mis põhjendavad inimese käitumist ühes või teises olukorras. Erinevalt Hegelist tuleks siis ehk väita, et suur osa inimühiskonnas toimuvast ongi jäädavalt, kestvalt ebamõistlik, see tähendab — ka tegelik, ja et tegelik pole siin mitte ainult see, mis on mõistlik, vaid ka see, mis on ebamõistlik. Ja just seda ebamõistlikkuse ala kontrollib inimkultuuris moraal.

Niisiis on inimese maailmas mõistlikkuse ja moraali vahel käärid, need kaks ei lange alati ühte. Inimene on mõistusega olend ja kaldub seetõttu mõistlikult käituma, aga ta on midagi veel enamat — ta on ka mõistusest sõltumatu olend (tal on tahe, tal on kired), ta on ka mõistuseülene olevus, kes on võimeline sõlmima mõistusest sõltumatuid kokkuleppeid nii iseenese kui teistega.

Moraal ja mõistlikkus pole inimlikus maailmas seetõttu üksteesama, nad lahknevad mingil moel. Mis on moraali seisukohalt õige, see ei pruugi alati olla mõistlik näiteks enesealalhoiu seisukohalt. Ja teisalt: mõistlik käitumine ei pruugi alati vastata rangelt moraalsele valikule.

Ja siin kerkibki meie ette pidevalt probleem: kust läheb piir moraali ja mõistlikkuse vahel? Inimene tahab olla nii mõistlik kui

ka moraalne, aga tihtipeale ei ole neid kahte asja korraga võimalik saavutada. Tuleb valida, kumba eelistada, ja mõnikord väga kiiresti. Ja mõnikord väga julmalt.

Mulle on alati meeldinud üks mõistujutt, mida olen varemgi näitena kasutanud.

Kaks meest kõnnivad mööda kitsast mägitied. Äkki üks neist komistab ja libiseb üle kuristiku serva. Ta jääb sügaviku kohale rippu, hoides end veel värisevi käsi kinni. Pole kahtlust, et see saab kesta vaid mõne sekundi, mitte rohkem, siis mehe jõud raugeb ja ta kukub alla. Teine mees ta kõrval tabab eksimatult ära hetke moraali ja teab täpselt, mis on selle seisukohalt ainuõige tegu: ulatada kuristiku kohal kõikuvale kaaslasele oma abistav käsi. Aga see on ka ülimalt ohtlik, võiks öelda, et ebamõistlik tegu, sest suure tõenäosusega lendavad nad mõlemad pärast seda alla ning ühe laiba asemel on sügaviku põhjas lihtsalt kaks. Teine mees ei suuda oma moraalset enesetunnet siiski päriselt eirata ning sirutab käe välja, ainult et — sekund või selle murdosa hädapärasest hiljem, või siis ei siruta oma abistavat kätt mitte nii sügavale, kui vaja, nii et sõber ei saa enam sellest haarata. Üks mees kukub kuristikku surnuks, teine jääb moraalse kahetsustundega ellu.

See oli ilmselt antud olukorras mõistlik lahendus. Milleks ühe laiba asemel kaks? Milleks ühe isata perekonna asemel kaks isata perekonda? Juba oma perekonna toitmise nimel pidi teine mees ellu jääma. Mõistlik ju, kas pole? Jah, aga inimene ei jää sellega rahule. Sest tema maailmas ei ole tegelik mitte ainult see, mis on mõistlik, vaid mõnikord ka see, mis on ebamõistlik. See osa olemisest, mida kontrollib moraal. Ka see on tegelik. Ebamõistlik oleks olnud püüda sõpra selles olukorras veel aidata, aga moraalne kohustus oleks see tingimata olnud. Niisiis on moraal sama tegelik kui mõistus.

Ja kõige tähtsam selles loos on nüüd see žest, mille võimalik abistaja teeb: ta ulatab siiski käe, nagu moraal teda — igavestest ajast igavesti, kõigis kultuurides — kohustab, aga ta ulatab selle pisut hiljem, või pisut aeglasemalt, või pisut vähem väljasirutunult kui vaja. See osutab, et ta on piiril. Ta püüab käituda nii moraalselt kui ka mõistlikult. Ta näitab oma hukkuvale sõbra-

le (ja võib-olla ka vanajumalale taevas või moraaliseadusele oma hinges), et ta hoolib kaasinimesest ja ta on nõus tema elu nimel riskima. Et ta on oma mõistusest moraalselt üle. Aga ta jääb ikka edasi ka *Homo sapiens*'iks, mõistusega inimeseks. Vähemalt see mees selles loos. Ta väljendab oma kaksitise käitumisega piirsituatsioonis olemist. Ma usun, et see on ainult inimesele omane.

Täiesti võimalik, et nii-öelda normaalolukordades on mõistus ja moraal oma valikuis sageli enam-vähem kattuvad. Vähemasti piirsituatsioonides seatakse aga inimene mõnikord ränga valiku ette. Meie loos valis mees lõppkokkuvõttes mõistuse, ehkki — nagu näitas tema väljasirutatud käsi — oleks võinud valida ka moraali. Ja kes teab, äkki oleks moraalne valik — mingil vähetõenäolisel viisil — lõppenud hoopistükkis õnnelikult ning mõlemad mehed oleksidki jäänud ellu.

See viimane, vähetõenäoline võimalus osutab ühtlasi sellele, et ebamõistlik tegutsemine võib anda inimesele mingi elamise varu, mingi lisaväärtuse, mida ta puhtalt mõistlike valikute raames ei koge. Tõenäosus ebamõistlikult käitudes elu lisaväärtusi kogeda pole ehk ülearu suur, aga ta on olemas. Ja võib-olla just seetõttu on inimühiskonnas nii palju kestva ebamõistlikkust. Sest just see lisaväärtus on tihti peale seesama, mida nimetatakse õnneks või armastuseks või kangelasteoks. Ja mõnes mõttes on ju õnnelik olemine või armastus — vähemasti subjektiivselt — veelgi tegelikum, veelgi tõelisem kui lihtsalt mõistlik toimetamine.

Ebamõistlikkus on inimkondlik konstant. Ainult mõistusega olend saab tõsta protesti mõistuse ainuvalitsuse vastu. Selle protesti tagajärjed võivad olla nii rumalad kui ka ülendavad. See protest on ohtlik. Aga ükski vägi ei suuda takistada mõistusega olen-dit demonstreerimast, et tema valikute seas on ka enesetapp.

Inimese tavapärane püüdlus on siiski käituda ühtaegu nii mõistlikult kui ka moraalselt. Inimene püüdleb loomu poolest Hegeli osutatud suunas: et kõik tegelik oleks mõistlik. Juhul, kui see ei ole enam võimalik ning moraali ja mõistlikkuse vahele tekivad käärid, kaldub inimene tegema žeste ühele või teisele poole. Vastavalt vajadusele nii mõistlikkust kui ka moraalsust markeerivaid žeste. Kui mõistlik käitumine ei mõju enam moraalselt, hakkab

moraali asendama moraaližest. Kui moraalne käitumine väljub mõistlikkuse piirest, leitakse sobiv mõistuse kaasamisele osutav žest.

Tulgemgi tagasi žesti juurde, mille tegi kuristikuteel ellu jäänud mees: see oli mõistlikult käitunud mehe moraalsele enesetundele osutav žest. Selliseid on meie igapäevas rohkem, kui võiks arvata. Võtkem kas või poliitika. Võtkem kas või Lääne-Euroopa suhtumine Venemaasse ja Valgevenesse siin ja praegu, meie ajal. Kõik saavad aru, et Venemaa ja Valgevene teevad poliitilises mõttes — nagu Hegeli emakeeles öeldakse — sigadusi (*Schweinereien*). Mitte keegi ei kahtle selles, ka Venemaa ja Valgevene mitte. Ja kõik teavad, mida sellises olukorras tuleks teha, mida moraal nõuab. Kui keegi lihtlabaselt ja teadlikult ja korduvast hoiatamisest hoolimata sigadusi teeb, siis tuleb talle anda üks kõva laks. Aga nii sigatseja kui ka võimalik laksuandja teavad mõlemad, et laksule võib järgneda vastulaks, mille tagajärjed on et-tearvamatud. Ja seetõttu ei käituta mitte eeskätt moraalselt, vaid mõistlikult ning seejuures ikka veidike ka moraalselt — sirutatakse abivajajale käsi, aga tehakse seda just niipalju, et ei tekiks endal ohtu kuristikku kukkuda. Rakendatakse meetmeid, piiranguid, korraldatakse läbirääkimisi. Mõlemad pooled teavad juba ette, et see kõik ei aita. Kui aitab, siis aitab miski muu. Aga üks pool — see igati mõistlikum — tahab end tunda nii turvalise kui ka moraalselt täisväärtuslikuna ja teine pool teab, et too seda tahab.

Ja nii kukub kolmas kuristikku.

JAAN UNDUSK (1958) on lõpetanud 1982. aastal TRÜ eesti filoloogina; filoloogiadoktor 1986; Eesti Teaduste Akadeemia liige 2007. Töötanud Eesti TA Keele ja Kirjanduse Instituudis 1986–1993, Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse vanemteadurina 1993–2000, Maini-äärse Frankfurdi Ülikooli võrdleva ja üldise kirjandusteaduse külalisdotsendina 2004, Tallinna Ülikooli külalisprofessorina 2018–2021; a-st 2000 Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse direktor. *Akadeemias* on temalt ilmunud artiklid “Mõistmine kui pidevus” (1989,

nr 4, lk 711–732); “Etüüdid tekstist” (1992, nr 5, lk 974–1012); “Keelelise substantsi põhikujundid” (1994, nr 3, lk 463–485; nr 4, lk 692–709); “Stalinismi müstilised ja maagilised märgid: Juhan Smuuli *Poeem Stalinile* oma retoorilises ümbruses” (1994, nr 9, lk 1863–1889) ja “Eesti, eksiil ja Välis-Eesti: Väike mentaliteedilugu” (2008, nr 10, lk 2257–2286) ning arvustused Ilmar Talve romaani *Maapagu* (1989, nr 6, lk 1305–1320), Kristi Viidingu (2003, nr 7, lk 1495–1506) ja Jaak Tombergi doktoritöö kohta (2010, nr 1, lk 136–144), samuti on ta tõlkinud katkeid Johann Wolfgang Goethe *Lääne-Ida diivanist* (koos Maarja Kangroga; 2020, nr 10, lk 1806–1812).

DISSOI LOGOI EHK DIALEXEIS

Tõlkinud Janika Päll

SISSEJUHATUSEKS

Kogumiku saatusest. Anonüümne pealkirjata kogumik, mida tänapäeval nimetatakse *Dissoi logoi* ('kahetised argumendid või kõned', vt Diels, Kranz 1952: 405–416), on üks väheseid meieni jõudnud näiteid vanakreeka sofistide arutluskunstist. Kirjutus koondab erinevatest vaatepunktidest esitatud argumente mitmesuguste eetikat ja igapäevaelu puudutavate nähtuste kohta (heast ja halvast kuni ametnike valimiseni), jagatuna tänapäeva uurijate poolt üheksaks peatükiks või teemaks. Kogumik on meieni jõudnud skeptikute koolkonna filosoofi Sextus Empiricuse (u 160 – u 210 pKr) teoste käsikirjade lõpus, kuid esmakordselt avaldas selle trükkis Henricus Stephanus 1570. aastal hoopis Diogenes Laertiose *Filosoofide elulugude* lisana, pealkirjaga *Dialexeis* (Kõnelused). Pärast mitmeid tõlkeid 17. sajandil tärkas selle vastu uus huvi 19. sajandi teisel poolel, mis toob mängu ka Eesti: Tartu ülikooli filosoofiaprofessor, filosoofiaajaloolane Gustav Teichmüller (1832–1888) avaldas kogumiku esimese, 1881. aastal valminud saksakeelse tõlke aastal 1884; ta jagas selle ka 8 peatükiks ning omistas autorsuse Kingsepp Simonile (Teichmüller 1884: 105–129). Tänapäevase pealkirja *Dissoi logoi* andis kogumikule Ernst Weber 1897. aastal. Saksa filosoofiaajaloolaste huvi selle vastu jätkus 20. sajandi algupoolel, üksikute sajandi teise poolde jäävate käsitluste järel on tekkinud taas elavam huvi *Dissoi logoi* vastu, mis on jätkunud 21. sajandil. Oma panuse kogumiku tekstiloo uurimisse on 2001. ja 2004. aastal ilmunud artiklitega andnud

Hermann Diels, Walther Kranz (Hrsg.). *Fragmente der Vorsokratiker: Griechisch und Deutsch*. Band 1. 6. Auflage. Berlin: Weidmann, 1952, S. 405–416, Fr. 90 [vanema numeratsiooni järgi 83].

ka Tartu ülikooli audoktor, Göttingeni ülikooli professor Carl Joachim Classen (1928–2013).¹

Loomise koht ja aeg. *Kahetised kõned* on kirjutatud läänepoolses dooria koinees (ühiskeeles) ja selle loomispaiagaks peetakse mõnda doorlaste asupaika, näiteks dooria poliseid Peloponnesosel või Megaras või kolooniaid Sitsiilias või Apenniini poolsaare lõunaosas (näiteks Tarentumis).² Traktaadis esinevad spetsiifilised joonia dialekti vormid ja viide (arvatavasti Eleusise) müsteeriumidele on pannud uurijaid arvama, et autor tegutses küll dooria keeleroumis, ent oli pärit Atikast, võib-olla koguni Ateenast (Scholz, Becker 2004: 13). Hermann Dielsi dateeringu järgi loodi kogumik umbes aastal 400 eKr Protagorast mõjutatud sofisti poolt, tema hinnanguga on kooskõlas ka tänapäeval enim pakutud loomisaeg 404.–395. a eKr ehk Peloponnesose sõja lõpu ja Korintose sõja alguse vahepeal.³ Dateering lähtub eelkõige punktis 1.8 esinevast viitest Peloponnesose sõjale, mis lõppes aastal 404 eKr, ent sõnastus⁴ jätab lahtiseks, kui suur on sõjast möödunud ajavahemik. Ka ilmne Herodotosele toetumine eri hõimude kommete kirjeldamisel II peatükis ei aita kirjutist täpsemalt dateerida.

Kahetised kõned sisaldab sofistlikke argumente, mida kritiseeritakse mitmes Platoni sokraatilises dialoogis (*Theaitetos*, *Menon*, *Phaidros*, *Euthydemos*) ja Xenophoni *Memorabilia*'s (Mälestustes Sokratesest). Uurijad, kes usuvad, et need sokraatilised dialoogid põhinevad ajaloolise Sokratese elul ja vaateil, näevad Platoni kriitikas piisavat põhjendust, et paigutada kogumiku loomine vahetult Sokratese surmale (399. aastal eKr) eelnenud aega ehk 5. sajandi lõppu eKr. Samas on kokkulan-

¹Põhjalikku ülevaadet vt Molinelli 2018: 4–16; Scholz, Becker 2004: 9–12; Robinson 1979: 1–93.

²Või koguni Küreenes (Ulrich von Wilamowitz-Moellendorffi järgi, vt Diels, Kranz 1952: 405). Ülevaadet tekstis esinevast dooria põhitooniga dialektisegust vt Molinelli 2018: 14–22; Scholz, Becker 2004: 13–14; Robinson 1979: 51–54.

³Vt Robinson 1979: 34–41. Scholz ja Becker (2004: 16) pakuvad natuke pikemat ajavahemikku, kuni 390. aastani. Wilamowitz-Moellendorff on pakkunud loomiskontekstiks ka Aristippose koolkonda Küreenes (Diels, Kranz 1952: 405). Platoni dialoogide eelse dateeringu vastu on Molinelli, kes soovib kogumikku näha mõjutatuna Platoni töödest (Molinelli 2018: 24–43, ja korduvalt ka kommentaaris).

⁴Kreekakeelne νεώτατον (mis käsikirjades esineb erinevais vormides) võib esineda nii omadussõnana tähenduses 'kõige hilisem' kui ka määrusena tähenduses 'päris hiljuti'.

gevused Platoni ja Xenophoni teostega mõne teise uurija jaoks hoopis märeks Platoni dialoogide mõjust autorile, mis nõuaks dateerimist Sokratese surma järgsesse aega, ehk 4. sajandi algusse eKr.

Allakirjutanu jaoks toetab *Kahetiste kõnede* argumentide ja Platoni kriitika kokkulangevuste jaotumise loogika seda, et traktaat oli olemas pigem enne Platoni teoseid (lähtudes eeldusest, et üks suhteliselt sidus teos või vaadete kogum peegeldub mitmes erinevas käsitluses) kui loodi pärast neid (sel puhul peaks eeldama, et üks suhteliselt sidus teos on liidetud kokku eri kontekstidest ammutatud mittesidusast materjalist). Kui tegemist oleks ainult sokraatiliste dialoogide ja *Dissoi logoi* omavaheliste mõjude küsimusega, võiks öelda käesoleva kogumiku vaimus, et asja saab mõlemast otsast vaadata; ent kuna *Dissoi logoi* toetub üsna süstemaatiliselt ka Herodotosele (kellele viitab kogumikust sõltumatult sageli ka Platon), näib palju tõenäolisem, et vanem tekst on *Dissoi logoi* ja et temaatilised kattuvused Platoni sokraatiliste dialoogide ja Aristotelese käsitlustega peegeldavad just nende poleemikat sofistide õpetustega. Siiski ei ole siin päevselget ja vaieldamatut tõde ega üksmeelset seisukohta.

Kahetiste kõnede autor ja eesmärk. Sofistide argumentatsioonitaktikad. Nagu teose dateering, on lahtine ka selle autorsus ja eesmärk. Hermann Dielsi nimetatud “anonüümne ja talenditu autor” võis olla (nooruses) konspekteerinud sofist Protagorase (u 490–420 eKr) loenguid, kirjutada Protagorase juhendamisel või temast ajendatuna; tegemist võib olla omalaadse anonüümse käsiraamatuga, mis koondab pool- ja vastuargumente, mille seast kõnekirjutaja teemaleidmise ajal valiku teeb; osade lõdvapoolne sisuline seos (eriti viimaste peatükkide puhul) lubab oletada, et tegemist on õpilase koolivihikuga, kes on koonandanud sinna mitu erinevat teksti. Samas ei pakuta kõike puhta tõe pähe, sest mitmes kohas tuleb esimeses isikus välja autori irooniline ja eneseiroonilinegi hoiak, argumentatsiooni absurdini viimine oli sofistidel levinud praktika.

Kohe kogumiku alguses võime näha poleemilist viidet Herakleitose käsitlusele kõigest kui ühest tervikust (vt kommentaari punkti I.1 juurde), mitmete moraalsete hinnangute relatiivsusele osutamine oli populaarne Protagorase koolkonnas ja leidis seetõttu ka Platoni moraalifilosoofias nii hukkamõistu kui naeruvääristamist. Pole ime, et autorit või koostajat peetakse Protagorase õpilaseks, sest just Protagorasele omis-

tatakse esimesena tava iga argumendi kohta kahetist arutluskäiku esitada,⁵ sellest kõneleb ka Platon Protagorase-nimelises dialoogis:⁶

Kas hea on see, ütlesin ma, mis on inimestele kasulik? Zeusi nimel, ütles ta, isegi kui pole inimestele kasulik, nimetan ikkagi heaks. — [---] Kas sa, Protagoras, pead silmas seda, mis pole ühelegi inimesele kasulik, või seda, mis on täielikult kasulik? Ja kas nimetad selliseid asju hüveks? — Mitte sugugi, ütles ta, ma tean ju paljut, mis on inimeste jaoks kasutu, näiteks toidu ja joogi ja ravimite ja muu osas, ent on siiski kasulik: näiteks mis inimeste jaoks pole miski, on seda hobustele, ja osa ainult veiste jaoks, osa aga koerte jaoks, ja osa mitte ühelegi (loomale), vaid puudele. Ja puude puhul osa on juurtele hea, aga võsudele halb, nagu näiteks sõnnik, kui seda heidetakse paljude taimede juurtele, kui aga kasvude ja noorte võsude peale heita, saavad nad täiesti hukka. Ja kui õli on kõigile taimedele ülimalt halb ja kahjustavaim kõigi teiste loomade karvkatte jaoks peale inimese, siis inimeste juustele on ta tugevdav ja ka ülejäänud kehale. Niisiis on hüve midagi muutlikku ja mitmekesisist. Nii et ka siin on mingite keha välispidiste asjade puhul see inimestele hea, aga sisse võetuna halvim. Seetõttu räägivad arstid haigetele alati, et nad ei kasutaks õli, peale väikseima koguse selles, mida hakkavad sööma, ainult niipalju, et kustutada vastikustunne, mis tekib nina ja haistmismeele tõttu toitude ja lisandite puhul.

Relatiivsete väärtuste kõrvutamisel on käesolevale kogumikule kindlasti heaks taustaks ka Platoni *Theaitetos*:

SOKRATES: (154b) Niisiis, kui see, millega end mõõdame või mille vastu puutume, oleks suur või valge või soe, siis ei oleks ta kunagi teisega kokku puutununa millekski teiseks sündinud, ise üldse mitte muutuvana. Kui aga igaüks mõõtvatest või puudutatavatest oleks selline, ei muutuks see ilma ise midagi kogemata millekski muuks, kui keegi teine tema juurde tuleb või midagi kogeb. Kui see on nüüd nii, mu sõber, siis oleme päris kergel käel sunnitud kõnelema kummalisi ja naeruväärseid asju, nagu nõustuks ka Protagoras ja igaüks, kes temaga ühte ja sama üritaks väita.

⁵Fragment 6a, Diels-Kranz (Diogenes Laertios, *Väljapaistvate filosoofide elud* IX.51): Protagoras ütles esimesena, et iga asja kohta on kaks omavahel vastanduvat kõnet/arutlust.

⁶Protagorase fragment 80A22 Diels-Kranz = Platon, *Protagoras*, 333d–334d.

THEAITETOS: Kuidas ja mida sa räägid?

SOKRATES: (154c) Võta üks väike näide ja sa saad kohe aru, mida ma tahan. Kui oleks kuus täringut ja sa võrdled nendega nelja, siis ütled, et neid on rohkem kui neli, ja poolteisekordselt; kui aga kahteist, siis on neid vähem ja pool ning teisiti väita pole võimalik. Või saaksid sina?

Kogumik koosneb kaht eri tüüpi tekstidest: kõigepealt vastandlike argumente sisaldavad peatükid I–IV (“Heast ja halvast”; “Ilusast ja inetust”; “Õiglasest ja õiglusetust”; “Tõest ja väärast”). Nendega seostub osalt ka V peatükk (“Hulludest ja tervemõistuslikest”), milles autor nn eksistentsiaalseid ja predikatiivseid lausungeid vaimukalt vastandab (selliseid taktikaid kritiseeritakse Aristotelese *Sofistide ümberlukkamistes*). Kogumiku teise poolde kuuluvad peatükid visandavad arutluskäike erinevate igapäevatoimingute õigustuseks ja peegeldavad ühtlasi ka sofistide haridussüsteemi, vastates küsimustele “Tarkusest ja vooresust: kas need on õpetatavad?” (VI ptk), “Mida tuleb teada kunstide kohta?” (VIII ptk) ja “Mis on suurim ja kauneim leiutus?” (vastus: mnemotehnika, IX ptk), lisaks juba rohkem poliitikasse puutuv probleem: “Kas ametnike tuleks valida liisuga?” (VII ptk).⁷

Protagorasele omistatud printsiibi “iga inimene on mõõduks” (*homo mensura*) rakendamine väljendub selles kogumikus vastandlike vaatepunktide süstemaatilises kõrvutamises. Ent kogumiku suunitlus ei ole kindlasti puhtteoreetiline, sest mitmed selle alajaotused viitavad samadele põhiliste kõneliikide peaküsimustele, mida kohtame Aristotelese *Retoorikas*: tseremoniaalse ehk pidukõne puhul on eesmärgiks näidata seda, mis on “ilus” ja “inetu” (II ptk) ning kohtukõne puhul “õigus-pärane” ja “seadusvastane” (III ptk). Teemade jaotus ei peegelda aga üks ühele Aristotelese poolt *Retoorikas* välja toodud kõneliikide süsteemi: eraldi väljendatuna puuduvad poliitilise ehk nõuandva kõne põhiteemad “kasu” ja “kahju”. Samas langeb küsimus ametnike liisuga valimisest kindlasti poliitilise teema alla, samuti võivad “hea” ja “halb” (I ptk) kuuluda nii poliitilise kui pidukõne põhiteemade hulka, “tõene” ja “väär” (IV ptk) esineda nii poliitilise kui kohtukõne argumentatsioonis, ja viiteid kasule esineb ka VI peatüki alguses. Ka karakteri (eetose) kirjeldamine (V ptk, “Hulludest ja tervemõistuslikest”) on iga kõneliigi puhul oluline: isegi kui Aristoteles seda oma *Retoorika* alguses põhimõtteliselt taunib (leides, et tuleks rääkida ainult faktidest), pöörab ta sellele oma käsitluses väga suurt tähelepanu.

⁷Peatükke jagatakse ka kolme rühma, vastavalt ptk I–IV, V–VII ja VIII–IX, vt nt Scholz, Becker 2004: 15.

Mitmed kogumiku lõppu paigutatud peatükid peegeldavad sofistide üldharidussüsteemi (VI ptk, “Tarkusest ja vooresest: kas need on õpetatavad?”), VIII ptk, “Mida tuleb teada kunstide kohta?” ja IX ptk mne-motehnilistest võtetest), seega on lisaks erinevate arutluskäikude jaoks materjali pakkumisele teosel ka sofistide tegevust reklaamiv või õigustav, apologetiline roll. Nii pole tegemist ainult kõneoskuse treenimise abivahendiga, vaid ka käsitlesega, mis kasvatab veendumust ja teadlikkust sofistide retoorikast ja haridussüsteemist. Kogumiku meieni jõudmine Sextus Empiricuse teoste käsikirja lõpus vastab selle sofistlikule suunilusele: Sextuse kriitika (mis hõlmab ohtrat tsiteerimist) on oluline allikas paljude sofistide kohta.

Kirjutis ise on vanim ulatuslik näide sofistide argumenteerimisviisist, mis täiendab Gorgiase sofistlikke näidiskõnesid (*Helena ülistuskõne* ja *Palamedese apoloogia*) ja traktaati *Mitteolevast* (viimatinimetatu on meieni taas jõudnud Sextus Empiricuse kaudu). Seda illustreerivad ka Antiphoni tetraloogiad (kui usume nende autoriks olevat 5. sajandi sofisti), kohtukõnede näidisena kirjutatud süüdistus- ja kaitsekõnede kogumik. Edasise põhjalikuma ülevaate sofistide argumenteerimisviisist annab alles Aristotelese kriitika traktaadis *Sofistide ümberlükkamised*.⁸

Kahetised kõned ja tänapäev. Sofistid on nii filosoofia kui kõnekunsti ajaloos saanud (Platoni seisukohti järgides, vt Guthrie 1995) üsna üksmeelselt negatiivse hinnangu — miks peaksime seda tänapäeval lugema, kui avaliku kõne eetilises on juba niigi tugeva kahtluse all?

Ehk seetõttu, et arutluskunst (ükskõik kas poliitikas või teaduses) ei ole kunagi hüljanud vanu strateegiaid, mis toetuvad asjaolude poolt ja vastu käsitlemisele. Kuigi selles ei ole midagi halba, kui võrrelda kindlaid põhimõtteid kasutades plusse ja miinuseid, pigem vastupidi võimaldab mitme vaatepunkti kasutamise võimalikkus lisaks objektiivsele võrdlusele ka topeltkriteeriumide kasutamist, sealhulgas vaatepunkti vahetamist vastavalt enda jaoks sobivale olukorrale, järjekindlat ja süstemaatilist kõrvutamispriinti eirates (ja mõnikord isegi vaikimisi), ja sellest tulenevalt manipulatsioone publikuga. Näiteks võimaldab mitmete tajude puhul üksiku inimese kogemusel põhinevate hinnangute kui relatiivsete kogemuste vastamisi seadmine (näiteks sooja ja külma, aga ka kasu ja kahju korral) tekitada mulje, et absoluutset tõde ei olegi. Samuti võimaldab vastupidise vaatepunkti mahavaikimine (“unustamine”) oma väidete näivalt ainuvõimaliku tõena esitamist, mis on taas

⁸See moodustab Aristotelese *Toopika* 9. raamatu. Paraku leiab ka Aristoteleselt ja Platonilt endalt näiteid sofistlikest arutluskäikudest. Sellest annab põhjaliku ülevaate Lloyd 1966.

samm tõega manipuleerimise poole. Sestap tuleb loota, et võimalikust kahjust (manipuleerimise ja tõe väänamise taktikate tutvustamine) suuremaks osutub traktaadiga tutvumise kasu — vilumus läbi näha vaid ühepoolset seisukohta ainsa ja ainuvõimaliku tõe pähe esitajate retoorikat: *Audiatur et altera pars*⁹ ning andkem peavoolu filosoofia kõrval sõna ka sofistidele!

Janika Päll

Kirjandus

- D i e l s, Hermann, Walther K r a n z (Hrsg.) 1952. *Fragmente der Vorsokratiker: Griechisch und Deutsch*. Bd. 1. 6. Aufl. Berlin: Weidmann
- G u t h r i e, William Keith Chambers 1995. *A History of Greek Philosophy*. Vol. 3. Cambridge: Cambridge University Press
- L l o y d, G. E. R. 1966. *Polarity and Analogy: Two Types of Argumentation in Early Greek Thought*. Cambridge: Cambridge University Press
- M o l i n e l l i, Sebastiano 2018. *Dissoi Logoi: A New Commented Edition*. Durham e-theses
- R o b i n s o n, Thomas More 1979. *Contrasting Arguments: An Edition of the Dissoi Logoi*. New York: Arno Press
- S c h o l z, Peter, Alexander B e c k e r 2004. *Dissoi Logoi. Zweierlei Ansichten*. Berlin: Akademie-Verlag
- T e i c h m ü l l e r, Gustav 1884. *Literarische Fehden im IV. Jahrhundert vor Christus*. Bd. 2. Breslau

⁹ Antiikajast pärit kohtuprintsiip, mida näeme peegeldumas juba Aischylose tragöödiais, tsitaat põhineb Seneca tragöödia *Medea* värsidel 199–200: *Qui statuit aliquid parte inaudita altera, // aequum licet statuerit, haud aequus fuit* (“Kes võtab vastu otsuse teist poolt kuulmata, // võib anda õiglase otsuse, ent pole õiglane!”).

DISSOI LOGOI EHK DIALEXEIS
(KAHETISED KÕNED EHK ARUTLUSED) (DK 90)

I. Heast ja halvast

1. Hellases räägivad filosoofid heast ja halvast kahetisi kõnesid. Ühed räägivad, et hea on üks ja halb midagi muud, teised aga, et üks ja seesama ning ühtedele hea, aga teistele halb, ja isegi samale inimesele ükskord hea, aga teinekord halb.¹ 2. Ka ma ise liitun nendega ja alustan uurimist lähtudes inimese elust, kus hoolitakse sööki, jooki ja armuasju puutuvast: need on nimelt haigele halvad, aga tervele ja puudust tundjale head.² 3. Ja ohjeldamatus neis asjus on ohjeldamatuile halb, aga müüjaile ja tasusaajaile hea. Niisiis on haigus haigetele halb, aga arstidele hea. Ja surm on surijaile halb, aga hauakivide ja kääbaste valmistajaile hea. 4. Ja maaharimine, mis toob ilusaid vilju, on talupoegadele hea, kaupmeestele aga halb. Ja laevade tükkideks pudenemine ja purunemine on laevnikule halb, aga laevaehitajaile hea. 5. Ja raua roostetamine ja nürinemine ja pudenemine on teistele halb, aga sepale hea. Ja savipoti purunemine on teistele halb, aga pottseppadele hea. Ja jalatsite kulumine ja lagunemine on teistele halb, aga kingsepale hea. 6. Edasi, võitlusil spordis, muusikas ja lahinguis: näiteks spordis on võit staadionijooksus võitjale hea, aga kaotajaile halb. 7. Ja samuti maadlejad ja rusikavõitlejad ja kõik tei-

¹Vrd Herakleitos (Diels-Kranz, 22B58): “Ja (üks on ka) hea ja halb, nimelt arstid,” ütleb Herakleitos, “lõigates, põletades, igati kurjal kombel haigeid piinates lunivad haigete käest juurde tasu, olemata seda väärt, tehes üheks ja samaks hüved ja haigused.” Eri filoloogide täiendusi käsikirjalisele tekstile märgivad tõlkes []. Siin ja edaspidi tõlkija märkused.

²Vrd Herakleitos (Diels-Kranz, 22B61): “Meri on puhtaim ja rõvedaim vesi, kaladele joodav ja päästev, inimestele joogiks kõlbmatu ja hukutav.”

sedki muusikud.³ näiteks võit kitaroodias on võitjale hea, aga al-lajäänuile halb. **8.** Ja sõjas (nimetan kõigepealt uusimaid sündmu-si) on võit, mille lakedaimonlased saavutasid ateenlaste ja liitlas-te üle, lakedaimonlastele hea, aga ateenlastele ja liitlastele halb.⁴ Ja võit, mille hellenid saavutasid pärslaste üle, on helleneile hea, barbareile aga halb.⁵ **9.** Nii on Ilioni vallutamine ahhailastele hea, aga troojalastele halb; ja samamoodi on ka teebalaste ja argiivi-de kannatustega, mis teebalastele võib olla hea, argiividele aga halb.⁶ **10.** Ja kentauride ja lapiitide võitlus oli lapiitidele hea, aga kentauridele halb. Ja tõesti, ka niinimetatud jumalate ja gigantide võitlus ja võit oli jumalatele hea, aga gigantidele halb.⁷

11. Ent räägitakse, et on teinegi arutluskõne, nimelt, et hea on üks, aga halb midagi muud, ja samaviisi nagu erineb nimi, on eri-nev ka asi. Ja ka mina ise eelistan seda arutlusviisi, sest arvan, et ei oleks eristatav, missugune on hea ja missugune halb, juhul kui need on üks ja sama, mitte erinevad, ja see oleks imekspandav.

12. Ja ma arvan, et ka niisuguste asjade rääkija ise jääks vasta-misel hätta, kui keegi talt küsiks: “Ütle mulle, kas vanemad on sulle juba midagi head teinud?”, ja ta vastaks: “Palju ja suurt.” —

³Muusikud võistlesid mitmetel võistlusmängudel koos teiste sport-lastega, seepärast on nad ka siin atleetide hulka arvatud.

⁴Viide Peloponnesose sõjale (431–404 eKr), mille Ateena (koos liit-lastega) kaotas Spartale.

⁵Viide Kreeka-Pärsia sõdadele (499–449 eKr).

⁶Esimeses lauseosas viidatakse Trooja müüdotsüklile, milles troo-jalaste vastu võitlesid teiste hõimude seas nii teebalased kui argiiv-vid (vt Homerose *Ilias* ja lisaks *Iliasele* ja *Odüsseiale* teisi, praeguseks kaotsi läinud Trooja sõja teemalisi eeposi sisaldanud *Kyklos*), teises aga Teeba müüdotsüklile, milles argiivid ja teebalased sattusid vastaspool-tele (vt Aischylose *Seitse Teeba vastu*, Sophoklese *Antigone*). Friedrich Blassi eeskujul on Hermann Diels oma väljaandes selle lause lõpu (*mis teebalastele* [---] *halb*) tekstist välja jätnud, siin järgitakse käsikirjalist teksti.

⁷Viited kreeka müüdi pärimusele: kentauromahhias jäid võitjaks la-piigid, kelle juurde pulma kutsutud kentaurid üritasid joobnuna naisi röövida, gigantomahhias jäid (Heraklese abiga) peale Zeus ja Olümpo-se jumalad.

“Niisiis oled sa neile võlgu palju suurt halba, juhul kui hea on seesama mis halb.” **13.** Ja seda:

“Oled sa teinud oma lähedastele midagi head?” — “Niisiis oled teinud lähedastele halba.”

Ja seda: “Kas oled juba teinud vaenlastele halba?” — “Ja palju.” — “Niisiis oled teinud suurimat head.”

14. Ja lase käia, vasta mulle ka selle peale: “Kas pole siis teisti, kui haletseksid kerjuseid, et neil on palju hädasid, ja kiidaksid kohe õndsaks, sest neil läheb väga hästi, juhul kui hea ja halb on üks ja seesama?”

15. Ja miski ei takista suhtumast suurvürklingasse samamoodi kui kerjustesse, sest rohked ja suured hüved oleksid tal rohked ja suured hädad, juhul kui hea ja halb on üks ja seesama. Ja seda öeldagu iga asja kohta. **16.** Mina aga liigun ükshaaval edasi, alustades söömisest, joomisest ja armatsemisest. Sest seda teha on haigetele halb, ja jällegi on see neile ka hea, juhul kui hea ja halb on üks ja seesama. Ja haigetele on halb haige olla ja ka hea, juhul kui hea ja halb on üks ja seesama. **17.** Ja samamoodi on ka kõige muuga, mis eelnevas arutluses nimetatud. Ja ma ei räägi, mis hea on, vaid püüan õpetada seda, et hea ja halb pole üks ja seesama, vaid erinevad.⁸

⁸See lause iseloomustab poleemikat hüve ja selle mitmesuguste tulemuste üle, mida näeme juba Demokritosel (kes oli pärit Abderast Traakiast nagu tema õpilane Protagoraski), vt Demokritose fragment 68B172 (Diels-Kranz): “Sealt, kust meile tulevad hüved, sealtsamast võime maitsta ka hädasid, kuid me saame olla väljaspool neid. Näiteks on sügav vesi kasulik paljudeks, kuid ta on ka kahjulik, sest on oht uppuda. Ent leitud on vahend: õppida ujuma” (tlk Jaan Unt; B. Witz. *Demokritos*. Tallinn: Eesti Raamat, 1982. Lisa: Demokritos. Valik tunnistusi ja fragmente, lk 132). Vt ka *Protagorase* tsitaati III peatüki juurde.

II. Ilusast ja inetust⁹

1. Ka ilusast ja inetust räägitakse kahetisi kõnesid. Ühed ütlevad, et ilus on üks, inetu aga teine, nii et erineb niihästi nimi kui asi; teised aga, et ilus ja inetu on üks ja seesama. **2.** Ja ka mina hakkan seda järele proovima, viies arutlust edasi sellisel viisil: nimelt on õitseas poisil ilus tubli armastaja meele järgi olla, aga kui pole ilus armastaja, siis inetu.¹⁰ **3.** Ja naistel on ilus pesta end sees, palestras aga häbistav, kuid meestel on see palestras ja gümnaasionis ilus. **4.** Ja on ilus mehega ühte heita rahus ja vaikuses, kus jäädakse seinte varju, aga inetu väljas, kus võidakse näha. **5.** Ja oma mehega ühte heita on naisel ilus, aga võõraga inetu; ja ka mehel on oma naisega ühte heita ilus, aga võõraga inetu.¹¹ **6.** Ja end ehtida ja salviga võida ja kuldasju külge riputada on mehele inetu, aga naisele ilus. **7.** Ja sõpradele head teha on ilus, aga vaenlastele inetu.¹² Ja põgeneda vaenlaste eest on inetu, aga teiste võistlejate eest staadionil ilus. **8.** Ja sõpru ning kaaskodanikke tappa on inetu, vaenlasi aga ilus. Ja nii edasi kõige kohta.

9. Lähen selle juurde, mida peavad inetuks linnad ja rahvad. Näiteks lakedaimonlaste juures on ilus, kui tüdrukud teevad sporti, käies ringi ilma varrukate ja alussärkideta, aga joonlaste juures inetu. **10.** Ja see, et lapsed ei õpi muusilisi kunste ja kirjutamist,

⁹Pealkirjas ja peatükis esinevat kreeka sõna *αἰσχρόν*, *aischrón* võime tõlkida ka 'häbistavaks' või 'häbiväärseks', nagu paari esimest poolt, ilusat (*καλόν*, *kalón*) kasutatakse ka seda nii esteetilise kui moraalse hinnangu jaoks.

¹⁰Käsitajalist teksti on siin eriti radikaalselt parandanud Wilamowitz, kes tahab näha mõtet: oma armastajale meele järgi olemine on ilus, aga mõnele teisele (kes pole nn ametlik "armastaja"), inetu. "Ilus" ei tähenda siin (ainult) välimuselt, vaid ennekõike moraalsest aspektist ilusat inimest (eelnend lasepoole "tubli" sünonüüm). Platoni seisukohti vt *Pidusöök*, 184c–185c, ja *Phaidros*, 230e–233c.

¹¹Vt Sextus Empiricuse *Pürronlaste seisukohad*, III, 209.

¹²Põhimõtte heale heaga ja halvale halvaga vastata iseloomustab vanakreeka mõtteviisi (mis peegeldub näiteks nii Archilochose luules kui Drakoni seadustes), see peegeldub ka veel Platonil, vt *Menon*, 71e.

on neile ilus,¹³ aga joonlastele on inetu seda kõike mitte osata. **11.** Tessaallastele on ilus, kui hobused ja muulad karjast välja valinu need ise taltsutab ja valitud veisel ise kõri läbi lõikab, nülib ja liha tükeldab,¹⁴ aga Sitsiilias on see häbistav ja orjade töö. **12.** Makedoonlastele näib ilus, kui tüdrukud on enne abiellumist ihaldatud ja elavad mehega kokku, aga kui on abielus, siis inetu; ent hellenitele on mõlemad inetud. **13.** Traaklastele on ilus, kui tüdrukud on tätoveeritud, aga teistel on märgid karistuseks seaduserikkujatele.¹⁵ Ja sküüdid peavad ilusaks, kui mehe tapnu tal peanaha nülib ja juukseid ehtena hobuse kaelal kannab, ning olles kullanud ja hõbetanud pealuu, sellest joob ja jumalatele ohverdab;¹⁶ aga hellenite seas ei tahaks keegi seda teinuga isegi ühte majja siseneda. **14.** Massageedid lõikavad oma vanemad tükkideks ja söövad ära, ning neile näib ilusaima hauana olla maetud oma laste sisse; aga kui keegi Hellases seda teeks, sureks ta Hellasest väljaetuna häbiväärselt kui koletu ja hirmsa kuriteo toimepanija.¹⁷ **15.** Pärslased peavad ilusaks, et mehed ennast ehivad

¹³Vrd Kritiase fragmenti, 88A15 (Diels-Kranz), mille järgi ka lake-daimonlased õppisid aulosemängu (kuid see on pigem erandit kinnitav reegel, sest aulos oli saateinstrumendiks sõjaväe liikumistele).

¹⁴Vt Euripides, *Elektra*, 815: "Ju uhkustab tessaallane, et kaunis on / neil see, kes kaunilt pulli lõikab, ohjab hoost: / nuga nüüd sa haara, vööras, näita meile, et / peab paika kindlalt kuuldus see tessaallastest."

¹⁵Vrd Herodotos, *Historiai* V, 6 (vaba suhtumine tüdrukute seksuaalkäitumisse ja tätoveeringute auväärus iseloomustavad seal traaklasi), kreeklaste suhtumisest märgistamisse räägib Herodotos II, 113 (Helena pühad märgid), VII, 35 (Xerxes piitsutas Hellespontost, mis oli tormis ta silla lõhkunud) ja VII, 233 (reetlike teebalaste häbimärgistamine Xerxese poolt).

¹⁶Vt Herodotos, *Historiai* IV, 64 (üksikasjalisem skalpeerimise kirjeldus koos viitega, et skalpe kanti ratsmete küljes) ja IV, 65 (halvimate vaenlaste kolbast jooginõu tegemine). Sküüdi kombele kolpadest juua viitab ka Platon, *Euthydemos*, 299e (Ktesippose arutlus sellest, kas kuld on alati hea).

¹⁷Vt Herodotos, *Historiai* IV, 26 (viitab sküüdi hõimu issedoonide juures olevale kombele oma vanemaid süüa), *Historiai* I, 216 (omistab selle tava massageetidele, olles peatüki alguses kommenteerinud hellenite segadust massageetide ja sküüdi kommete eristamisel). Kreeklaste

nagu naisedki, ja on vahekorras tütre, ema ja õega; aga hellenite jaoks on see inetu ja seadusvastane.¹⁸ **16.** Lüüdlaste juures peetakse ilusaks, kui tüdrukud porduelu elanuna ja sellega raha teeninuna ikkagi abielluvad,¹⁹ aga hellenite seas ei tahaks keegi neid naida. **17.** Egiptlased ei pea teiste rahvastega samu asju ilusaks: siin on naistel ilus kududa ja käsitööd teha, seal aga meestel, kusjuures naised teevad seda, mida siin mehed: sõtkuda savi kätega, tainast aga jalgadega on neil ilus, meil aga vastupidi.²⁰

18. Ent ma arvan, et kui kõigil inimestel kästaks kokku koguda see, mida keegi iganes inetuks peab, ja kui nad kokkukogutust peaksid valima välja ilusaks peetava, siis ei jääks mitte midagi välja, vaid kõik jagaksid kõik ära; ei arva ju kõik üht ja sedasama. **19.** Ja mul on selle kohta käepärast ka üks luuletus.²¹

*Nüüd tõesti seadust teist sa märkad põrmlastel,
mis määrab nii: ei miski kõikjal ilusaks jää,
ei inetuks, vaid ükssama nad on, sest õige hetk
kord inetu võttes sellest hoopis ilusa teeb.*

20. Kokkuvõttes võib öelda, et kõik on õigel hetkel ilus, valel hetkel aga inetu. Ja mida ma sellega saavutasin? Lubasin näidata,

jaoks on siin tegemist jõleda roimaga, mis peegeldub näiteks Atreuse ja Thyestese müüdis.

¹⁸Kreeklaste puhul näitab intsesti kui tabu eelkõige Oidipuse müüt (vt ka Euripidese *Hippolytos*, kus tegemist on küll võõrasemaga).

¹⁹Herodotos, *Historiai* I, 93–94 (kus see on lüüdlaste seaduste suurim erinevus kreeklastega võrreldes).

²⁰Vt Herodotos, *Historiai* II, 35 ja 36 (kus kujutatakse egiptuse tavasid kreeka omadele vastupidistena nii meeste ja naiste tegevuste puhul kui ka nt kangakudumise suuna, söömise, jumalate austamise puhul ja muuski). Tõlkes pole siin järgitud Diels-Kranzil esinevat tekstiparandust (mis annaks “kududa ja villa töödelda”), vaid käsikirjades esinevat teksti.

²¹Vt A. Nauck. *Tragicorum Graecorum Fragmenta* (Leipzig: Teubner 1889), *adespota* (autorita) 844 (autoriks on pakutud Euripidest). Aeg *καιρός*, *kairós* viitab sobivale olukorrale, hetkele toimimiseks. Selle personifitseerimine on sage ka Demosthenesel, näiteks tema Olynthose-kõnedes.

et üks ja seesama on nii inetu kui ilus, ja näitasingi kõige ülaltoodu puhul.

21. Aga inetu ja ilusa kohta öeldakse ka seda, et kumbki on erinev. Kui küsida neilt, kes väidavad, et inetu ja ilus on üks ja seesama, kas nad on kunagi midagi ilusat teinud, võtaksid nad omaks ka inetu teo, juhul kui inetu ja ilus on üks ja seesama. **22.** Ja kui nad teavad, et mingi mees on kaunis, siis on ta ka inetu,²² ja kui keegi on valge, siis on sama mees ka must. Ja jumalaid austada on ilus, ja teisalt on inetu jumalaid austada, juhul kui inetu ja ilus on üks ja seesama.

23. Ja olgu see mul öeldud kõige kohta, pöördun selle arutluskõne juurde, mida nemad esitavad. **24.** Nimelt kui naisel on ilus end ehtida, on tal ka inetu end ehtida, juhul kui inetu ja ilus on üks ja seesama. Ka muus osas on samuti: **25.** “Lakedaimonis on ilus, kui tüdrukud treenivad,” “Lakedaimonis on inetu, kui tüdrukud treenivad”, ja samamoodi edasi. **26.** Ja nad ütlevad, et kui kõikjalt hõimude seast toodaks kokku inetu, seejärel aga, kutsunud kõik kokku, kästaks võtta see, mida keegi iganes ilusaks peab, viidaks kõik ilusana ära. Mina aga panen imeks, kui kokku toodud inetu saab ilusaks ega jää selliseks, millena tuli. **27.** Ometi, kui nad oleksid ajanud kohale hobuseid või veiseid või lambaid või inimesi, ei oleks nad viinud ära midagi muud. Ja kui toonuks kulda, ei oleks viinud ära vaske, ja kui hõbedat, ei oleks viinud ära tina. **28.** Kas nad siis tõesti viivad inetute asemel ära ilusa? Ole nüüd: kas see, kes tõi kohale inetu mehe, viis selle ära kaunina? Ja nad toovad tunnistajaks poeedid, kes loovad naudinguks, mitte tõe pärast.²³

²²Ilusa paradoksaalset kokkulangevust inetuga näitab Platon mitmel pool, vastandades näiteks Sokratese (ja Theaitetose) välist inetust ja vaimu ilu (καλοκαγαθία, *kalokagathía*), vt Platon, *Theaitetos*, 143e–144ab, *Pidusöök* (Alkibiadese ülistuskõnes 216de–217) ja Xenophon, *Pidusöök*, 5.5–6.

²³Just seda kritiseerib Platon, vt nt *Gorgias*, 501–502 ja *Riik*, 607.

III. Õiglasest ja õiglusetust²⁴

1. Aga kahetisi kõnesid peetakse ka õiglasest ja õiglusetust. Ja ühed ütlevad, et õiglane on üks asi, ent õiglusetu midagi muud. Teised aga, et õiglane ja õiglusetu on üks ja seesama. Ka mina üritan selle kaitseks välja astuda²⁵ 2. ja ütlen kõigepealt, et õiglane on valetada ja petta. Siis võidakse öelda, et vaenlastele on seda teha inetu ja paheline, aga kas siis kõige armsamatele ei ole?²⁶ Ja edasi, vanematele? Sest kui isa või ema peaks ravimit jooma või sööma ja ta ei taha, kas pole siis õiglane anda seda kõrdi ja joogi sees, ja mitte ütelda, et see seal on? 3. Niisiis on õiglane valetada ja petta vanemaid, ja muidugi ka sõprade vara varastada ja kõige armsamate kallal vägivallatseda! 4. Ja edasi, kui keegi mõne koduse sündmuse tõttu haavatuna ja koormatuna kavatseb end tappa kas mõõga või köie või millegi muu abil, kas on siis õiglane see varastada, kui on võimalik? Ja kui jäädakse hiljaks ja see on juba kätte haaratud, siis võtta jõuga ära?²⁷ 5. Ja kuidas poleks õiglane vaenlasi orjaks teha, ja kui on võimalik, siis kasvõi tervet linna

²⁴Vt Herakleitos, fragment 22B102 (Diels-Kranz): “jumalal on kõik ilus ja hea ja õiglane, inimesed aga peavad osa õiglusetuks, osa aga õiglaseks.” Mõistepaar *δίκαιον*, *dikaion* ja *ἀδίκον*, *adikon* viitab nii õiglasele ja ebaõiglasele (õiglusetule) kui seaduspärasele ja seadusvastasele (õigusetule). Platoni *Protagorases* (333d–334a) defineeritakse hüvena inimesele kasulik kontekstis, kus toimub arutlus selle üle, kas ülekohtuselt toimija toimib alati halvasti või ka hästi. Peatükis on mitmeid kokkulangevusi Xenophoni teosega *Memorabilia* (IV, 2, 14–17), kus Sokrates arutleb, kas inimesed võivad petta ja ülekohtuselt või seadusvastaselt käituda, kasutades muu hulgas näiteks siinses IV peatükis esinevat sõbra elu kaitseks varastamise näidet ja V peatükis esinevat orjaks müümise näidet.

²⁵Sõna *τιμωρέν* on siin enamasti mõistetud toetamisena, arvestades konteksti, mis argumenteerib justkui õiglase ja õiglusetu samasuse kasuks. Samas ei toeta sellist tõlgendust verbi *τιμωρέν* levinum tähendus (‘karistama, tasuma, vastama samaga’).

²⁶Lauset on lisandustega püütnud muuta selgemini väljendatuks, nt: “Võidakse öelda, et seda vaenlastele teha on [ilus ja õiglane, sõpradele aga] häbiväärne ja paheline. [Kuidas küll siis vaenlastele], aga kõige armsamatele mitte?”

²⁷Ka Platon arutleb samalaadsete näidete üle, vt *Riik*, 331c, 382c.

kinni võtta ja ära müüa? Aga õiglane näib ka varastada kodanike ühistest kodadest. Nimelt kui isa on surmaohus ja vastaste poolt rünnatuna kinni seotud, kas poleks siis õiglane seina sisse auku teha, isa varastada ja päästa? **6.** Aga vaelevandumine? Kui näiteks keegi vaenlaste poolt kinnivõetuna võtaks enda peale vandetöotuse, et tõesti vabaks lastuna reedab linna, kas ta talitaks töotusest kinni pidades õiglaselt? **7.** Mina küll nii ei arva. Pigem siis, kui ta töotust murdes päästaks linna ja sõbrad ja templid ja esiisade pärandi. Niisiis on õiglane ka vaelevandumine.²⁸

Ja templirüüstamine. **8.** Jätan välja linnade endi jao: kui aga barbar kavatseb Hellast enda alla võtta ja rahast võiks päästet leida, kas poleks siis õiglane võtta Hellase ühisvara Delfist ja Olümpiaist ja kasutada sõjapidamiseks? **9.** Ja oma kõige lähedasemaid tappa on õiglane, juhul kui seda olid Orestes²⁹ ja Alkmaion;³⁰ jumal ise ju andis oraakli, et nad toimisid õiglaselt. **10.** Pöördun nüüd kunsti ja poeetide loomingu juurde. Sest see, kes tragöödiailoomes ja maalikunstis kõige enam petab, luues tõelistele sarnaseid, on kõige parem. **11.** Tahan tuua tunnistajaks ühe vanematest poeemidest. Kleobulina:³¹

*Märkasin meest: käib vargil ja petab ta nii nagu jaksab
ning vägivallaga teeb teoks üliõiglase teo.*

²⁸Aristoteles, *Retoorika* I, 15 käsitleb ka puhke, millal vandemurdmist võib õigustatuks pidada (näiteks vaenlaste poolt sunnituna). Mitmete kuritegude (tapmine resp. türannitapmine, vandemurdmine, templirüüstamine) võimalikke tõlgendusvõimalusi seadustes käsitleb Hermodenese stasiseteooria.

²⁹Orestes tappis oma isa Agamemnoni mõrvamise eest kättemaksuks oma ema Klytaimnestra, ent vabastati areopaagi ja jumalate poolt süüst (loo eri versioone pakuvad Aischylose *Tõivutoojad* ja *Eumeniidid* ning Euripidese ja Sophoklese *Orestes*).

³⁰Amphiaraose ja Eriphyle poeg Alkmaion tappis isale valmistatud ülekohtu eest tasudes oma ema (kes reetlikuna meelitas Amphiaraose sõjakäigule Teeba vastu, kus ta hukkus) ja kannatas pikka aega erinõusete kättemaksu all, kuid lõpuks sai uues asupaigas jumalatelt oma teo andeks.

³¹M. L. West. *Iambi et elegi Graeci*, vol. 2. Oxford, 1972, fragment nr 2.

12. See on ammune, aga Aischyloselt on:³²

Ei hoia eemale jumal, kui pettus õigustet,

ja:

on petta õige hetk, kui jumalad hindavad.

13. Aga räägitakse ka sellele vastupidist juttu, nimelt et üks asi on õiglane, teine aga õiglusetu, ja et erinevad on nimetus ja samuti asi. Kui nendelt, kes väidavad, et õiglusetu ja õiglane on üks ja seesama, küsida, kas nad on kunagi vanemate suhtes kuidagi õiglaselt käitunud, on nad nõus. Niisiis ka ebaõiglaselt, sest nad on nõustunud, et õiglane ja õiglusetu on üks ja seesama. **14.** Ja vaata järgmist: Kui sa tunned kedagi õiglast meest, siis on ta ka õiglusetu; ja sellele vastavalt on ta ka nii suur kui väike. Ja kui öeldaks: “surgu see, kes on palju ülekohut teinud”, siis surgu [ka see, kes on palju õiglasi tegusid]³³ teinud. **15.** Ja sellesarnastest piisab, lähen edasi selle juurde, millest kõnelejad arvavad, et on suutnud tõestada, et ükssama asi on nii õiglane kui õiglusetu. **16.** Nimelt on tõestatud, et vaenlaste vara varastamine on õiglane ja seesama on ka õiglusetu, juhul kui nende arutus on tõene; ja samuti ka muis asjus. **17.** Ja nad toovad mängu kunste, milles ei ole õiglast ja õiglusetut; ja poeedid ei loo oma teoseid kunagi tõe pärast, vaid inimestele naudinguteks.

IV. Tõesest ja väärast

1. Ka tõese ja väära kohta räägitakse kahetisi kõnesid, millest ühed väidavad, et väär kõne on üks asi, tõene aga midagi muud; teised aga jälle, et üks ja seesama. Ka mina räägin seda: kõigepealt, et neid nimetatakse ühtede ja samade nimedega; **2.** teiseks

³²Fragmendid nr 601 ja 602 (H. J. Mette. *Die Fragmente der Tragödien des Aischylos*. Berlin, 1959), varasema numeratsiooni järgi nr 301 ja 302 (S. Radt. *Tragicorum Graecorum fragmenta*, vol. 3. Göttingen, 1985).

³³Friedrich Blassi üldiselt aktsepteeritud täiendus.

aga, et kui mingit lugu³⁴ räägitakse, siis juhul, kui toimub nii, nagu loos öeldud, on see lugu tõene; kui aga nii ei toimu, siis on sama lugu väär. **3.** Näiteks süüdistatakse kedagi templirüvetamises: kui tegu pandi toime, on jutt tõene, kui aga mitte, siis väär. Ja ka enese kaitsjal on sama kõne, ja kohtud otsustavad, et sama kõne on nii tõene kui väär. **4.** Ja edasi, kui me kõrvuti istudes ütleksime: “olen riitustesse pühendatu”, ütleme kõik sedasama, aga tõtt ainult mina, kui ma seda ka olen. **5.** Niisiis on selge, et üks ja seesama kõne on valelik, kui talle on omane vale, kui aga tõde, siis tõene (nagu on ka inimene ikka sama, nii laps ja nooruk ja mees kui vanamees).

6. Räägitakse ka, et valelik kõne on üks asi, tõene aga teine, erinedes nime poolest:³⁵ nimelt kui keegi küsib neilt, kes väidavad, et üks ja seesama kõne, mida nad räägivad, on nii väär kui tõene, et kumb see siis on? Kui vastavad, et väär, siis on selge, et (kõnesid) on kaks, kui aga tõene, siis on seesama ka vale. Ja kui keegi kunagi ütles või tunnistas tõtt, siis oli see ühtlasi ka vale. Ja kui keegi teadis mehe olevat tõemeelse, siis ühtlasi ka valeliku. **7.** Sellest arutlusest tulenevalt öeldakse, et kui tegu on sündinud, siis on tõene jutt, kui pole, siis väär. Niisiis ei erine [nimetus, vaid tegu. **8.** Tuleb aga küsida] omakorda kohtunikelt, mille üle nad otsustavad (sest nad pole tegude juures), **9.** ja nad on ka ise üksmeelel, et see, kus on asjasse segatud vale, on väär, kus aga tõde, tõene. Aga see on täiesti erinev...

³⁴Nagu kogumiku pealkirjas, esineb ka siin kreeka sõna λόγος, *lógos*, mis on kontekstile vastavalt kas arutlus, põhjendus, lugu, kõne või veel midagi muud, vt Tõnu Luik, *Filosoofiast kõnelda*. Tartu: Ilmamaa, 2002, lk 153–170.

³⁵Hermann Diels on lisanud: ja ka asja/teo poolest. Näitel on ühisejooni nn valetaja paradoksiga, sarnase arutluskäiguga on Protagorase vastu väidelnud ka Demokritos (fragment 114, Diels-Kranz) ja Platon (*Theaitetos*, 170e jj).

[V. Hulludest ja tervemõistuslikest]³⁶

1. Ja nii hullumeelsed kui tervemõistuslikud ja nii targad kui harimatud räägivad ja teevad ühte ja sama. **2.** Ja kõigepealt nimetavad nad ühtesid ja samu: maad ja inimest ja hobust ja tuld ja kõike muud; ja teevad sama: istuvad ja söövad ja joovad ja lebavad ja samamoodi muudki. **3.** Ja tõesti on seesama asi nii suurem kui väiksem³⁷ ja nii rohkem kui vähesem ja nii raskem kui kergem; sest niiviisi ongi kõik üks ja sama. **4.** Talent on raskem miinist ja kergem kahest talendist: niisiis on üks ja seesama nii kergem kui raskem. **5.** Ja üks ja seesama inimene elab ja ei ela, ja need-samad asjad on ja ei ole.³⁸ Sest need siin olevad ei ole Liibüas, ja need, mis on Liibüas, pole Küprosel, ja ka muud samal viisil. Niisiis asjad on ja ühtlasi ei ole. **6.** Need, kes arutlevad sedaviisi, et hullumeelsed ja targad ja harimatud teevad ja räägivad ühte ja sedasama ja muudki, mis sellest kõnest johtub, ei arutle õigesti. **7.** Sest kui keegi küsib neilt, kas hullus erineb tervest mõistusest ja tarkus harimatusest, ütlevad nad jaa. **8.** On ju ka neist asjust, mida kumbki pool teeb, hästi selge, et nad jäävad sellega nõusse. Niisiis kui nad teeksid sama, oleks targad hullumeelsed ja hullumeelsed targad, ja kõik paiskuks segamini. **9.** Ja lisada tuleb arutlus, kas õigel ajal räägivad targad või hullumeelsed — aga nad väidavad ju, et räägivad üht ja sama, kui keegi neilt küsib!

³⁶See pealkiri on lisatud mõnes hilisemas väljaandes peatüki esimese lause algusest ja lõpust lähtuvalt, ent käsitleb laiemalt erinevate mõõdetavate väärtuste relatiivsust. Peatüki lõpuosa käsitleb Platoni *Kratyloga* sama, nimede ja tähtede tähenduse teemat. Vrd Platon, *Protagoras*, 386c, Sokrates: “Niisiis, kas on võimalik, et kui Protagoras kõneles tõtt, ja et see ongi tõsi, et mis igaühele mingisugusena näib, seesugune ka on, siis kas ühed meist oleksid arukad, teised aga arutud?” Kuna peatüki lõpus esitatakse küsimus eri asjade olemasolu kohta, on sellele mõnikord pandud pealkirjaks “Olevast” või “Sellest, kas asjad on või ei ole” (lähitudes Diogenes Laertiose tõlgendusest, vastavalt Teichmülleri ning Beckeri ja Scholzi poolt).

³⁷Vt Platon, *Phaidon*, 102b–d (Simmiasse ja Sokratese kasvu võrdlus), *Theaitetos*, 154c (saatesõnas algusest) ja ka *Protagoras*.

³⁸Vt ka Herakleitose fragment 22B49: “samadesse jõgedesse me astume ja ei astu, oleme ja ei ole.”

Ent targad räägivad õigel ajal, hullumeelsed aga siis, kui pole vaja. **10.** Ja seda üteldes näivad nad natuke lisavat sellele, “kui on vaja” ja “pole vaja”, nii et see enam ei ole üks ja seesama. **11.** Mina arvan, et asjad ei muutu (ainult), kui asju sellisel määral lisatakse, vaid (ka) siis, kui on muutunud kooskõla:³⁹ nagu näiteks “Glaûkos” ja “glaukós” ja “Xánthos” ja “xanthós” ja “Xoûthos” ja “xouthós”.⁴⁰ **12.** Need nimelt erinevad, kui on muutunud kooskõla, pikemalt ja lühemalt öelduna (“Týros” ja “tyrós”, “sákos” ja “sakós”), osalt aga muudetud tähtede tõttu (“kártos” ja “kratós”, “ónos” ja “nóos”).⁴¹ **13.** Kui nad niisiis erinevad nii palju siis, kui midagi pole ära võetud, mis veel siis, kui keegi midagi juurde paneb või ära võtab? Ja ma näitan, kuidas ka see on. **14.** Kui keegi võtab kümnest ära ühe,⁴² siis pole enam kümmet ega ühte, ja muud samamoodi. **15.** Ja selle kohta, et üks ja seesama inimene on ja ei ole, küsin: “kas on olemas miskitmoodi või kõigiti?”. Kui keegi väidaks, et ei, siis ta valetaks, öeldes, et kõik on seesama. Niisiis kõik on olemas mingil moel.⁴³

³⁹Kreeka *harmonía* (ἁρμονία) tähendab eeskätt kokkusobivust, siin pole mõeldud vertikaalset, vaid horisontaalset sobivust, mis saavutatakse meloodiliste, tõusvate ja laskuvate rõhkude abil.

⁴⁰Tähendus sõltub siis rõhu asendist: Γλαῦχος on isikunimi või teatud kala, γλαυκός ‘särav, hall’; Ξάνθος on koha- või isikunimi, ξανθός ‘ruuge, kollakas’; Ξοῦθος on nimi, ξουθος ‘nõtk, keerlev’. Kogu käesolev arutus käsitleb samu keerdkäike mis Platoni *Kratylos*, 390–399.

⁴¹Siin sõltub tähendus lisaks rõhule ka häälikute pikkustest ja/või omavahelisest asendist: Τύρος on kohanimi Tyros, τυρός ‘juust’; σῆχος (σάχος) ‘kott’, σῆχος ‘sulg, latter’; ἄρτος ‘jõud’, κρᾶτος ‘pea’ (gen.); ὄνος ‘eesel’, νόος ‘mõistus’.

⁴²H. Dielsi lisandus: või paneb kümnele juurde ühe. Sellesarnase näite toob Aristoteles ka *Sofistide ümberlukkamistes*, 178a (kui inimene midagi kaotab, kas siis on võimalik, et tal hiljem see on, näiteks kui kaotab ühe täringu, kas on võimalik, et tal on kümme jne).

⁴³Jõutakse uuesti eksistentsiaalsete küsimusteni, vt V.5.

VI. Tarkusest ja voorusest: kas need on õpetatavad?

1. Räägitakse mingit ei tõest ega uut arutlust: et tarkus ja voorus pole õpetatavad ega õpitavad.⁴⁴ Need, kes seda räägivad, kasutavad järgmisi tõestusi: **2.** et ei ole võimalik, kui annad kellelegi midagi üle, omada seda ise edasi; see on üks. **3.** Ja teine, et kui oleks õpetatavad, siis oleksid ka heakskiidetud õpetajad nagu muusikal. **4.** Ja kolmandaks, et Hellases targaks saanud mehed oleksid õpetanud ka oma lapsi ja sõpru.⁴⁵ **5.** Ja neljandaks, et mõned, kes on juba sofistide juurde läinud, pole mingit kasu saanud. **6.** Ja viiendaks, et paljud, kes pole sofistidega koos viibinud, on saanud märkimisväärseiks. **7.** Mina aga pean seda arutlust väga lihtsameelseks, sest ma tean, et õpetajad õpetavad kirjatarkust, mida nad ka ise valdavad, ja kitaristid kitaaramängu. Teise tõestuse vastu aga, nimelt et ei ole heakskiidetud õpetajaid: mida muud siis sofistid õpetavad, kui mitte tarkust ja voorust?⁴⁶ **8.** Või kes olid Anaxagorase õpilased või pütagoorlased? Ja kolmandaks, et Polykleitos õpetas oma poja kujusid valmistama;⁴⁷ **9.** ja kui keegi ei ole õpetanud, pole see märk; ja kui keegi on õpetanud, on see tõendus, et on võimalik õpetada. **10.** Ja neljanda kohta, nimelt et sofistide juurest tulnutenä ei saada targaks: nimelt ei ole ju paljud tähti õppinud neid selgeks saanud; **11.** aga on mingi loomupära, mille puhul mõni, kes pole sofistide juures õppinud, saab oskajaks, olles sündinud heade loomueeldustega, et haarata kergesti paljut, olles õppinud vähest nende käest, kellelt ka sõnu õpime; ja nende käest mõnikord rohkem, mõnikord vähem, üks isalt, teine emalt. **12.** Ja kui mõnele pole usutav, et me oleme õppinud sõnu, vaid et oleme sündinud koos teadmise, võtku teatavaks järgmist: kui lapsuke kohe sünni järel saata Pärsiasse ja seal üles

⁴⁴Vt Platon, *Protagoras* 319a jj (sellest, kas tarkus on õpetatav) ja *Menon* (dialoog algabki küsimusega, kas voorus on õpetatav). Platoni suurimaid vastuolusid sofistidega tekib just sellelt pinnalt.

⁴⁵Käsitäjalist lugemist on mõnedes väljaannetes (ka Diels-Kranz) püütud parandada, asendades sõna τέχνα, *tékna* 'lapsed': "oleksid oma kunste (τέχνες, *téchnas*) õpetanud ka sõpradele."

⁴⁶Vt Isokrates, *Sofistide vastu* ja Platon, *Menon* 91b.

⁴⁷Vt *Protagoras* 328c (kus on näiteks Polykleitose pojad).

kasvatada, siis kuulmata hellenite kõnet, räägib ta pärsia keelt; ja kui keegi ta sealt siia toob, hakkab ta hellenite keelt rääkima;⁴⁸ nõnda õpime sõnu ega tunne õpetajaid. **13.** Nõnda sai öeldud mu arutus, ja sul on algus ja lõpp ja keskpaik. Ja ma ei väida, et on õpetatavad, vaid et minu jaoks pole need tõestused piisavad.

[VII. Kas ametnikke tuleks valida liisuga?]

1. Ja mõned rahva ees kõnelejatest ütlevad, et juhte tuleb valida liisuga — seda ei arva nad sugugi kõige paremini. **2.** Sest kui keegi küsib millegi sellise kõnelejalt: miks küll ei pane sa orje liisuvõtmisega töid tegema, nii et kui liisuga saab keetja ameti härjaajaja, siis ta keedab, aga keetja ajab härgi, ja muud samamoodi? **3.** Ja kuidas me siis ei ajaks kokku vaskseppasid ja kingseppi ja puuseppi ja kullasseppi, ei võtaks liisku ega sunniks neid tegelema selle kunstiga, mille nad liisuga saavad, ja mitte sellega, mida nad oskavad? **4.** Ja samaviisi tuleks ka muusikavõistlustel võistlejail liisku võtta ja igauks võistleks sellel alal, mille ta liisuga saab: auleet juhtuks kitaarat mängima ja kitaaramängija puhuks aulost; ja lahingus ratsutaks vibulaskjad ja hopliidid, aga ratsanik lennutaks nooli, nii et kõik teevad seda, mida nad ei oska ega suuda. **5.** Ja nad väidavad, et see on hea ja väga rahvameelne.⁴⁹ Mina aga arvan, et see on kõige vähem rahvameelne, sest linnades on rahvast vihkavaid inimesi, ja kui neile satub uba,⁵⁰ hukutavad nad rahva. **6.** Ent on vaja, et rahvas uuriks ise ja valiks kõik, kes neile head soovivad: need, kes sobivad väge juhtima ja teised seaduste üle valvama ja nii edasi.

⁴⁸Vt Herodotose eksperimenti (*Historiai* II, 2), kus juhtus küll vastupidi.

⁴⁹Tekstis on sõna *δαμοτικόν*, mis võib osutada rahvapärasusele, aga ka rahva võrdsusele ja millelegi demokraatlikule.

⁵⁰Liisu funktsioonis.

[VIII. Mida tuleb teada kunstide kohta?]

1. Ja ma arvan, et üks ja seesama mees peaks suutma lühidalt samade kunstide üle kõnelda⁵¹ ja teadma asjadest tõde ja oskama õigesti kohut mõista ja olema võimeline rahva ees rääkima ning teadma sõnade kunsti ja õpetama kõige loomuse kohta, kuidas nad on ja on sündinud. **2.** Ja kõigepealt, kuidas on võimalik, et see, kes teab kõige loomuse kohta, ei suuda toimida kõige suhtes õigesti?⁵² **3.** Ja see, kes teab sõnade kunsti, oskab kõige kohta õigesti rääkida. **4.** Sest sellel, kes kavatseb õigesti kõnelda, tuleb rääkida sellest, mida ta teab; ta saabki ju teadma kõike, **5.** sest ta teab kõikide kõnede kunsti, kõned aga on kõige oleva kohta. **6.** Ja sellel, kes kavatseb õigesti kõnelda, tuleb teada selle kohta, millest ta räägib, ning õpetada linna tegema õigesti head, ja takistama tegemast halba. **7.** Teadja aga saab teadma neid asju ja ka neist erinevaid, sest ta saab teadma kõike. Nimelt on nii, et need on kõiges ühed ja samad ja samal viisil hakkab ta tegema, mida vaja, kui on tarvis. **8.** Ja kui ta mõistab aulost mängida, siis ta ka suudab aulost mängida, kui on vaja seda teha. **9.** See, kes tunneb kohtumõistmist, peab teadma õigesti, mis on õiglane, sest kohtud on selle kohta. See, kes seda teab, saab teada ka sellele vastupidist ja erinevat. **10.** Ja ta peab ka kõiki seadusi tundma; seega, kui ta ei tunne asju, ei tunne ka seadusi. **11.** Ja kui keegi tunneb muusikas olevat seadust,⁵³ siis ka muusikat, kes aga ei tunne muusikat, ei (tunne) ka (muusika) seadust. **12.** On lihtne⁵⁴ järeldus, et kes tunneb asjade tõde, teab kõike. **13.** Kellel aga tuleb — ja lühidalt — küsijale kõige kohta vastata, sellel on vaja kõike teada.

⁵¹Vrd Gorgias, *Helena enkoomium*, punkt 2 (üks ja seesama mees peab õigesti ütleva, mis tarvis) ja Platon, *Protagoras* 334e (peab olema võimeline rääkima nii pikalt kui lühidalt).

⁵²Väljaandjad on arvanud, et siit on midagi puudu ja fraas oleks: “kuidas ei suudaks ta [õpetada linna] toimima õigesti?” mis oleks kooskõlas VI peatükiga, aga mitte vahetult järgneva.

⁵³Kr νόμος, *nómos* on muusikateoreetiline mõiste, mis viitab arvatavasti teatud tüüpi muusikapalale ja selle aluseks olevale helireale.

⁵⁴Väljaandjate järgi: ‘lihtne’, käsikirjades esineb sõna ἀπετής, mida muidu ei esine, tõlge järgib parandust εὐπετής.

[IX. Mis on suurim ja kauneim leiutis?]⁵⁵

1. Suurim ja kauneim leiutis on leitud mälestusmärgiks, ja kogu ajaks kõige kasulikumaks nii filosoofiale kui tarkusele. **2.** Ja see on: kui pöörad tähelepanu, siis sealtkaudu minnes hoomab mõte rohkem. **3.** Teiseks tuleb korrata, mida sa iganes kuuled, sest kui oled sageli üht ja sama kuulnud ja öelnud, jääb sulle mällu kõik, mida oled õppinud. **4.** Kolmandaks: seda, mida kuuled, tuleb kõrvutada sellega, mida tead, näiteks nii: kui tuleb mäletada Chrysippost, kõrvutada kulla ja hobusega,⁵⁶ **5.** teine: Pyrilampest kõrvutada tule ja hiilgamisega.⁵⁷ Ja niipalju nimele kohta, **6.** asjadest aga nõnda: mehisuse puhul tuua juurde Ares ja Achilleus, sepatööle Hephaistos, argusele Epeios^{58, 59}.

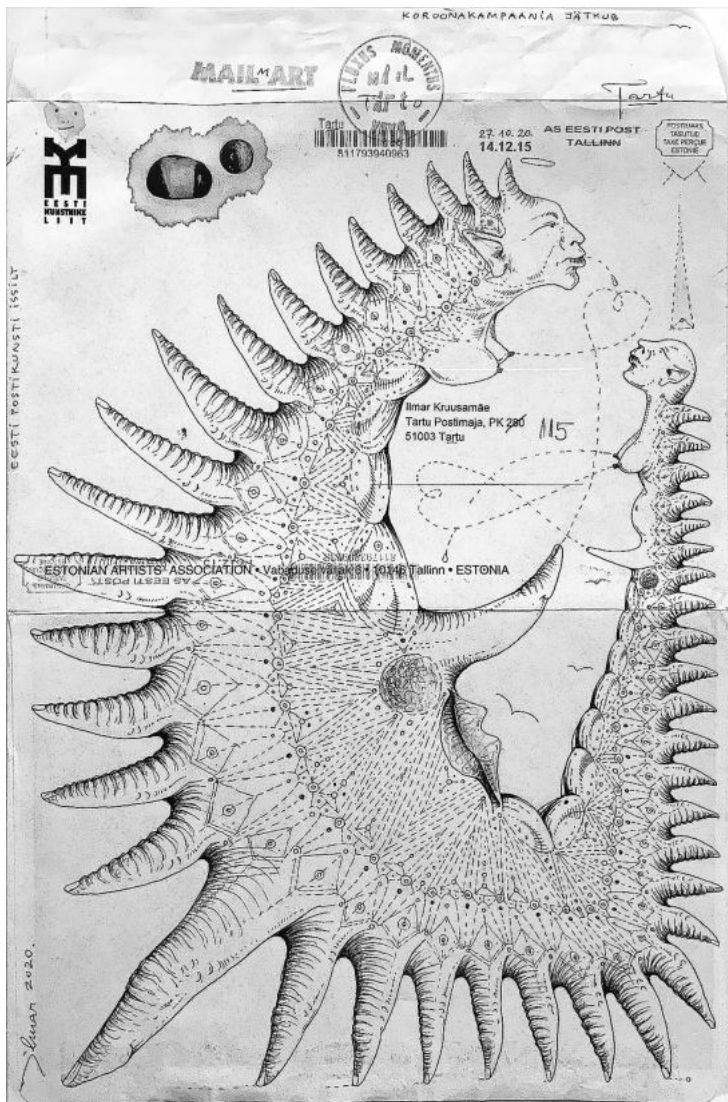
⁵⁵Käsikirjades pole taas pealkirja, teemaks on mäletamine.

⁵⁶Chrysippose etümoloogia: χρυσός, *chrysós* 'kuld', ἵππος, *hippos* 'hobune'.

⁵⁷Pyrilampese etümoloogia: πῦρ, *pŷr* 'tuli' ja λάμπειν, *lámpein* 'hiilgama'.

⁵⁸Erinevad metonüümiad: sõjajumal Ares ja Trooja sõja vahvaim kangelane Achilleus, käsitöö (ja eriti sepatöö) jumal Hephaistos ning Trooja sõjas osalenud Epeios, puuhobuse ehitaja, kuulus arguse poolest.

⁵⁹Käsikirja lõpus on kopisti märkus: "nii jääb katki ka ärakiri, nagu näete" (käsikiri A ehk *Codex Parisinus* 1963) või: "tähendab, et ülejäänud pole leitud" (ülejäänud käsikirjad).

ILMAR KRUUSAMÄE (2020)

KOLM KARLI

Kilde fragmentaariumist

Janika Kronberg

Minus oli alati puudunud sisemine vajadus panna kirja oma põlvnemise lugu või isiklikke mälestusi. Ajuti on mulle ka võõrastust tekitanud kirjandusteadlaste keskendumine kellegi suguvõsa või iseenda esivanemate perekondlikele kirjavahetustele, päevikutele, fotodele. Seni on need kuulunud pigem memuaristikasse või autobiograafiatesse, pigem olnud nagu ajaloo või kirjandusloo uurimise abimaterjal, millelt enamasti ei maksa loota erilist kunstilist kvaliteeti, nauditavat kujundkõnet. Võiksin praegugi oma kirjutise motoks võtta kunagi aastaid tagasi silma jäänud lause Aleksander Kruusbergi (Kruuspere) toimetatud raamatust *Materjale Maltsveti-liikumise kohta* (1931), mida lugesin huvi tõttu Eduard Vilde Krimmi-retke vastu. See lause pärineb Gustav Maltsi 1911. aasta 28. novembri kirjast Villem Reimanile: “Minu esi vanemate elu lugu, kui ühe perekonna lugu ei ole ka vist kellegi huvitav, sest see algab paar ehk kolm põlve tagali Eesti rahva priiks laskmise aeast peale. Iseäraliku ei ole seal midagi” (lk 442).

Kuni ühel päeval — ja see ei olnudki ammu — sain järsku aru, kuidas mu teadlik vaimne elu on olnud seotud kolme inimese lugudega, kelle eesnimeks on Karl. Ja hakkasin tundma vajadust jäädvustada ühe ajaloolis-poliitilise etapi lõppu, niivõrd kui olen selle kaastunnistajaks olnud, isikute kaudu, kellega sellega seoses kokku olen puutunud. Kildhaaval tekib sellest üks subjektiivne tervik.

Tegelikult on neid Karle isegi rohkem kui kolm. Aga ma valisin just need kolm, keda ma ei ole oma silmaga näinud ja kellest olen teadlikuks saanud alles oma vaimse kujunemise käigus.

Ja just selle kujunemisloo tõttu tahaksin siin rõhutada ka neljanda Karli ehk Tartu ülikooli kirjandusüliõpilaste õpetaja professor Karl Muru osa. Tema oli tegelikult see, kes pani mu kirjutama. Ühel päeval, arvatavasti 1988. aasta sügisel, püüdis ta mu lihtsalt kuskil ülikooli peahoone kandis kinni ja teatas, et ta “müüs mu maha”. Nimelt kirjutama ajakirja *Keel ja Kirjandus* artiklit Artur Adsonist tema läheneva 100. sünniaastapäeva puhuks.

Ja siis on mul veel kahju, et Karl August Hindreyst pole ma kirjutanud sõnagi. Jõudsin temani hilja ja aegamööda ning tema meeletult mahukast loomingust pole ma suurt osa ikka veel lugenud. Aga seda enam tunnen, kuidas tema tähtsus ajas on kasvanud. Ta võiks vabalt olla viies Karl.

Ükski neist pole mu jaoks Karla. See oleks ühelt poolt liiga familiaarne ja teiselt poolt on mu lugupidamine nende vastu väga suur.

Neid eespool tsiteeritud Gustav Maltsa sõnu silmas pidades võiks öelda, et matkin natuke Karl Ristikivi, kuid mikrotasandil. Ristikivi laenas Euroopa ajaloost, sest Eesti ajaloos olid ainult vakuraamatud jms, mina laenan oma eluloo kirjutamise asemel seiku Karlide eluloost.

Ja ma võin seda teha niisama julgelt kui Ristikivi, sest ega nemadki, kolm Karli, saa laenude pärast enam protesteerida.

*

Miski selgesti aistitav mu oma lapsepõlvest meenub, kui loen Andrus Kasemaa *Leskede kadunud maailma* (2012). Kerge kopituse ja õunte lõhn, nurgas seisva vilja- või jahukoti tolmu, mitu korda peegelduv päikesekiir, puust kastis mulksumas suur koduveinipudel ja mingid muud loendamatud pisiasjad elust 1930. aastail ehitatud majas Võrumaal Sänna ja Rõuge vahel. *Suurtii*-äärses majas, mis oli ja on praegugi teele nii lähedal, et maja vappub, kui mõni auto sellest mööda sõidab. 1960. aastail oli see tee veel kruusakattega, aga talvel sai Soome kelguga Rõugesse poodi liuelda.

Selles majas elab praegu mu ema.

Mu vanaema ja vanaisa olid selle maja ehitanud kolmküm-
mend aastat enne mind. Ja ammu enne seda, kui teed ja maja siia
ilma sündinuna mäletama hakkasin, käis sellest majast tihti möö-
da üks vanainimene ja astus sisse jalgu puhkama. Ta tuli jalgsi
Sännast (neli kilomeetrit) ja läks Rõugesse Jaani-Peebu surnuaia-
le suguvõsa hauaplatse korrastama. Tal oli pikk saksik nimi, mida
vaevalt ükski tollane või ka hilisem külaelanik tervikuna mäletas:
Josephine Emilie Caroline Adson.

Mu vanaema Salme Voitka, kelle ema neiu põlvnenimi oli olnud
Anna Mathilde Adson (1874–1967), rääkis mitu korda, kuidas see
meie kauge hõimlane uhkusega oli jutustanud sellest, kuidas tema
poeg on pealinnas kirjanik ja tähtsa luuletaja mees.

*

Mis on igapäevane, ega seda mõistagi väga hinnata. Nii ei ole
ma kunagi eriti teadvustanud endale Sänna kandi maastiku ilu. Ja
praegugi on see minu jaoks enamasti üsna tavaline ja argine, kui
ei vaata seda just erilise valguse, vihmasaju või äiksetormi ajal.
Ma ei oleks ilma Adsoni luuleta iial ette kujutanud, et mu lapse-
põlvkodu lähedal on vanatestamentlikud maastikud. Muuseas,
nende taga, teisel pool Võru-Valga maanteed, elab praegu Lauri
Sommer, kes äsja (2021) sai Valgas välja antava August Gailiti
nimelise Nipernaadi-auhinna novelli “Pärlipüüdjad” eest.

1986. aasta sügisel oli ülikoolis käes aeg valida kursusetöö
teema kirjanduse alal, eeldatavasti selline, millega saaks lõputöö-
ni välja minna. Olin enda meelest kaval, ja nagu hiljem selgus, õn-
nestunult. Tegin endale selgeks, et “suurt” ja palju uuritud autorit
pole mõtet valida, küll aga peaks teema olema selline, mis avaks
minu jaoks raamatukogude erifondi lukud nii Eesti Vabariigi aeg-
se kui pagulaskirjanduse jaoks. Näppisin veidi kättesaadavat vä-
hest Adsoni-lektüüri ja mõtlesin, et kui minust tulevikus vähegi
asja on kirjanduse alal, siis õnnestub ehk ülikooli lõpetamise aas-
tal 1989, mil veebruaris täitub luuletaja sünnist sajand, midagi ka
trükkis avaldada ja endale väheke “nime teha”. Vaatamata Adsoni
loomingu minu meelest praegugi üsnagi vähenõudlikule kohale
oli ta seltskonnas tähtis tegelane, alguses osalt muidugi Siuru ja

Underiga kaasnemise tõttu, hiljem järjest rohkem ka oma kultuuripoliitiliste ja eraarhivaari rollide tõttu.

Aga murde oskus tuli kasuks just alguses. Võru ja Mulgi murde manifestatsioon luulekeelena toimus enam-vähem Eesti Vabariigi iseseisvusmanifesti sõnastamise aegu. Muide, ega ma enne kooliminekut eriti rääkida osanud. Kõnelda aga mõistsin. *Inne kuuliminekut mõista es ma liina kiilt kõnõlda.*

Tänu Adsonile pääsesin ka ülikooli raamatukogu erifondi. Sealsed naised olid leplikud ja vist ei uurinud, miks mul täpselt on vaja üht või teist autorit või ajalehekõidet lugeda ja kas sellel on otsest seost mu teemaga. Kõike seal ometi ei olnud. Henrik Visnapuu Rootsis ilmunud mälestusteraamatut *Päike ja jõgi* (1951) küsisin Paul Aristelt. Ka temal ei olnud, aga oma lahke käega on ta kirjutanud praeguseni säilinud paberilehele järgmise kirja:

Fr. R. Kreutzwaldi Kirjandusmuuseumile.

Palun Teid võimaldada üliõpilasel J. Kronbergil lugeda H. Visnapuu teost “Päike ja jõgi”. Ta vajab seda oma kursuse-töö jaoks.

Tartu, 14.04.1986 P. Ariste

Kirjandusmuuseumi erifondi rangeilmeline vanaproua — praegu arvan, et tema nimi oli Erna Vaher — vaatas kirja, näitas seda mu meelest juhuslikult sel hetkel ruumis istunud vanemale härrale, kes võis olla tollane direktor Eduard Ertis, mõlemad raputasid pead ja sellega oli mu vist esimene uurimiskäik sellesse asutusse läinud luhta. Käsikirjade osakond hakkas mind huvitama hiljem, kui raamatutele oli esimene ring peale tehtud. Adsoni käsikirjade kõrval on aga eriti mõtlemapanevad kaks asja: tema keha normaalsest madalamat temperatuuri näitav graafik ja omaette ümbrikus säilitatav salk Underi juukseid.

Adsoni-Underi fondis nr 180 leidub paljude teiste säilikute hulgas ka vihik 1933. aasta Rahumäe majaehitamise kuludega. Kahjuks pole see küll kuupäevaliselt dateeritud, kuid sisaldab sendipealt tehtud kulutusi. Näiteks esimene sissekanne: lauad, prussid, naelad 1179 krooni ja 60 senti materjalide ja tööjõu kulu, viimane krundimaksudest kuni krundi täitmise ja teedeni, mille

kogusumma on 8384 krooni ja viis senti. Sellele on jäänud liitmata veel viimasel leheküljel lisatud kulud 778,30.

Tehke järele, kirjanikud!

*

2004. aasta kevadel olime Mati Sirkliga Stockholmis avamas Underi-Adsoni mälestustahvlit nende kunagisel kodumajal Mälarhöjdeni äärelinnas. Lugesin trepikoja ukse kõrval seistes Adsoni luuletuse minu-minu majast “Kodutse’ tsirgu’”. Maja juurde tuli üksikuid eestlasi, aga minu juurde astus ainult üks kohalik vanem rootslanna, kes nägi välja natuke nagu jehovist, ja andis mulle ühe trükise. Selgus siiski, et see oli linnaosa leht, milles leidis ka väike lugu eesti põgenikepaarist Underist ja Adsonist.

Sama aasta sügisel Krimmis Vilde tahvli avamisel oli rahvast tohutult rohkem — kuigi see oli eestlaste pidu, oli see terve küla pidu. Paljurahvuseline Beregovoje küla oli tõeline kogukond, hoidiski kokku.

*

Lapsepõlves oli mu vanavanemate majast vaevalt paari kilomeetri kaugusel Pärlijõe ääres pioneerilaager. Suviti kostis alt orust lärmi ja lõugamist. Kõik käis ju läbi valjuhääldi. Ehk läbi mögafoni, nagu siis öeldi. Muidugi olin ka mina pioneer, ehk oleksin isegi tahtnud seal laagris olla, aga millegipärast hoiti mind sealt eemale, öeldi, et mul on niigi võimalus maal olla, aga pioneerilaager on nende laste jaoks, kellel maal vanavanemaid ei ole. Hiljem laager lakkas olemast, püsivaid hooneid seal ei olnudki ja kõik inimestevuse jäljed kattis loodus seda kiiremini kinni. Siis oli seal tore metsmaasikaid korjata ja *kõrre perrä ajada*. Pioneerilaagris olen käinud ainult hiljem kuskil mujal, paraku just nimelt lärmi teemas, muusika- ja mikrofoninuppu keeramas, ja siis 1987. aastal kasvatajana ülikooli pedagoogilisel praktilal, mil õnnestus sattuda Sangastesse ja krahv Bergi mõisat August Gailiti sünnimaja lähedal põhjalikult tundma õppida.

*

Ühel kevadpäeval võtsin ette väikse jalutuskäigu Pärlijõe ääres. Mitte küll oma lapsepõlvkodu lähedal Rõuge-Sänna maantee ääres, vaid sellest hoopis eemal, Rõuge-Krabi maanteel, kust on pärit Kauksi Ülle. Jõgi lookleb siin üsna maanteega kõrvuti leppade all. Otsisin kohta inimasustusest eemal, aga seda polnudki nii lihtne leida. Et ei tikuks kellegi akna alla ega ehmataks vana-inimesi, kes siia veel elama jäänud. Lõpuks istusin lumelaikudest just vabanenud ja sinililledest sinetaval jõekaldal kuivemale ronaldile ja mõtlesin natuke. Imelikul kombel ei saavutanud ma mingit erilist kontakti Adsoni tunnetusega, mida kunagi olin täht-täheolt uurinud. Tema luule oli nüüdseks mulle võõraks jäänud. Lumm, kui see ka kunagi oli, haihtunud, lahtunud hiljem pealeloetus ja mõjunus.

Astusin teele minnes ühele kaldaäärsele kivile ja see pääses mu raskusest veerema ning varises vette. Äärepealt oleksin ka ise näoli jäisesse vette platsatanud. Jõgi manitses mind, andis mulle mingi märgi, hoiatuse?

*

Võiksin Karl Artur Adsoni tundmaõppimise puhul rõhutada kokkuvõtteks seda, et just nimelt tema looming pani mind senisest rohkem pöörama tähelepanu kodukohale. See on staatilise, ajas turvaliselt muutumatuna püsiva või vähemalt välisilma survele aeglasemalt järele andva keskkonna väärtustamine. Vajadust sellise maailma järele tunnen tegelikult üha enam, eriti siis, kui elu või amet sunnib tegema mingeid uusi infotehnoloogilisi uuendusi ja õppima uusi trikke.

*

See lugu võib tunduda uskumatu ja väljamõeldisena, aga ma pean tulema tagasi tolle Rõuge-Sänna tee ääres asuva maja juurde. Võt-

ma redeli ja ronima maja õhtupoolses küljes asuva luugi kaudu pööningule.

Seal on väga tolmune. Laastukatus paistab mõnest kohast läbi, veidi hiljem kaetakse see eterniitplaatidega, aga valgust immitseb ka korralikult kinni löömata räästaalustest. Kruusatee pole veel katet peale saanud. Aasta võiks ju olla alles 1977. Miks mitte? Kui ma täpselt ei mäleta ja omal ajal oluliseks ei pidanud, siis valin nüüd tähendust loova arvu. Sel aastal suri Võru haiglas mu vanaisa Jaan Voitka ja Stockholmis Karl Ristikivi.

Pööningul on huvitav. Seal on virnade viisi vanu ajalehti ja igasugust muud all maa peal kasutuks muutunud prahti, voki- ja mööblitükke, mingeid servatud laudu. See kõik on kohutavalt tolmune ja tuleohtlik ning võiks mõne päästeameti noore kukekese kohemaid trahvikviitungeid kirjutama ajada. Tagapool pööningu keskel on vana voodi kõrgete puust otstega. See on paksult täis laotud igasugust kirjavara, mis palju põnevam mujal vedelevatest *Rahva Hääle* ja *Tööraha Elu* kokkuköidetud pakkidest. Seal voodil on mu ema kooliaegsed tunnistused ja õpilaspäevikud, kuid juba kogunevad sinna ka minu algklasside omad, aga vanematest veel ajakirja *Pilt ja Sõna* aastakäigud jms. Sotsialismimaade ajakirju. Väikeseformaadilist *Horisonti* ja *Eesti Loodust*.

Ja kusagil on ka pakk 1934. aasta *Perekonnalehte*, mida on huvitav lehitseda, sest seal on nii fotosid, huvitavaid lugusid kui ka esialgu veel raskesti loetavaid gooti kirjas jutte, millesse ma ei viitsi süveneda. Kuni üks nimi paelub mu tähelepanu. Nimi, mis võiks olla üsna tavaline, aga õiges eas märgatuna kätkeb endas isegi midagi müstilist. Ristikivi. Karl Ristikivi. Ja tema järjejutt “Võõrad varjud”. Ma loen selle jutu läbi, sest kõik ajalehenumbriid on säilinud, ja vist isegi kujutan ette mingeid laipu kuskil aia taga ja mõrvari otsinguid, mida hoopis eakohasemal viisil toitsid Astrid Lindgreni Kalle Blomkvisti lood.

*

Ma olen sellest juba kirjutanud, kuid kordan veel. Ristikivi meelstiüüp on lüüa saav trooninõudleja, nagu oli seda prints Charles või kuningas Konradin. Ristikivi ise aga ei nõudnud ega ihaldanud kuninga, vaid ainult Euroopa tuntud ja tunnustatud kirjaniku trooni. Vahest mängis siin kaasa isata kasvanud poja rahuldamata jäänud tunnustusvajadus, mida ta — suure empaatiavõimega mees — omakorda tahtis edasi anda. Ehk siis see, mis tal endal jäi saamata ja mida ta pidi andma teistele, sest ta mõistis ilmaoleku traagikat.

Aga nagu varasemates impeeriumides, nii ei kuulnud ka Ristikivi itkusid ei Berliinis, Pariisis, Madridis ega Stockholmis, Moskvast rääkimata. Kas Ovidiust, tema Tomises kirjutatud itkusid Roomas keegi kuulis? Ometi sai Ovidiusest kõigi pagulaste ja pagendatud poetide algkuju. Moskva suuvoodrid nimetasid pagulaste itkusid põlglikult krokodillipisarateks. Sealt siis sügenevad ka Ristikivi luulesse sellised kujundid nagu *alati kaotanu võidukaar* või *kuigi su võit on ainult viik*. Ristikivi tõdemus, et Euroopast on kindel laenata, sest laenude pärast keegi ei protesti, ei ole ainult julgustus ega enesekinnitus, vaid kätkeb ka valusat ja kibedat eneseirooniati. Euroopa ei tunne ega saagi mind kunagi tundma, ehkki ma olen andnud endast parima.

*

Kummastav elamus Stockholmi Eesti Majas 2013. aasta talvel rootsieestlaste kultuuriürituse Estival ajal. Hetkel, mil Centrale-nist tulles parasjagu Wallingatanile keeran, kostab Eesti Maja avatud akendest ENSV hümn! Seda esitab Haaslava meeskoor Kalev Lindali juhatusel ja tegemist on illustratsiooniga Hain Rebase ettekandele. Usun, et esimest, aga vahest ka viimast korda kõlasid selle maja seinte vahel ENSV ja NSVLi hümn nii eesti kui ka vene keeles, tõsi, mõlemast küll vaid esimene salm. Lõpuks võimsalt ka nii, et pool koori laulis ENSV hümn Johannes Semperi sõnadega ja teine pool samal ajal vene keeles NSVLi hümn.

*

Ühel päeval saabus teade Anna Talve (1958–2013) surmast. Alles see oli, kui olime 2006. aastal Turus jätnud hüvasti tema isa Ilmar Talvega. Et Peeter Olesk sellest aust keeldus, siis lugesin mina, ristimata pagan või uskmatu, eesti keeles issameiet, samal ajal kui Turu naispastor luges seda soome keeles.

Just Ilmar Talve puhul olen kõige rohkem mõelnud eksii-li lõppemisele. Mäletan hästi Kalju Lepiku sõnu Talve romaani *Maapagu* (1988) kohta, milles kujutatakse nooreestlaste ja nende kaasaegsete maapagu. Aga Lepik ütles: see on ka meie maapagu. Talve ise oleks seda eitanud, aga ta ei saa sinna midagi parata, et kuigi faktid on nooreestlaste põlvkonna omad, on siis tunnetus teise eksii-li oma. See tunnetus kõlab kaasa Talve enese 1949. aastal kirjutatud essees “Halli horisondi ees”.

*

Ühel maikuu öhtul kunagi aastate eest tegime teel Tallinnast Tartusse juba harjumuseks saanud kohvipeatuse Mäo ristis. Kohvipeatus on ka vastassuunas teel oleval noorte seltskonnal. Meie kolmekesi oleme vaiksed, noored neljakesi pulbitsevad energiast ja meie pool kuuleb neist seega rohkem kui nemad meist. Nende omavahelises energilises jutuajamises välgatavad lavakasse sisseastumiskatsed teinud noormehe suust nimed: Juhan Viiding, Edgar Savisaar. Ja Ristikivi. Täpipealt nii, et aktsendid ja sümpaatiad on äratuntavalt paigas ning meil jääb üle vaid üksteisele tunnustavalt noogutada.

Kui nad olid Tallinna poole ja meie Tartu poole ära sõitnud, tuli mulle meelde kahe Kaspari kohtumine Ristikivi *Rooma päevikus* (1976). Nemad läksid Tallinna peale, et teenida seal nagu rüütel Thomas saratseenide võetud Akkonis. Aga õnneks nad ei tea seda. Kui nad seda teaksid, räsiks kohusetunne või vastutus nende rinda asjatult või siis muudaks see teadmine nad liiga edevaks või upsakaks.

*

Vahemeri on Ristikivi sõnul “määrдинud hall ja õline” ning lõhnab nagu igas sadamas. Samas on olemas ka teine Vahemeri. See on vanamoeliselt lõhnav nagu Ristikivi luules ja kuulub pigem purjepaatide ajastusse.

Mida jäeldada Ristikivi loomingust? Kuigi ta reisis ka ruumis, peaksin tema puhul olulisemaks intellektuaalset dünaamikat ja eelkõige liikumist ajas. Vahest olen selle võime pärast, mida Ristikivi puhul täheldas ka Uku Masing, natuke kadegi? Olgu — imetlen pigem.

*

Millal ja kuidas me tutvusime, kuidas ma sain aimu Karl Ast Rumorist, seda ma täpselt ei mäleta. Aga millegipärast tundub, et tutvustajaks, kui nii võib öelda, oli Uno Laht ja koht oli Tartu kirjanike maja ehk Õpetaja tänava Uluotsa maja. Laht kõneles minu mäletamist mööda seal Ivar Grünthalist, kelle kohta ma alles hiljem teadvustasin, et neil kahel luuletajal on palju ühist. Nad vahtasid kirju, Laht käis Grünthali juures Göteborgis, mida paguluses peeti sobimatuks, sest Grünthal oli samal ajal pagulasvalitsuse liige. Ja Grünthal oli huvitatud oma luule ilmumisest Eestis, milleks ta lootis Uno Lahe abi. Laht oma minevikuplekkidele vaatamata oli hea sule ja keeleosavusega luuletaja. Ja muu hulgas mäletan, et ta ütles seal Õpetaja tänava majas umbes sellised sõnad: eesti kirjanduse parim reisikirjanik on ikkagi Karl Rumor.

Kuidagi hakkas see mind vaevama. Mul on nüüd olemas kõik Ast Rumori teosed ja tohutul hulgal märkmeid, arvutis ja mälu-pulgal dubleeritud failid, tema teekonnad ja mälestused kohatud inimestest, keda praegu on järel vaid üksikud. Aga ma pole ikka veel leidnud tema poja Orvo tütart Anne, kes vanaisa surmast kuuldes olevat olnud lohutamatu kurb.

Ma olen pidanud tegema teadust, aga mõõdetavate tulemustega teadus see tänapäevases mõttes ei oleks. See oleks rekonstruktsioon, pigem romaanivormiga mõõdetav, aga mitte teadus. Biograafia, kui tahes faktide ja allikaviidetega toestatav, ei ole teadus. Ma võiksin kirjutada inimese ja tema elu loo ja panna alapealkirjaks — see ei ole teadus.

Kirjutada oma uudishimust ajendatuna ja keelelisi võimeid proovile pannes. Sellest ülendust tundes. Pea püsti ja iga lehekülg õnnestunud teksti andku tuge järgmiseks. Vastasel juhul jäädk ni-nuli keldri põrandat vahtima. Ja näed vaid seda, kuidas kartuliidud küünitavad end vabaduse ja valguse poole. Aga ise oled ninuli ja nõnda jäädk, kuni Adsoni sõnul *lüvväs kelläkene*, kuni *luitsa viskat käest*.

Nii ütlesin endale ja loobusin lõplikult mõttest midagi eales kirjutada doktorikraadi eesmärgina silmas pidades. Sündmuste ja elulugude võimalikult tõepärane rekonstrueerimine ei ole nagunii mingi teadus. Paremal juhul on see teaduse populariseerimine.

Parimal juhul on see aga kirjandus. Ja seega primaarne kirjan-dusteaduse ees. Imestan mõne promoveeritud kirjandusteadlase hoiakut, kes sellest midagi ei pea. Nagu saaks bioloog või füüsik olla ilma loodusest!

Kunagi palju *aastaid tagasi* olin ma optimist ja ütlesin umbes midagi sellist — suurem osa mu joomata kohvist on ubades või pole nendeks veel kasvanudki. Kohvipõllu maal Brasiilias öeldi mulle, et kohvipõõsast peaksin vaatama minema botaanikaaeda. Aga seal jäi mul käimata.

Kohvipõõsast nägin ma alles Sri Lankal, sealgi Karl Asti jälgi ajades.

Praegu olen ma optimist ja ütlen teistmoodi — aga kord ma kirjutan selle siinkohal jutustamata jäänud loo ära.

Järeldus kolmandast Karlist, ehk siis sellest, mida temalt vä- heke arvan saanud olevat, oleks umbes järgmine. Dünaamika, liikumine ruumis, loominguline rahutus ja vaimne pinge. Ning

kahtlemata püüd mõista 20. sajandi Euroopa ja maailma geopoliitikat ja riikide suhtlemise diplomaatiat.

*

2013. aasta 8. augusti õhtul sõidan üksi autoga Tallinnast Tartusse. Mandri-Eesti keskpaigas lõikavad kombainid vilja ja jätaavad endast järele põhu jahvatamise tolmutpilvi. Õhus on lõikuskuu lõhna, millega võrreldav on ehk ainult kevadine niiske hommikulõhn ja esimene heinaniitmine. Paar kilomeetrit hiljem on tee ääres allaaetud toonekurg ja mu mõte läheb Mari Vallisoolle.

Sel päeval oli selle suve kuumarekord.

Kui ma päikeseloojangul Tartusse jõuan, põlevad kuni koduni mu teel rohelised foorituled.

Kui kaua veel?

*

Kes viimasel ajal on jälginud sotsiaalmeediat, sellel on kindlasti jäänud silma Katrin Pautsi sajatused Olav Osolini suunas. Põhjuseks on asjaolu, et Osolin on oma romaanis *Kus lendab part* (2021) mõrvanud Katrin Pautsi nimelise fiktiivse tegelase. Minu meelest näitavad need sajatused, et krimikirjanikuks nimetatud Pauts ei mõista kirjanduse võimalikku ohtlikkust loojale.

Võiksin ka olla solvunud sarnase seiga üle, aga ma ei ole. Ma ei suhtu aga ka erilise elevusega tõsiasja, et Urmas Vadi on kasutanud mu nime ühes oma esmalt *Vikerkaares* ilmunud novellis pealkirjaga "Testament". Mõlemat, nii ees- kui perekonnanime korrektselt välja kirjutades koguni 67 korda, nagu on kokku lugenud üks sõber, kes oli osalenud õhtusel seltskondlikul koosviibimisel, kus lõbustati end Vadi novelli ettelugemisega. 67 on aukartust äratav arv, ületab isegi Indrek Mesikepi Sisters of Mercy kontsertidel osalemise, mida viimati oli 64.

Millest aga selle loo võimalik ohtlikkus?

Hiljuti oli mu maal elava ema kõrvu kandunud kuuldus, et Urmas Vaino oli raadios rääkinud midagi mu surmast. Keegi naabrinaine oli juhtunud kuulma, haaras kohe telefoni ja helistas mu emale, ema omakorda mulle.

Mis “värk” sellega siis oli?

Ma ei saanud esiotsa sellest aru, sest mõned raadiosaated, mida üritan korrapäraselt jälgida, olid mul jäänud vahele ja ka järelkuulamine oli ununenud. Peatselt selgus siiski, et raadios olid vestelnud Urmas Vadi ja Maarja Vaino, teemaks Vadi äsja ilmunud jutukogu *Hing maanteeserval* (2021), mis sisaldab ka novelli “Testament”. Kui novell mind lugedes ei olnud häirinud, siis pealiskaudne vembutamine raadios mõnevõrra küll. Juhtumisi olen ju osalenud mõne võõrsil siitilmast lahkunud kirjaniku põrmu kodumalda sängitamisel. Aga olemata eriline surnute kolimise entusiast, oli algatav pool alati keegi teine ja mitmel põhjusel oluks mul kohatu sellisest ettevõtmisest eemale hoida, olgu siis tegemist Artur Adsoni ja Marie Underi ja nende pere põrmude kojutoomise või Ristikivi urni teisaldamisega. New Yorgi lähedal surnud Henrik Visnapuu ei olnud maetud, vaid urn tema põrmuga seisis kuni 2008. aastani New Yorgi Fresh Pondi kolumbaariumi riulis. Mul õnnestus seal käia siis, kui alles oli vaid luuletaja nimi, kuid orvas olnud urni oli vennapoeg Herk Visnapuu sealt kuu või paari eest juba ära viinud.

Kas Ristikivi surma-aastal 1977 sündinud Urmas Vadi mäletab, et koos teiste Tähtvere 13 üliõpilastest üürilistega kandsin ma tema kasuvanaisa Richard Peda (1911–1988) kirstu Maarja-Magdaleena kalmistule?

*

Olen isa sünnimail Ahja jõe ääres. Plakatid metsaservas pakuvad kinnisvara Ahja jõe ürgorus. Meil on see olemas, umbes hektar maad ja metsa otse jõe ääres. Maja on küll müüdnud, aga ühel päeval käin ma oma ema ja pojaga seda vaatamas. Ainus ruum majas, mille lagi ei ole sisse langenud, on esik. Köök ja toad mõjuvad sürreaalselt. Suure toa lagi ripub osalt talade küljes, aga lamp

on terve ja laes. Raamatutest torkavad silma Luts, mõni “Maailm ja mõnda” ning Uus Testament. Tagatoas vaatab seinalt vastu naerata Keanu Reeves. Kõik, mis kuskil vedeleb, ja seda on palju, on puruks, mädanenud. See maja on surnud. Mõtlen sellele, kuidas majad surevad. Kas siis, kui neis ei elata või kui elatakse valesti, hoolimatult? Aga siis lendab raamaturiulist äkki välja lind, Artur Lundkvisti *Vulkaanilise kontinendi* ja kõigi nende teiste “Maailm ja mõnda” raamatusarja köidete vahelt, mis kehastasid nõukogude inimese jaoks seda rahuldamatut väljapääsutungi ja kaugustehalust, mis pani lugema rohkem kui “normaalsetes” oludes seda oleks tehtud. See tähendas ruumi avardumist. Aega meil nagunii polnud. See oli meilt ära võetud, sest me elasime küll kuulsusrikka minevikuga kestvas ja parimas võimalikest olevikus. Mälukirjandust, mis elustaks muistseid ja kuldseid aegu samahästi kui kannatusi — seda ju polnud. Ei saanud olla. Diktatuur, nagu seda õigupoolest alles tagantjärele kogesin, mälestustes kogen, oli teinud selle olematuks, keelanud ja hävitanud. Me elasime õndsas olevikus, mille ajasuund sai olla ainult üks — edasi kommunismile.

Praegu märkan ma seal räämas ruumis raamatute taga linnupesa munadega. Kellelegi on need sisselangenud lagedega toad ikkagi koduks ja üldise lagunemise taustal on see lohutus. Taandun vaikselt rohtukasvanud hoovile ja sealt eemale. Ära.

*

12.2.2020.

Kohtusime täna lõuna paiku Narva prokuröri Heili Sepa ja homsest Tartu abilinnapea Asko Tammega ülikooli uue Delta keskuse juures Emajõe ääres. Meiega ühines veel paar nooremat inimest, kelle hulgas tundsin ära kirjanduskriitik Joosep Susi. Jalutasime üle Vabadussilla botaanikaaiia väravast mööda üles Toomemäe poole. Rüütli ja Laia tänava nurgal seisis mees, kes luges raamatut, jäime kuulama, juttu oli mingist pommist ja ajapikendusest. Toomemäe jalamile jõudnud, pöörasime Grenzsteini maja ees, kus kunagi on lühikest aega elanud ka Jaan Kross, paremale, peatusime korraks maja juures, kus Hilda, mis iganes ta nimi

tollal oli, passis noort Anton Hansenit, aga ei näkanud. Hildast sai hiljem Tõnisson, nii et näkkas teisiti. Viipasin Tähtvere tänava suunas, kus on elanud kolm Eduardi, ja läksime Jakobi mäest üles, vasakut kätt õuele jääb praegune Kristiina Ehini elukoht ja paremat kätt üle tee kunagine Henn-Kaarel Hellati salong, täpsemini, üks paljudest tema elukohtadest, sest ta vahetas neid tihti, aga salonge pidas pärast Vahingut vist igas korteris ja see ta naise ära tüütaski. Me ei keeranud kohe katoliku kiriku tagant vasakule Hermannile, vaid järgmisele, Hurdale. Teisele poole tänavat jääb Jaan Kärneri mälestustahvliga maja, kus on elanud ka Vaino Vahing. Vahing rääkis mulle kunagi, et kui ta oli deliiriumis, nägi ta, kuidas Kärner käib öösiti külmkapi kallal ja joob ära tema viina. Teisel pool alla Supilinna (mida varem kutsuti Lepalinnaks) laskuvat treppi on elanud Juri Lotman, samas majas ka Aira Kaal, keda olen näinud maja ees pingil istumas ja suitsetamas. Hurda tänavas jätkus ka juttu: Starkopfi ateljee, millest ma küll suuremat ei tea, aga sellest edasi meteoroloogiaprofessor Kaarel Kirde maja, kus nõukogude ajal elasid Sarved, kelle loal ma vist esimest korda nende aias Eestis küpsenud viinamarju olen söönud. Tundsin Kaarel Kirde poega, Göttingenis elanud Kaljut, kes toimetas Suhrkampi kirjastuse juures *horror*-kirjanduse sarja. Tema silmad läksid alati põlema, kui ta rääkis Poest või Lovecraftist või isegi Tarzanist, isegi siis, kui ta tülika haiguse tõttu tihti mingeid protseduure pidi tegema. Aga kunagi tõi ta selle maja aeda oma vanemate põrmud, kellest hilisem majaomanik tahtis vabaneda ja laskis Raadile ümber matta. Edasi vaatasime, kuidas Uku Masingu kunagise elumaja välisuksest sikutati sisse lapsevankrit. Uku aknal rippus ikka seesama tuttav vitraaž. Enne sõda elasid Masingud teisel korrusel vasakus tiivas, seal käis ka Salme, kelle elu armastus oli Ristikivi, kes käis seal vannis, ja varjas end üks huvitavamaid juute, keda olen kohanud — Isidor Levin. Pärast sõda korraldas Valmar Adams selle, et Uku visati ülevalt välja, kuid Masingud said siiski all väiksema korteri.

Aga kui me Hermannile Taara puisteed mööda tagasi keerasime, seisis seal jälle keegi ja luges raamatut. Midagi Tartu pommitamisest ja kartulikeldrist, kus istusid akadeemilised isa ja poeg Ristikivi ja Talve ning ootasid rinde üleminekut. See oli siis 1941.

Siis istusime Ristikivi juures elutoas, kus Joosep ja teised olid juba varem katnud laua. Nimed ei jäänud mulle ikkagi meelde, see küll, et üks noorem naine oli arst, ja üks mees, nagu hiljem selgus, oli Roth. Pastor Roth. See sai selgeks siis, kui ta tõusis püsti, kõlistas klaasi ja pidas lühikese, kuid veenva kõne vaba tahte mõttetusest või isegi kahjulikkusest. Või isegi sellest, et vaba tahe on suisa ebamoraalne. Aplodeerida polnud siiski tahtmist, aga seltskond noogutas, ümises tunnustavalt ja tõstis klaase (Puglia Primitivo, üks mulle meeldivamaid, sest see maitseb ja piirkond jääb Via Appiale), aga ma otsustasin mitte juua, et vaadata, mis edasi juhtub, piirdusin apelsinimahlagaga.

Edasi juhtus midagi kummalist. Ma tundsin kõigepealt lõhna. Ma ei tea, kuidas lõhnab amarüllis, aga ma teadsin, et see on tema. Amarüllis. Siis ta oli järsku minu kõrval, kummardus mu kõrva juurde, ja aroom muutus hingematvaks. Naine, üleni mustas, suurt, või oleks õigem öelda tugevat kasvu, sest kui ma tõusin, oli ta minuga sama kasvu, kuigi sukkis, lopsakalt meelate huultega, pikkade pruunide juustega, ja nagu hiljem märkas, kõrge lõhikuga. Ta küsis, kas ma sooviksin temaga teises ruumis veidi vestelda. Küsimus oli nõudlik, kogu seltskonna imestavate ja vaikivate pilkude all pidin talle järgnema. Me läksime teise tuppa, ta pani ukse kinni ja pakkus niisama nõudliku liigutusega istet voodile, ise istus ta minu vastu malelaua ruudustikuga väikse laua äärde, millel oli kaks klaasi ja pudel. Konjakit, küsis ta. Ma ei saanud enam keelduda. Ta valas konjakiklaasid Martelli täis ja me lõime kokku. Amarüllis segunes konjaki terava aroomiga. Ta vaikis, me rüüpasime sõõmu ja ma tundsin, et pean midagi ütlema. Kas või midagi tavalist, mida sellises olukorras ikka öeldakse. Ma ütlesin, et me oleme varem vist kohtunud. Pealegi oli see tõsi. Täpsustasin, et vist natuke rohkem kui aasta eest. Amarüllis noogutas. Ja küsis siis: kas ma usun elusse pärast surma? Ma hoidsin klaasi, mõtlesin, võtsin väikse sõõmu konjakit, mõtlesin veel. Amarüllise silmad olid vaevumärgatavalt muigvel. Ei, ma ei usu elusse pärast surma, ütlesin, sest see elu, need elud siis on juba teiste elud. Mina püüan oma eluga enne oma surma ühele poole saada.

Amarüllis, nii mulle tundub, jäi vastusega rahule. Aga see ajendas teda edasi rääkima ja küsima, midagi elutahtest, vastutusest ja vabast tahtest. Või ega ma tea, ehk rääkisin hoopis ma ise? Ma ei mäleta muud. Vaid seda, et loobusin teisest klaasist konjakist.

Ma ei tea, kui kaua me vestlesime. Aga kui ma sellest ruumist tagasi seltskonda läksin, polnud keegi lahkunud. Jutuajamine jätkus, nagu midagi poleks juhtunud. Ja ega olnudki, kõik oli ju sama.

Välja arvatud Amarüllise lõhn, mis oli jäänud minuga.

*

Mu ema lõpetas 1956. aastal Võru I Keskkooli ja püüdis astuda Tartus Riiklikku Ülikooli õppima vene keelt, aga parasjagu neil ajaloo ümberkirjutamise aastail oli olukord nii segane, et ta ei teadnud ajaloo ja konstitutsiooni kohta, mida ja kuidas vastata. Kooli lõpukirjandi ja ülikooli sisseastumiskirjandi oli ta kirjutanud Lermontovist ja saanud nende eest nelja. Aga ajalooõpetaja oli olnud nõrk ja see oli otsustav. Oma isa ehk minu vanaisa Voitka Jaani soovitusel astus ema Tallinna Rahanduse- ja Krediiditehnikumi ning võttis ülikoolist välja eksamilehe sooritatud hinnetega, mis läksid arvesse. Juurde teha tuli ainult matemaatika eksam. Ema õppis seal viimases erigrupis keskkooli baasil.

Tema keskkooli lõpetamise järel, aastail 1956 ja 1957, toimusid Rõuge linnuse arheoloogilised väljakaevamised. Nendel osalemise eest maksti ka väikest tasu ja ema teenis seal õpinguteks vajalikku raha. Ühel aastal oli seal kaevamistel ka arreteeritud Rõuge kirikuõpetaja Arved Pauli (1913–1960) poeg Toomas, kühveldades kandraamile pinnast, mida siis tüdrukud kühvlitega sorteerisid. Kaevamisi juhatas suursugune, tugevat kasvu arheoloog Marta Elisabet Schmiedehelm (1896–1981), kes oli õppinud Kõrgematel Naiskursustel Petrogradis ja Petrogradi Ülikoolis 1914–1921, lõpetanud Tartu ülikooli filosoofiateaduskonna, töötanud Õpetatud Eesti Seltsi sekretärina ja promoveeritud nõukogude ajaloodoktoriks tolsamal 1956. aastal.

Neil aastail räägiti sealkandis palju nimekast kirjanikust Hans Leberechtist, kes suvitas ja oli kostil Rõuges Juhansonide majas. See maja asub Ööbikuorus, vahetult selle oja ääres, millest edasi üle silla oli laagriplats, kus ma 1982. aastal telgis mõned suvepäevad veetsin. Need olid need nõukogude korra ateistlikud leerid, omalaadsed initsiatsiooniriitused, mille käigus pärast keskkooli lõpetamist juba enam-vähem vabalt sai õlut ja õunaveini pruukida. Või mida lähimas poes parasjagu saada oli.

Hans Leberecht elas Juhansonide maja omaette sissepääsu ja verandaga tares, alevirahvale jäi mõistagi meelde tema haiglane puhtusekultus: valged kindad ja taskurätik, millega pühiti ka ukselinki. Kätpidi ta kunagi kedagi ei teretanud.

Kuidas see lugu on seotud mõne Karliga?

Aga nii, et Hans Leberechti isa Eduard Leberecht oli Karl Asti igati meelepärane kambrikaaslane vanglas 1908. aasta algul, kellega koos ta tudeeris ühest venekeelsest raamatust Immanuel Kanti filosoofiat.

*

Kas ajaloost saab midagi õppida, et korrata seda, mis väärt, ja ära hoida halvemat?

16. augustil 1940. aastal pidi Eesti Vabariigi saadik Stockholmis Heinrich Laretei andma saatkonna võtme ja vallasvara üle Nõukogude Liidu saatkonnale Rootsi välisministeeriumi esindaja juuresolekul. Heinrich Laretei lahendas asja teisiti. Ta keeldus ja andis samal kuupäeval saatkonna kantselei võtmed üle Rootsi välisministeeriumi esindajale ilma Nõukogude saatkonna esindaja juuresolekuta. Arhiivi olulisemat osa üle ei antud, selles sisaldus ka kevadel Karl Asti Eestist toodud, Eesti Vabariigi järjepidevust kinnitavaid dokumente.

Tuglase sünnipäeval, 2. märtsil 2021 andsin *Loomingu* peatoimetaja kabineti võtme üle Eesti Kirjanike Liidu haldusjuhile ehk valvekojamehele Mart Siilmannile. See toimus Tuglase haua lähedal mitme tunnistaja juuresolekul. Oma “arhiivi” kõige isiklikuma osa, mis mõne aasta oli leidnud varjupaiga mu kabineti seinakapis,

olin juba varem ühel kärekülmal veebruariööl kohvriga Tallinnast Tartusse sõidutanud.

Rituaale tuleb hoida. Ning kinnitada, et ka ajalugu kordub. Ning iseendal on oma vigu korrata kõige turvalisem. Milleks koormata nendega teisi!

*

Aastail 2003 kuni 2015 käisin Ameerikas korduvalt ja igal korral oli asja New Yorki. Esimesel korral oli kutsujaks Hellar Grabbi. Oma sõidukulud lunastasin vähemalt osalt New Yorgi Eesti Majas Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli aastapäeval kõneldes. Oli detsember, erakordne lumetuisk, liiklus peaaegu seisis, kuulajaid vähe ja seetõttu ka üritus pigem meeldivalt seltskondlik kui liiga pidulik.

Hellar oli mulle öömaja korraldanud oma sõprade, Long Islandil elanud Kalle Vellenurme ja Manhattanil praegugi elava Andres Männiku juures, kes mind siis omavahel jagasid. Kalle oli veel nii lahke, et sõidutas mind linna ja tagasi ning ka New Yorgis ringi. Muidugi tahtsin ma näha ka Harlemit ja kohta kaugemal linna põhjaosas, kus oli elanud Karl Ast, kelle juures Kalle oli kunagi 1960. aastail käinud. Kalle kutsus kaasa oma sõbra Arno Arraku, kes on Jüri Arraku poolvend, ja tegigi meiega suure ringi vist maailma pikima tänava Broadway lõppu ja linna päris põhjaosani. Autost me aga ei väljunudki. New York oli mattunud lumetormi, tänavatel liikus vähe inimesi ja autod liikusid vaevalt.

Kord hiljem, 2010. aasta kevadel, otsustasin ise neid paiku rahulikult üle vaadata. Astusin all-linnas mingile bussile, mis peatus igal tänavanurgal ja sõit kestis oma poolteist tundi. Hiljem sõitsin tagasi Dyckman Streeti metroojaamast Penni jaama vist neljakümne minutiga. Aga bussiga maa peal sõites näeb rohkem.

Bogardus Place ja Sickles Streeti elumajad on väga lähestikku. Viimane huvitaski mind rohkem. Pildistasin ukse kõrval olevat elanike nimekirja, kus oli ka eesti nimesid: Kõressaar, Laev, Ainso. Heino Ainsolt olin ma kunagi varem mälestusi naabrist meili teel ka küsinud. Uurisin maja ümber, kuhupoole võisid ava-

neda Astide kolmanda korruse aknad ja mis vaade sealt võis avaneda. Ma arvan, et kuigi korter oli kirjelduste järgi eelmisest väiksem ja kehvem, võis vaade olla sealt avaram.

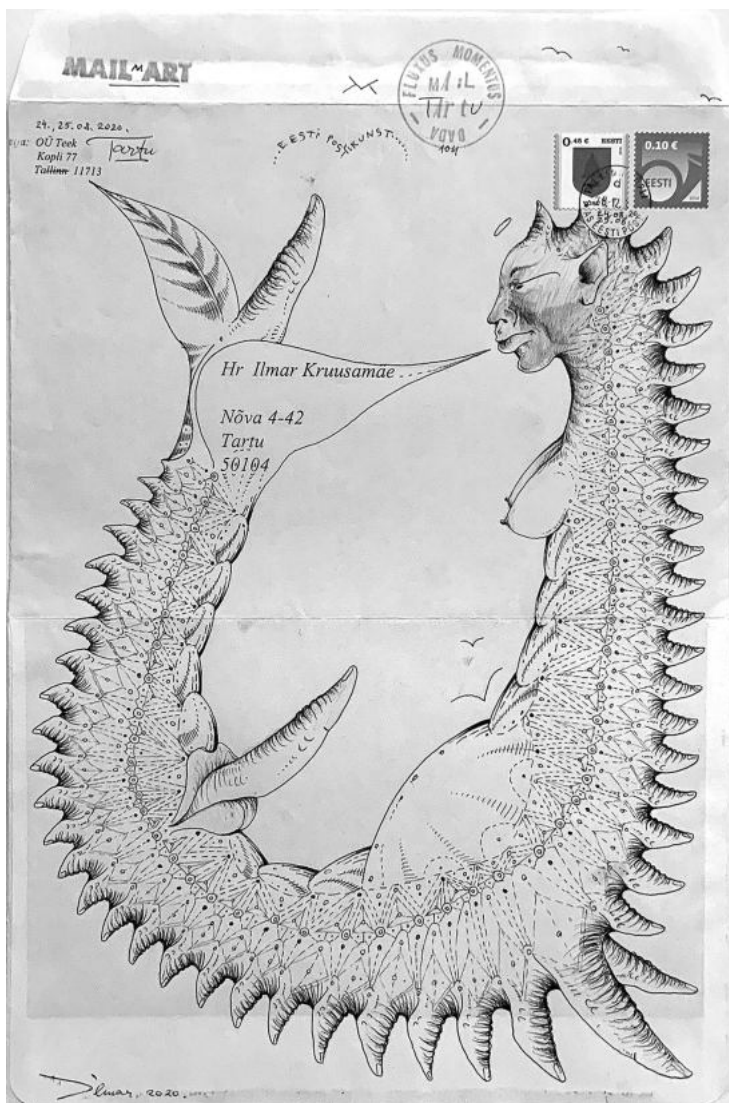
Kui ma nii seal tiirutasin ja pildistasin majaelanike nimekirja, tuli mu juurde üks naine ja küsis, mida ma otsin. Vastasin, et ühe siin elanud ja neljakümne aasta eest surnud kirjaniku jälgi.

Kui Ast kirjutab oma naabruses elanud juutidest, siis nüüd olid selle piirkonna asustanud peamiselt latiinod. Ma võtsin Nagle'i avenüü nurgal asuvas tavernis ühe Mehhiko õlle, nautisin raadiost kostvat Kuuba muusikat ja tundsin, et Ameerika on justkui kuskil kaugel.

Muidugi ma eksisin. Ma ei olnud kuhugi pääsenud, Ameerika oli siinsamas, ma olin Ameerikas ja küllap tuli ta minuga kaasa.

Surusin salvrätikuga katki baariletile mu õlleklaasi juurde roinud tarakani, rüüpasin viimase sõõmu ja asutasin end minekule.

JANIKA KRONBERG (1963) on lõpetanud Tartu Ülikooli filoloogia-teaduskonna eesti keele ja kirjanduse erialal 1989, filoloogiamagister 2001. Karl Ristikivi muuseumi juhataja Tartus 1989–1996, Eesti Kirjanike Liidu Tartu osakonna esimees 1996–2005, Eesti Kirjandusmuuseumi direktor 2005–2015, ajakirja *Looming* peatoimetaja 2016–2021; TÜ teadur 2002–2005. *Akadeemias* avaldanud artikli “Eesti kirjandus Eesti Kirjanike Kooperatiivi väravas” (2000, nr 4, lk 695–716), essee “Nime võim” (2007, nr 2, lk 273–280) ja eessõna Arvo Mägi mälestustele (1996, nr 9, lk 1981–1986) ning arvustanud järgmisi teoseid: Bernard Kangro. *Kipitai: Autobiograafiline romaan* (1992, nr 6, lk 1323–1326), Karl Ristikivi: *Personaalnimestik* (1992, nr 9, lk 1969–1974), Oskar Kruus. *Kirjanik Raimond Kolk: Elukäik ja looming* (1995, nr 10, lk 2195–2198), Önnö Kepp, Arne Merilai. *Eesti pagulaskirjandus 1944–1992: Luule* (1995, nr 11, lk 2414–2417), Epp Annus, Luule Epner, Ants Järv, Sirje Olesk, Ele Süvalep, Mart Velsker. *Eesti kirjanduslugu* (2001, nr 12, lk 2637–2641), Oskar Kruus. *Bernard Kangro* (2004, nr 10, lk 2290–2295); Anne Valmas. *Eestlaste kirjastustegevus välismaal 1944–2000* (2005, nr 3, lk 634–640) ja *Eesti raamat välismaal 1944–2010 = Estonian Books Abroad 1944–2010 = Das Estnische Buch im Ausland 1944–2010: Bibliograafia* (2017, nr 11, lk 2070–2081).

ILMAR KRUUSAMÄE (2020)

EESTI TEOORIA KUI RÄNDAV TEOORIA

Ümber maailma ja tagasi

Igor Pilštšikov

Tõlkinud Juhan Kão ja Mihhail Trunin

TEOORIA TERRITORIALISEERIMINE

Semiootika ajalugu ja kultuurilised funktsioonid Euroopa riikides on Põhja-Ameerika, Lõuna-Ameerika ja Aasia omadest erinevad (M. Lotman 2003; vrd Eschbach, Traban 1983; Dutz, Schmitter 1986; Eco 1983, 1997). Euroopas korraldasid vene formalism ja Praha strukturalism kirjandus- ja kultuuriuuringute valdkonna täiesti ümber, nii et esteetika asemel hakkas valitsema semiootika, mis arenes hiljem üldiseks kultuuriteooriaks (Broekman 1974; Baran 1976; Jakobson 1979; Steiner 1982b, 1984; Rudy 1986; Wellek 1991; Dosse 1991, 1992; Doležel 1995; Nekula 2003; Depretto 2009). Nii kujunesid kunstilise teksti semiootika ja kultuurisemiootika Euroopas (ja eriti Tartus) märgisüsteemide uuringute kõige olulisemateks harudeks (J. Lotman 1967, 1968; Shukman 1977a, 1977b; Städtke 1981; Eimermacher 1987; Lachmann 1987; Torop 1999; Žyžo 2010, 2011; M. Lotman 2002, 2012; Pilshchikov, Trunin 2016). 1960. ja 1970. aasta-

Tõlgitud ingliskeelsest käsikirjast ““Estonian theory” as “travelling theory”: Around the world and back again”.

tel moodustasid Tartu ja Moskva teadlased, kes osalesid aktiivselt Käärikul korraldatavates semiootika suvekoolides, poolformaalse koosluse, mida nimetatakse Tartu-Moskva koolkonnaks (Chernov 1988; Torop 1995; Rojek 2012; Uspenski 2013). Pärast 1990. aastaid hakkas arenema uus Tartu semiootika, mis ühendab tõhusalt kultuurisemiootika biosemiootikaga (Torop 2000; Andrews 2003; Kull, M. Lotman 2011; Kull jt 2011; Kull 2012).

Nii Tartu-Moskva koolkonda kui ka uut Tartu semiootikat on hiljuti kirjeldatud kui osa *Eesti teooriast* (Tamm, Kull 2015, 2016, 2020). Kõigepealt tahaksin vaadelda niisuguseid probleeme nagu akadeemilise töö paigapärane vs. üleilmne iseloom ja mõistete “*Prantsuse / Vene / Eesti / Tšehhi / jne teooria*” epistemoloogilist staatust. Milline instants võib toimida teooria struktuuri kujundava välja ja koordinaatsüsteemina — keel, etnos, territoorium? Või hoopiski territoorium kui ökosüsteem, kus elavad erinevad rahvusrühmad, kes räägivad ühte või mitut keelt, nagu arvab Kalevi Kull?¹ Kas võime nimetada semiootika eri versioone, mis on sündinud ja/või välja arenenud Eestis, Eesti teooriaks? Esmapilgul näib paigapäraste teooriate olemasolu esitamine olevat vastuolus arusaamaga inimteadmiste paigaülesest olemusest. Ent eelnimetatud mõisted on leidnud humanitaarteaduste ajaloos oma koha laiemas metodoloogias “konkreetses ajaloolis-geograafilise kristalliseerumise” määratlemisel, nagu Peter Steiner on kirjeldanud Praha koolkonna funktsionalistlikku strukturalismi (Steiner 1982a: xi). Samamoodi mõtestavad paigapäraseid teooriaid ka Marek Tamm ja Kalevi Kull, kes toetuvad Eesti teooriast rääkides arusaamale, et

kultuurilise kommunikatsiooni kirjus võrgustikus kujunevad teooriate tihenemised, kohalikud eripärad ja paigapärased, mis mõtlejate otsinguid toetavad ning mis vaimse õhustikuna on selle osalistele mõjuvaks ideedemaailma ja püstitatavate küsimuste kujundajaks (Tamm, Kull 2015: 580).

¹Kalevi Kulli e-kiri Igor Pilštšikovile 7.06.2021.

Sellest lähtudes on Eesti teooria nende määratluse järgi

väljapaistvate arusaamade teataval määral kokkukuuluv kogum, mis on pärit Eestiga seotud õpetlastelt, ning millel võib olla oluline huvipakkuv väärtus kogu intellektuaalse maailma jaoks (samas).

“Paigapärased” määratlused ise eeldavad alati üleilmset konteksti. Tänapäeval pole sugugi ebatavaline kirjeldada prantsuse strukturalismi ja poststrukkturalismi kui Prantsuse teooriat (Appignanesi 1989; Murray 1992; Lotringer, Cohen 2001; Cusset 2003, 2008; Davis 2004: 9–33; Geoghegan 2011; Kauppi 2016; Demers 2018; jt). Sealjuures on väidetud, et Prantsuse teooria on iroonilisel kombel

omapärane ameerikalik konstruktsioon, mida saab mõista ainult lähtuvalt anglosaksi õpetlaste piiratud entusiasmist mitmete mõtete vastu, millest nad ei saanud õigesti aru,

nagu Edward Baring ütleb raamatu *Noor Derrida ja Prantsuse filosoofia* esimesel leheküljel (Baring 2011: 1). Prantsuse teooria varajasi esivanemaid — vene formalismi ja Mihhail Bahtini ringi — ning nende jätkamist Moskva-Tartu strukturalismi ja semiootika versioonis on mõnikord nimetatud Vene teooriaks (Zenkin 2004; Zenkine 2006; Depretto 2010; Torop 2017: 317–320, 326–327) vaatamata selle teooria silmanähtavatele saksa ja mõneti poola juurtele (Jakobson 1971: 394–455; Tchougounnikov 2003; Svetlikova 2005; Heller 2005; Romand, Tchougounnikov 2009; Dmitrijeva jt 2009; Dmitrijev 2010; Espagne 2014; Flack 2016). Tartus välja arenenud ainulaadne kultuurisemiootika ja biosemiootika kombinatsioon sai nimeks Eesti teooria (või täpsemini, see on osaks Eesti teooriast), vaatamata selle segatud saksa-vene päritolule (Torop 2000; Kull jt 2011; Deely 2012; Kull, Peng 2013). Lisaks on tehtud katset võtta kasutusele mõiste Saksa teooria, et tähistada teatud kogumit filosoofilisi lähene misviise kultuurilistele ja sotsiaalsetele probleemidele (Steinmetz 2006), samuti edukam katse Itaalia filosoofilist ja esteetilist mõtet Crocest kuni Agambenini mõtestada kui Itaalia teooriat (Carre-ra 2011; Esposito 2015; Mitrano jt 2015; Minca 2016). Amee-

rika akadeemias sündinud ja Itaalia humanitaaride poolt välismaal välja töötatud mõistet *Italian theory* kasutatakse inglise keeles isegi siis, kui selle üle arutatakse itaalia keeles (Gentili 2012; Esposito 2015; Claverini 2016) või mõnes muus keeles, nt saksa keeles (Lucci jt 2020).

Niisamuti on saanud Praha lingvistilise ringi 1920. ja 1930. aastatel välja töötatud uurimisprogramm ja selle laiendus — Praha koolkond — Vít Gvoždiaki ja Ekaterina Velmezova töödes (Gvoždiak 2016; Velmezova 2016) nimeks Tšehhi teooria, kuigi Roman Jakobson kirjeldas 1934. aasta artiklis “Praha keeleteaduskonna eeldustest” Praha koolkonda kui “tšehhi ja vene mõtte sümbioosi” (Jakobson 1934: 8). Ta ei maininud saksa mõtet selle kolmanda osisena (poliitilistel põhjustel), vaid osutas ebamääraselt teistele Lääne mõjudele. Seda määratlust kinnitab Praha lingvistilise ringi liikmete päritolu: sinna kuulusid kohalikud tšehhid ja sakslased, aga ka Venemaalt väljarännanud vene ja juudi õpetlased — nende hulgas Roman Jakobson, kes varem oli aktiivselt osalenud formalistide ühendustes (Moskva lingvistiline ring ning Peterburi Opojaz; Toman 1991; Ehlers 1996, 2005: 414–430; Tihanov 2019: 156–158; Pilštšikov 2019). On tähelepanuväärne, et pärast 1938. aasta Müncheni kokkulepet tühistasid Praha lingvistilise ringi saksa liikmed Eugen Rippl ja Gustav Becking oma liikmesuse ringis ning liitusid peagi Saksa natsionaalsotsialistliku parteiga. Mõlemad teadlased, kes olid andnud suure panuse Praha koolkonna arengusse,² hukkusid selgitamata asjaoludel esimestel päevadel pärast Praha ülestõusu, mis leidis aset 1945. aasta 5.–6. mail (Fuchs 2001; Kraft, 2001; Ehlers 2003).

1937. aasta oktoobris sai Roman Jakobson nii Tšehhoslovakkia kodakondsuse kui ka professori ametikoha Brno Ülikoo-

²Roman Jakobson nimetas “epohhiloovaks” Beckingi ettekannet “Muusikaõpetus ja keeleteadus” Praha lingvistilise ringi koosolekul 30. novembril 1932. aastal (Havránková, Petkevič 2014: 140); oma lühikirjutise temast, mis ilmus Praha saksakeelses ajalehes *Prager Presse* 7. detsembril 1932, võttis ta aga oma *Valitud teoste* ajalooteaduslikku jakku (Jakobson 1971: 551–553).

lis. Ent juba enne Saksa vägede Tšehhi viimist 1939. aastal oli Jakobson kui juut sunnitud ülikoolist lahkuma. 24. veebruaril 1939. aastal saatis Jakobson Praha lingvistilise ringi täitevkomiteele avalduse palvega vabastada end ringi aseesimehe ametikohalt (Toman 1994: 194). Jakobsoni enda sõnade järgi “algasid sunniviisilised kodutuna ühest riigist teise rändamise aastad” (Jakobson, Pomorska 1982: 27): koonduslaagrit vältides jõudis ta põgeneda Taani, seejärel Norrasse, siis Rootsi ja lõpuks 1941. aastal USAsse (Fischer-Jørgensen 1997; Jangfeldt 1999).

Seega tuleks selliseid määratlusi nagu Tšehhi teooria või Eesti teooria mõista kui kirjeldusi avatud ideesüsteemidest, mida teatud paiga kultuur ja ühiskond eelistavad, kuid need pole miski, mida see kultuur ja ühiskond teistest sõltumatult sünnitaks.

Sama võib öelda ka selliste määratluste kohta nagu Praha koolkond või Tartu-Moskva koolkond. “Koolkonda” võib seega pidada teatavate omavahel suhtlevate isikute emergentseks omaduseks, nagu on märkinud Margit Sutrop (2015). Nende koostöök olid olulised suhtluspaigad (riigid ja linnad, ülikoolid, uurimisinstituudid, raamatukogud, kodud jne) ja -viisid (suuline suhtlus, kirjavahetus, konverentsid, koostöö jne). Eesti teooria puhul on need Tartu ja Kääriku (ülikooli spordibaas, kus 1960. aastate teisel poolel ja 1970. aastate algul korraldati kuulsaid sekundaarsete modelleerivate süsteemide suvekoole), kohad, kus toimusid teoreetilise bioloogia kevadkoolid, ja nii edasi. Kuigi iga sugune suhtlus kuulub oma kultuurilisse ja ajaloolisse konteksti, ei saa koolkondade ümber tõmmata selgeid piire: nagu on märkinud Margus Ott,³ ulatub iga “koolkond” lõpmatuseni (vt M. Ott, A. Ott 2020; Sooväli, M. Ott 2020). Samas pole see lõpmatus homogeenne ja selle heterogeensete osade (“kristalliseerumiste” või “tihenemiste”) vastastikused mõjutused on inimeadmiste arengu olulised etapid.

Seetõttu võivad erinevatel teooriatel “hõlpsasti olla mõned ühised osad ja paljud teadlased võivad kuuluda [---] mitmesse [teooriasse] korraga” (Tamm, Kull 2016: 77). Kõigepealt, nagu juba mainisin, on Praha lingvistiline ring alati olnud mitme-

³Isiklik suhtlus Margus Otiga 22.03.2018.

kultuuriline ja mitmekeelne nähtus, mis ühendas tšehhi, slovaki, vene ja saksa päritolu õpetlasi, kes andsid olulise panuse selle moodustamisse ja arengusse (Čermák jt 2012). Mõned neist teadlastest, nagu Jakobson ja Pjotr Bogatõrjov, olid nii Vene teooria kui Tšehhi teooria loojad.

Roman Jakobsoni “ajalooline kohtumine” (J. Lotman 1990: 225) prantsuse antropoloogi Claude Lévi-Straussiga New Yorgis 1942. aastal kannustas aga Lévi-Straussi kandma fonoloogilisi meetodeid üle antropoloogiasse. Jakobsoni loengute otsesel mõjul hakkas Lévi-Strauss kasutama keeleliste struktuuride kirjeldamiseks sotsiaalsete struktuuride, näiteks sugulussüsteemide kirjeldamiseks. Lévi-Straussi põhjanev artikkel “Struktuurne analüüs keeleteaduses ja antropoloogias” viidetega Jakobsoni töödele, mille eeskujul autor kujundas välja oma metodoloogia, ilmus New Yorgi lingvistilise ringi ajakirja *Word* esimeses numbris (Lévi-Strauss 1945).⁴

New Yorgis tegi Jakobson koostööd Tšehhoslovakkia eksiilvalitsusega ja määratles end (oma sõnadega) “Praha keele- ja kirjandusloo koolkonna” esindajana (Toman 1995: 247). New Yorgis tegutsenud *École Libre des Hautes Études* oli aga *sui generis* prantsuse “ülikool paguluses”, mida toetasid Rockefelleri fond ja Charles de Gaulle'i *France Libre* (Rutkoff, Scott 1983). Selles töötasid silmapaistvad humanitaarteadlased, kes olid Prantsusmaalt ja Belgiast lahkunud tagakiusamise ähvardusel — muu hulgas juudi päritolu tõttu. Lévi-Straussi hilisem naasmine Prantsusmaale andis tõuke prantsuse strukturalismi kujunemisele ja arengule — ning Prantsuse teooria sünnile. Jakobson oli ka Tartu-Moskva koolkonnale vanemlik kuju, nagu kinnitavad Kalevi Kulli ja Ekaterina Velmezova tehtud intervjuud koolkonna liikmetega (Velmezova, Kull 2011: 300–301, 2017: 413–415; Kull, Velmezova 2018: 186). Nii Jakobson kui ka Bogatõrjov osalesid Kääriku/Tartu semiootika suvekoolides. Sarja “Töid märgisusteemide alalt” seitsmendas numbris, mis oli pühendatud Bogatõr-

⁴Jakobsoni ja Lévi-Straussi kirjavahetus kestis kuni Jakobsoni surmani 1982. aastal. Teadlaste 450-leheküljeline kirjavahetus avaldati 2018. aastal (Jakobson, Lévi-Strauss 2018).

jovi mälestusele, avaldas Juri Lotman tema nekroloogi, kus kirjutas:

Bogatõrjov kehasas semiootiliste uuringute elavat ajalugu: ta oli Moskva lingvistilise ringi ja hiljem Praha lingvistilise ringi liige ning tema tööd aitasid aktiivselt kaasa semiootiliste uuringute esiletõusule, mis muutus meie teaduses märgatavaks 1960. aastate algusest. 1962. aastal osales Bogatõrjov Moskvast toimunud märgisüsteemide struktuuralse uurimise sümposiumil, hiljem aga sai temast Tartu semiootiliste kohtumiste aktiivne osavõtja. [...] Teise suvekooli (1966) osalejatel jäi meelde kaminaõhtu, kus Bogatõrjov ning Jakobson jagasid mälestusi Moskva lingvistilisest ringist ja semiootiliste uuringute esimestest sammudest Moskvast, Petrogradis ja Prahas (J. Lotman 1975: 5–6; vt Pilštšikov, Sütiste 2022).

Kultuurilise mobiilsuse tänapäevastes uuringutes rõhutatakse akadeemilise — kas vabatahtliku või tahtmatu — liikuvuse tähtsust teadusteooriate arengule (Burke 2017⁵). Maapagu (emigratsioon, eksiil ja asüül) toimib “kohtumispaigana”, kus võivad aset leida olulised kokkupuuted ja mõjutused. Edward Said väidab artiklis “Uusi mõtteid rändavast teooriast”, mis ilmus kogumikus *Mõtted pagulusest ja teisi esseid* (vt Kirss 2014a, 2014b), et

teooria mõte [...] on rännata, alati liikuda oma piiridest välja, emigreeruda, jääda teatud mõttes pagulusse. [...] Selline liikumine annab teooriale võimaluse kasutada aktiivselt erinevaid paiku ja olukordi ilma lihtsa universalismi või liig üldise ühtlustamiseta (Said 2000: 451–452).

Viidates Saidi “rändavale teooriale”, rõhutab Galin Tihanov “paguluse ja emigratsiooni tohutut tähtsust kaasaegse kirjandusteooria sünnile Ida- ja Kesk-Euroopas” (Tihanov 2019: 12).

On iseloomulik, et kuuest suurkujust, keda Tihanov mainib — György Lukács, Viktor Šklovski, Jakobson, Nikolai Trubetzkoi, Bogatõrjov ja René Wellek —, olid neli Praha lingvistilise

⁵Vt eriti neljas peatükk “Kolm tüüpi maapagulasi” (Burke 2017: 82–129).

ringi liikmed. Ondřej Sládeki raamatu *Praha koolkonna struktuuripoeetika metamorfoosid* eripära on rõhuasetus emigreerunud õpetlastele, kes esindasid Prahat Lääne-Euroopas ja Põhja-Ameerikas (Sládek 2015). Sládeki sõnul ühendab tema vaade “Praha doktriini” arengule kirjandusteoreetiku ja kirjandusteooria-ajaloolase vaatenurga. Selle väite õigustamiseks esitab ta Praha koolkonna struktuuripoeetika arenemisele nii süstemaatilise kui ka ajaloolise ülevaate. Tema uuringu ajahaare on lai: see algab Praha lingvistilise ringi eelkäijatest ja lõpeb sellega, mida autor nimetab “Tšehhi poststrukturealistlikuks strukturalismiks”. Ta lisab ka võrdleva ja tüpoloogilise vaatenurga, vastandades Praha teadlaste väljatöötatud poetikasüsteemi nende eelkäijate ja kaas-aegsete lähenemisviisidele alates tšehhi romantismist ja vene formalismist kuni saksa hermeneutika ja prantsuse dekonstruktsioonini.

See üsna väike raamat (196 lk) on esimene uurimus, mis hõlmab kõiki Tšehhi teooria metamorfooside etappe muutuvais intellektuaalses kontekstis. Sládek valib iga etapi kirjeldamiseks mõne esinduskuju. Kaks Praha lingvistilise ringi liiget, Jan Mukařovský ja Felix Vodička, esindavad esimest ja teist Tšehhi strukturalistide põlvkonda. Tšehhi strukturalismi sõjajärgset taaselustamist arutatakse ainult põgusalt, seda esindavad Mukařovský õpilased Miroslav Červenka, Milan Jankovič, Zdeněk Pešat jt, kes jätkasid oma õpetaja tööd pärast seda, kui too 1950. aastatel strukturalismist lahti ütles. Praha koolkonna esimest põlvkonda paguluses esindavad 1939. aastal emigreerunud René Wellek ja Roman Jakobson. Sõjajärgse emigratsiooni laine esindajatest on Sládeki raamatus käsitletud Jakobsoni õpilast Ladislav Matějkat, kes oli sunnitud pagulusse minema pärast Tšehhoslovakkia kommunistlikku riigipööret 1948. aasta veebruaris. Hiljem sai Matějkast tuntud raamatusarja Michigan Slavic Publications (Ann Arbor) kirjastaja. Samuti on Sládeki raamatus juttu kolmest õpetlasest, kes lahkusid kodumaalt pärast Varssavi Lepingu Organisatsiooni vägede sissetungi Tšehhoslovakkiasse 1968. aastal — need on Mojmír Grygar, Květoslav Chvatík ja Lubomír Doležel (kes muide algatas teema “Praha koolkond paguluses” (Doležel 1996)). Olen kirjutanud arvustuse Sládeki raamatule, kus

muu hulgas avaldasin kahetsust selle pärast, et seni puudub samalaadne ülevaade Tartu-Moskva koolkonna liikmete hilisemast käekäigust, kellest paljud jätkasid tööd maapaos 1970. aastatel ja hiljem (Pilshchikov 2019: 222).

TEOORIA DETTERRITORIALISEERIMINE

Rändel ja sunniviisilisel akadeemilisel liikuvusel oli tähtis osa ka Tartu-Moskva koolkonna sünni juures. Meenutagem lühidalt selle eellugu.

1959. aastal vallandati Vjatšeslav Ivanov Moskva Riiklikust Ülikoolist “ebapatriootliku käitumise” pärast, mis väljendus “lahknemises nõukogude- ja parteiüldsuse antud hinnangust Boriss Pasternaki nõukogudevaenulikule romaanile “Doktor Živago””. Ühtlasi süüdistati Ivanovi selles, et ta “igati toetab ja populariseerib kodumaareeturi, praeguse USA kodaniku Roman Jakobsoni töid”, samuti selles, et ta mängis “vahendaja rolli, korraldades Jakobsoni ja Pasternaki vahel isikliku kohtumise Pasternaki suvilas” (Moskva Riikliku Ülikooli filoloogiateaduskonna teadusnõukogu otsusest, 4. detsember 1958; Vroon, Pilštšikov 2018: 165–166). Viimane väide on ka vale, sest kohtumise korraldas tegelikult Pjotr Bogatõrjovi poeg Konstantin Bogatõrjov (Bogatõrjova 2018: 137).

Jakobsonist sai Ivanovi “teadlase-eeskuju”. Esimest korda olid nad kohtunud 1956. aastal, kui Jakobson tuli Moskvasse IV slavistide kongressi korraldama. Ivanov võttis omaks Jakobsoni uurimisprogrammi — ühtse struktuuralsemiootilise metodoloogia väljatöötamise keele, kirjanduse, kunsti, folkloori, mütooloogia ja teiste traditsiooniliste ning tänapäevaste kultuuride osiste uurimiseks. Varsti sai see eesmärk Tartu-Moskva koolkonna teadusprogrammi üheks olulisemaks komponendiks (Pilshchikov, Vroon 2018: 110–111; Vroon, Pilštšikov 2018: 165⁶). Ivanov saatis sageli Jakobsoni tema teadusreisidel Nõukogude Liidus, nen-

⁶Mõlemas meie artiklis on piinlik viga: Ivanov ja Jakobson said esimest korda kokku 1956., mitte 1958. aastal.

de hulgas oli Jakobsoni visiit Tallinna, Tartusse ning Käärikule 1966. aastal (Ivanov 1995: 171–173; 1999).

1961. aastal kutsuti Vjatšeslav Ivanov tööle Slaavi Uuringute Instituudi äsja loodud struktuuralse tüpoloogia osakonda, 1963. aastal sai ta aga juba osakonna juhiks. Ivanovi eelkäija selles ametis, kes aitas tal naasta ametlikku akadeemilisse ellu, oli Vladimir Toporov, Ivanovi kursusekaaslane Moskva Riiklikus Ülikoolis ning tema tulevane kaasautor. 1962. aastal korraldasid Ivanov ja Toporov Moskvas sümposiooni märgisüsteemide struktuuralse uurimise teemal. Just seda üritust peetakse “nõukogude” semiootika sümboolseks sünnipäevaks (Baran 1976: xi; Seyffert 1985: 14, 164–171; Poseljagin 2011). Just sel sümposioonil tehti katset välja töötada ühtne semiootiline lähenemisviis erinevatele humanitaaraladele.

Sümposioon oli ortodokssete marksistlike võimude silmis nii ebatavaline, et Moskva akadeemiline ülemkiht reageeris sellele ootamatult rangelt. Metropolis kiusati semiootikat taga ning semiootiliste uuringute keskus nihkus Eestisse. 1964. aastal avaldas Juri Lotman raamatu *Loengud struktuuralsest poeetikast*, mis ilmus Tartu Ülikooli sarja “Töid märgisüsteemide alalt” esimese numbrina (J. Lotman 1964). 1998. aastal sai raamatusarjast iseseisev rahvusvaheline ajakiri, mis ilmub pealkirja all *Sign Systems Studies* ja mida peetakse maailma vanimaks semiootikaajakirjaks. Ivanov liitus sarja “Töid märgisüsteemide alalt” toimetuskolleegiumiga, sel ajal tekkis poolametlik teadusühendus, mis sai tuntuks kui Tartu-Moskva või Moskva-Tartu semiootikakoolkond. Tartu haru eesotsas oli Juri Lotman, Moskvas aga Toporov ja Ivanov.

Seega osutus Ivanovi vallandamine Moskva Riiklikust Ülikoolist esimeseks tõukeks “nõukogude” strukturalismi ja semiootika kujunemisel. Määratlust “nõukogude” tuleks kasutada jutu-märkides, sest NSV Liidu akadeemilised ametnikud ei pidanud Tartu-Moskva koolkonda kunagi vastuvõetavaks ning koolkond jäi poolformaalseks (ehkki mitte täielikult keelatud) liikumiseks humanitaarteaduses. “Rändava teooria” vaatenurgast on oluline, et organisatsiooniline keskus oli sunnitud kolima Tartu ülikooli ja kuulsaks saanud suvekoole hakati regulaarselt Käärikul korralda-

ma pärast seda, kui Moskvast oli semiootikat taga kiusatud ja suuresti maha surutud. Suvekoolid toimusid 1964., 1966., 1968. ning 1970. aastal. Järgmine suvekool pidi toimuma Armeenias Jerevanis 1972. või Käärikul 1973. aastal, aga keelati ära. 1974. aasta talvel sai Tartus teoks üleliiduline kongress sekundaarsete modelleerimissüsteemide alal. Kõikide nende ürituste teesid või materjalid avaldati trükis. Järgmine, nõukogude aja viimane suvekool korraldati Käärikul 1986. aastal. Selleks ajaks olid juba paljud Tartu-Moskva koolkonna liikmed Nõukogude Liidust lahkunud ning asunud elama Iisraeli, Lääne-Euroopasse või Põhja-Ameerikasse. Tänapäeval on iseseisvas Eestis arenemas aga koolkonna eraldi haru.

Paigälene lähenemisviis kirjandusteooriate ajaloo ja tüpoloogia uurimisele aitab meil kirjeldada teoreetiliste kontseptsioonide ja uurimisvahendite mõningaid kultuuridevahelisi ülekandeid keeleteadusest kirjandusteooriasse ja strukturaalanthropoloogiasse ning edasi semiootikasse ja kultuuriuuringutesse. Selle protsessi ülemaailmse “kultuuriülese trajektoori” (Tamm 2020: 143–144) võime skemaatiliselt jagada viieks *eks-*, *de-* ja *re-*territorialiseerimise etapiks:

1) formalistide ideede (Vene teooria) viimine Venemaalt Euroopasse, kus moodustus Praha strukturalistlik koolkond;

2) Kesk-Euroopa strukturalistlike ning semiootiliste mõistete (Tšehhi teooria) eksportimine USAsse ja seejärel Prantsusmaale;

3) nende mõistete “tagasi importimine” Venemaale (Nõukogude Liitu), kus tekkis Tartu-Moskva semiootikakoolkond;

4) järgnev poststrukturalistlik reaktsioon Prantsusmaal, mis peagi eksporditi Prantsuse teorianas USAsse;

ning

5) pärast nõukogude aja lõppu Euroopa ja Ameerika semiootika edasiarendamine (Eesti teooria).

Peab tunnistama, et pakutud skeem on lihtsustav ja puudulik. Muu hulgas ei sisalda see mõningaid olulisi nähtusi nagu Taani glossemaatika, Itaalia strukturalism ja semiootika (nende suhetes

Itaalia teooriaga), Poola formalism, strukturalism ja semiootika või Jakob von Uexküllli ja Thomas A. Sebeoki biosemiootika.

Juri Lotman kirjeldas heterogeensust ja mittetäielikku tõlgitavust tunnetuse ja kommunikatsiooni viljaka toimemehhanismina (J. Lotman 2013; vrd Avtonomova 2001, 2009: 256–268; Salupere 2008; Pilštšikov 2016). Lingvistiline ja kultuuriline põlglotism on tema semiosfääri kontseptsiooni elutähtis aluspõhimõte (J. Lotman 1999a; vrd Cáceres Sánchez 1994; Alexandrov 2000; M. Lotman 2001; Torop 2005; Nöth 2015). Enamgi veel:

[Ü]kski semiootiline mehhanism ei saa talitleda isoleeritud, vaakumisse paigutatud süsteemina (J. Lotman 1999b: 43).

Nagu Lotman on rõhutanud, eeldab tähenduse loomine,

et süsteemi saavad mingid tekstid väljastpoolt ning et nad oma teekonnal süsteemi sisendist väljundini eripäraselt, ennustamatult muunduvad (samas: 41).

Teisisõnu, tähendused ei ole midagi igavesest ajast igavesti kindlaks määratud, vaid sünnivad aktiivselt ja sageli ennustamatult. Või kui kasutada Umberto Eco varasemat formuleeringut:

Mõnikord seaduspärastab adressaadi kogu kultuuriüksuste süsteem [...] tõlgenduse, mida saatja poleks kunagi ette näinud (Eco 1976: 141).

“Maapaos teooria” teadusliku probleemi üks olulisemaid aspekte on mainitud teooria rekontekstualiseerimine: mis toimub teooriaga, kui kontekst olude sunnil muutub ning kui selle eeldused ja autoriteedid pole enam ilmselged ega tingimatud ümbritseva vaimse keskkonna jaoks? Samuti siis, kui teooria peab enast kaitsma, õigustama, põhjendama ja lõppude lõpuks teisene- ma, muu hulgas arusaama tõttu, et mõned teooria postulaadid, mis olid varem ebaolulised või ebateadlikud, on uues olukorras muutunud kohustuslikuks ja kindlaks.

Nõnda lisandub Eesti teooria geograafilisele ja diakroonsele määratlusele (teooria ühtsus ruumis aja liikumisel) ekstraterritoriaalne ja sünkroonne määratlus (teooria samaaegne olemasolu

erinevates geokultuurilistes kontekstides). Arutades minu ettekannet seminaris “Eesti semiootika globaalne retseptsioon”⁷, nimetas Kalevi Kull neid teooria eksisteerimise kaht telge vertikaalseks ning horisontaalseks, märkides, et Eesti teooria kitsas mõiste, mida ta kirjeldas koos Marek Tammega, piirdus vertikaalse teljega ja seda tuleks laiendada.

KULTUURILINE LIKUVUS JA “KONTAKTTSOONID”

Eelnimetatud artiklis “Praha lingvistilise koolkonna eeldustest” selgitab Jakobson Praha koolkonna sümbiootilise loomuse päritolu:

Koolkonna originaalsus avaldub uute ideede valimises ning nende ühendamises süsteemsesse tervikusse. Tšehhoslovakkia asub erinevate kultuuride ristteel ja selle eripära on oskus loominguliselt ühendada vooge, mille allikad paiknevad üksteisest võrdlemisi kaugel (Jakobson 1934: 8).

Teises artiklis ülendab Jakobson koolkonna mitmekesise tausta suisa põhimõtteks: tema arvates “loovad vaid kahesuunalised tervikud laiaulatusliku (sõna-sõnalt “kaugeleulatuva”, tšehhi keeles “dalekosáhlými exportními hodnotami”) ekspordiväärtusega silma paistvaid kultuurilisi voole” (Jakobson 1938: 233). Sealjuures määratleb Jakobson teooriat kui osa laiemast protsessist, nimelt kultuurilise mõjutamise korraldamisest, või tema enda sõnadega, “eksportkultuuri plaanipäraselt organiseeritud loomisest” (saksa keeles “die planmäßig organisierte Aufstellung [...] des [...] Kulturexportes”), mis orienteerub teatud “kultuurilisele müügiturule” (saksa keeles “die Märkte des Kulturabsatzes”) (Jakobson 1929: 637).

Sõdadevaheline Praha oli üks sellistest kultuuridevahelisele kontaktile avatud kohtadest, “ideede vaba turg”, nagu seda iseloomustab Peter Steiner (1982b: 179), või “kontakttsoon”, kus

⁷Vt siinse artikli järelmärkust.

vahetatakse kultuuriväärtusi”, nagu Stephen Greenblatt määratleb seda nähtust artiklis “Mobiilsuse uuringute manifest” (Greenblatt 2009: 251), kasutades Mary Louise Pratti mõistet, mis kirjeldab

sotsiaalseid ruume, kus kultuurid kohtuvad, pörkavad kokku ja maadlevad omavahel, sageli hiiglaslike asümmeetriliste võimushete kontekstis (Pratt 1999: 34).

Praha — lagunenud Austria-Ungari impeeriumi jäänuk, Kesk-Euroopa uue kultuurilise ja poliitilise identiteedi ülesehitamise keskus ning varjupaik hävitatud Venemaa impeeriumist pärit emigrantidele — andis uue elu kirjandus- ja kultuuriteooriale, mis (tsiteerin jälle Galin Tihanovit)

arenes rahvusliku entusiasmi ning kohalikkude kapseldumist ja monoglossiat ületava kultuurilise kosmopoliitsuse ristumiskohas (Tihanov 2019: 11–12).

Juri Lotman kirjeldas sedasama nähtust ühes avaldamata artiklis, mis on kirjutatud 1970. aastate algul. Ta töötas välja “kultuuriareaalide teooria”, mis kujunes Jakobsoni ja Trubetzkoi *Sprachbünde* teooria mõjul. Lotman kirjutas:

Ühiste koodidega kultuuride kogum moodustab kultuuriareali. Areaalisene vahetus on alati intensiivsem. Selles mõttes pakuvad võrdlevatele uuringutele erilist huvi need geograafilised piirkonnad, kus erinevad kultuurid on pika aja jooksul koos eksisteerinud, olles tihedas ruumilises suhtluses. Sellised piirkonnad on näiteks Lõuna-Kaukaasia, Baltimaad, Vahemere piirkond, Kesk-Euroopa (J. Lotman 1971–1972: 16).

Seetõttu on võimalik rääkida Eestist kui kultuuridevahelisele kontaktile avatud kohast või Pratt ja Greenblatti “kontaktsoonist”. Siin tuleb ka välja tuua, et Lotman ise kolis 1950. aastal Leningradist Tartusse, kuna 1949. aasta nõukogude “kosmopoliitidevastase”, s.t juudivastase kampaania tõttu polnud tal võimalik oma kodulinnas tööd leida.

Nii on Eesti semiootika alati olnud mitmekultuuriline ja mitmekeelne nähtus nii välissidemete kui ka sisemise struktuu-

ri poolest, koondades eesti, saksa, vene ja juudi teadlasi (Pilshchikov, Trunin 2016: 373). Nende sidemete uurimine on tänapäeval aktuaalne, sest annab võimaluse selgitada selle nähtuse alahinnatud rolli sünteesis “lääne” ja “ida” intellektuaalsete traditsioonide vahel. Olen juba kirjutanud sellest, et 1960.–1990. aastatel toimis Tartu-Moskva koolkond

raudsest eesriidest hoolimata vahendajana lääne ja ida akadeemiliste ringkondade vahel Prantsusmaalt ja Itaaliast Tšehhoslovakkia ja Poolani ning Venemaalt Hiina ja Jaapanini (Pilshchikov, Trunin 2016: 372).

Uus Tartu semiootika päris selle esialgse kultuuridevahelise tõuke ja arendas seda edasi. Tartus viimase 60 aasta jooksul tekkinud semiootikakoolkonnad avaldasid tohutut mõju humanitaarteaduslikele uuringutele niihästi Euroopas kui ka kogu maailmas. Ent küsimus, miks ja kuidas on Eesti semiootika kogu maailmas nii tähtis olnud, jääb seni vastuseta.

1975. aastal avaldas Vjatšeslav Ivanov artikli “Teadusliku käitumise märgisüsteemid”, milles ta arendas edasi Jakobsoni väljapakutud poolformaalsete akadeemiliste kogukondade tüpoloogiat ja näitas, et Tartu-Moskva koolkonna organisatsioonilise struktuuri juured ulatuvad Praha koolkonna ja selle tuuma, Praha lingvistilise ringi juurde, ning veelgi kaugemale Moskva lingvistilise ringini (Ivanov 1975). 1965. aastal ilmunud artiklis “Näide rändavatest terminitest ja institutsionaalsetest mudelitest”, alapealkirjaga “Moskva lingvistilise ringi viiekümneks aastapäevaks”, juhtis Jakobson tähelepanu faktile, et ehkki Praha lingvistilise ringi institutsionaalne külg kujunes Moskva lingvistilise ringi eeskujul, ühendas see Moskva tüüpi, korrapärastel kohtumistel rajaneva organisatsioonistruktuuri Opojazi tüüpi eneseesitlusega, põhinedes ringi perioodikaväljaandel *Travaux du Cercle Linguistique de Prague*, mis ilmus aastatel 1929–1939 (Jakobson 1971: 527–538).

Ivanov liigitas Tartu-Moskva koolkonna samasse rühma, kuhu Praha lingvistilise ringi. Toon pikema tsitaadi Ivanovi artiklist:

Kui teadusrühma osalejad viibivad tavaliselt lahus, on nende perioodiliste kohtumiste viljakuse hädavajalikuks tingimuseks pea-

miste sõnavõtude pikkade kirjalike teeside eelnev levitamine, nagu seda muu hulgas näitavad semiootilised suvekoolid, mida korraldab Tartus 1964. aastast professor Juri Lotman. Töö eeltulemuste kirjalik fikseerimine [---] teeb neist rahvusvahelise teadusuhtlemise tegeliku fakti ja olulise teadusajaloolise tõendi [---]. Nii Tartu koolkonna kui Praha lingvistilise ringi rahvusvaheline tunnustus ja kaine kriitiline hinnang nende saavutustele osutusid võimalikuks vaid tänu sellele, et neil olid olemas trükiväljaanded (Ivanov 1975: 4).

Selles mõttes on võimatu alahinnata Tartu perioodikaväljaannete, teeside ja artiklite kogumike rolli. Nagu Ivanov oma hilisemates mälestustes tunnistab, oli semiootika 1970. aastate keskel “Moskvas suurel määral keelatud, või kui lubatud, siis pigem Tartu impordina” (Ivanov 1998: 10).

EESTI TEOORIA EKSTERRITORIALISEERIMINE

Vjatšeslav Ivanovi sõnad Eesti semiootika “rahvusvahelisest tunnustusest” avaldati peaaegu viiskümmend aastat tagasi. Mis on sellest ajast saadik muutunud?

Me ei tea täpselt. Eesti semiootika retseptsiooni Euroopas ja Põhja-Ameerikas ei ole veel üksikasjalikult kirjeldatud. Näiteks Prantsusmaal, Itaalias, Saksamaa Liitvabariigis ja angloameerika maailmas valitsesid üsna erinevad suundumused. Erialade liigituse järgi võisid need teadlased, kes tõlkisid ja arutasid Tartu-Moskva koolkonna töid, olla slavistid ja Ida-Euroopa uurijad või vastupidi, mitte slavistid, vaid semiootikud ja kirjandusteadlased. Poliitiliste seisukohtade poolest võisid nad olla vasakpoolsed, või vastupidi, konservatiivsed mõtlejad. Institutsionaalse liigituse järgi võisid nad olla ülikooliprofessorid, nagu näiteks Itaalias ja Saksamaa Liitvabariigis (De Michiel 1995; Eimermacher 1995) või avangardsete rühmituste liikmed, näiteks Tel Quel Prantsusmaal (Kristeva 1968; vrd Tamm 2019). Põhja-Ameerika teadlaste reaktsioon (eriti keeleantropoloogide oma) nõukogude semiootikale oli üldiselt palju negatiivsem kui Euroopas (vt näiteks Hymes 1978). Veel kaks tähtsat “mandrit” on üsna kau-

gel sellest, mida oleme harjunud nägema. Esimene on Ladina-Ameerika, kus teadlaste huvi Ida- ja Kesk-Euroopa semiootika, eriti Lotmani semiootika vastu varieerub (vt näiteks Arán, Barei 2006; Barei, Gómez Ponce 2018; Machado, Barei 2019; Gherlone, González 2021). Teine selline “manner” on Hiina. Sealsed teadlased ehitavad uut marksistlikku semiootikat, nad tõlgivad hiina keelde strukturalismi ja fenomenoloogia klassikat ning on väga huvitatud nii Tartu-Moskva koolkonnast kui ka uuest Tartu semiootikast (vt näiteks Kull 2011; Chang jt 2014; Peng, Jiang 2014; Kull, Magnus 2014). Nad püüavad kogu traditsiooni omaks võtta ja oma huvides ümber töötada.

Veel üks oluline erinevus retseptsiooni tüüpides on see, kas huvi tuntakse Eesti semiootika metakeele või konkreetse kultuurimaterjali tõlgenduste vastu. Tartu-Moskva koolkond ei olnud ühtne homogeenne asutus, vaid institutsioonidevaheline ühing, tuntud ka kui “nähtamatu kolledž” (*invisible college*), nagu Igor Černov ja Peeter Torop seda määratlesid (Chernov 1988: 8; Torop 1995: 233), kasutades Diana Crane’i mõistet (Crane 1972; vrd Vihalemm, Müürsepp 2007: 174). Samuti ei pakkunud see koolkond ühtainsat järjekindlat semiootilist teooriat: semiootika oli nende tõlgenduses “metadistsipliin”, mis ühendas humanitaarteaduste erinevaid valdkondi (Uspenski 2013). Üks päevakohasemaid küsimusi tänapäeva humanitaarteaduste jaoks on see, kas teadustöös on olulisem kontseptuaalne (teoreetiline) raamistik või üksikasjade tõlgendamise peenus. Seega pole üllatav, et Eesti semiootika teadusliku pärandiga tegelevad tänapäeva teadlased keskenduvad ennekõike Eesti teadlaste väljapakutud teooriate rakendatavusele. Ent küsimus, miks ja kuidas Eesti semiootikat muude, eriti mitte-läänelike kultuuride kontekstis mõistetakse ja rakendatakse, on suures osas vastuseta.

2019. aastal algatasime koos kolleegide Margus Oti, Mihhail Trunini, Mari Laane ja Frank Jürisega projekti “Ümber maailma ja tagasi: Eesti semiootika retseptsiooni tüpoloogia maailmas”. Meie lõppeesmärk on välja selgitada, mis on üleilmselt oluline Eesti ja Ida-Euroopa semiootikas ning kultuuri- ja kirjandusteoorias, mitte ainult kohapeal, ja millised on selle kõige atraktiivsemad või hoopis kõige vaieldavamad aspektid kultuuridevahelises

raamistikus. Teisisõnu, millised Eesti teooria aspektid millistele kultuuridele eriti meeldivad (või vastumeelt on) ja miks? Loo-detavasti aitavad meie projekti piires tehtud uuringud leida vas-tuse Galin Tihanovi põhiküsimusele, mille ta esitas oma murrangulises raamatus: kuidas “teooriapärand” pärast teaduskoolkonna lagunemist või transformeerumist end ümber kujundab? Kuidas saab teooria, mis on “kaotanud puhta ja kontsentreeritud kuju”, mis on “hajus ja sageli sobivalt tabamatu”, teha “oma tööd nüüd kliimas, kus valitseb juba teine väärtusrežiim, millega ta otseselt silmitsi seisab ja peab arvestama” (Tihanov 2019: 5)?

Käesoleva artikli lühiversiooni esitasin avaettekandena rahvusvahelisel seminaril “Eesti semiootika globaalne retseptsioon” (“The Global Reception of Estonian Semiotics”), mis toimus Tallinna Ülikoolis 20. detsembril 2019 (vt sündmuse teadaannet ja programmi www.tlu.ee/ht/uudised/workshop-global-reception-estonian-semiotics). Täna õpi-kojas osalenuid arutelude eest ettekande üle, samuti Kalevi Kulli, Michal Mrugalskit, Mirjam Parvet, Merit Rickbergi, Marek Tammeme ja Mihhail Truninit märkuste ja ettepanekute eest. Uurimistööd on rahastanud Eesti Teadusagentuur (PRG319).

Kirjandus

- Alexandrov, Vladimir 2000. Biology, semiosis, and cultural difference in Lotman's semiosphere. — *Comparative Literature*, Vol. 52, No. 4, pp. 339–362
- Andrews, Edna 2003. Redefining textual boundaries: Torop and the Tartu School of Semiotics. — *Semiotica*, Vol. 144, No. 1/4, pp. 377–380
- Appignanesi, Lisa (ed.) 1989. *Ideas from France: The Legacy of French Theory*. (ICA documents.) London: Free Association Books
- Arán, Pampa Olga, Silvia Bari 2006. *Texto / memoria / cultura: El pensamiento de Iuri Lotman*. (Mundored. Estudios culturales.) 2ª ed. revisada. Córdoba (República Argentina): El Espejo
- Avtonomova, Natalia 2001. L'héritage de Lotman. — *Critique*, n° 644/645, p. 120–132

- А в т о н о м о в а 2009 = Автономова Наталия С. *Открытая структура: Якобсон — Бахтин — Лотман — Гаспаров*. (Российские Прописки.) Москва: РОССПЭН
- Б а r a n, Henryk 1976. Introduction. — *Semiotics and Structuralism: Readings from the Soviet Union*. Ed. with an introduction by Henryk Baran, transl. by William Mandel, Henryk Baran and A. J. Hollander. White Plains, N.Y.: International Arts and Sciences Press, pp. vii–xxvi
- Б а r e i, Silvia N., Ariel G ó m e z P o n c e (comp.) 2018. *Lecciones sobre la cultura y las formas de la vida: Encuentro Córdoba-Tartu*. (Colección Libros.) Córdoba (República Argentina): Universidad Nacional de Córdoba, Facultad de Ciencias Sociales, Centro de Estudios Avanzados
- Б a r i n g, Edward 2011. *The Young Derrida and French Philosophy, 1945–1968*. (Ideas in context 98.) Cambridge — New York: Cambridge University Press
- Б o g a t ђ r j o v a 2018 = Богатырева Софья. Дядя Витя, папин друг: Виктор Шкловский и Роман Якобсон — вблизи. — *Знамя*, № 10, с. 120–147
- Б r o e k m a n, Jan M. 1974. *Structuralism: Moscow — Prague — Paris*. (Synthese library 67.) Transl. by Jan F. Beekman and Brunhilde Helm. Dordrecht—Boston: D. Reidel
- Б u r k e, Peter 2017. *Exiles and Expatriates in the History of Knowledge, 1500–2000*. (The Menahem Stern Jerusalem lectures, 2017: 1.) Waltham, MA: Brandeis University Press
- С á c e r e s S á n c h e z, Manuel 1994. Lenguaje, cultura, semiosfera. — José M. Paz Gago, José Ángel Fernández Roca, Carlos J. Gómez Blanco (edit.). *Semiótica y modernidad: Actas del V Congreso internacional de la Asociación Española de Semiótica (celebrado en La Coruña, 3–5 de diciembre de 1992)*. (Investigaciones semióticas V.) Vol. 1. Coruña: Universidade de Coruña, p. 129–136
- С a r r e r a, Alessandro 2011. The many challenges of Italian theory. — *Annali d’Italianistica*, Vol. 29, pp. 13–31
- Č e r m á k, Petr, Claudio P o e t a, Jan Č e r m á k 2012. *Pražský lingvistický kroužek v dokumentech*. (Historie (Nakladatelství Academia).) Praha: Academia
- С h a n g, Han-liang, Lei H a n, Shuo-yu Charlotte W u 2014. The reception of Tartu semiotics in China: A preliminary survey and a few case studies. — *Chinese Semiotic Studies*, Vol. 10, No. 1, pp. 133–163

- Chernov, Igor 1988. Historical survey of Tartu-Moscow Semiotic School. — Henri Broms, Rebecca Kaufmann (eds.). *Semiotics of Culture: Proceedings of the 25th Symposium of the Tartu-Moscow School of Semiotics, Imatra, Finland 27th–29th July, 1987*. (Helsinki School of Economics. Series C, 54.) Helsinki: Arator, pp. 7–16
- Claverini, Corrado 2016. La filosofia italiana come problema: Da Bertrando Spaventa all’Italian Theory. — *Giornale Critico di Storia delle Idee*, vol. 15/16, p. 179–188
- Crane, Diana 1972. *Invisible Colleges: Diffusion of Knowledge in Scientific Communities*. Chicago—London: University of Chicago Press
- Cusset, François 2003. *French Theory : Foucault, Derrida, Deleuze & Cie et les mutations de la vie intellectuelle aux États-Unis*. Paris : La Découverte. [Tõlge inglise keelde: *French Theory: How Foucault, Derrida, Deleuze, & Co. Transformed the Intellectual Life of the United States*. Transl. by Jeff Fort with Josephine Berganza and Marlon Jones. Minneapolis—London: University of Minnesota Press, 2008.]
- Davis, Colin 2004. *After Poststructuralism: Reading, Stories, and Theory*. London — New York: Routledge
- De Michiel 1995 = Де Микиел Маргарита [Margherita de Michiel.] О восприятии работ Ю. М. Лотмана в Италии. — Пермяков Евгений В. (ред.-сост.). *Лотмановский сборник 1*. Москва: ИИ-Гарант, с. 294–306
- Deely, John 2012. The Tartu synthesis in semiotics today viewed from America. — *Chinese Semiotic Studies*, Vol. 8, No. 1, pp. 214–226
- Demers, Jason 2018. *The American Politics of French Theory: Derrida, Deleuze, Guattari, and Foucault in Translation*. (Cultural spaces.) Toronto—Buffalo—London: University of Toronto Press
- Depreto, Catherine 2009. *Le Formalisme en Russie*. (Cultures & sociétés de l’Est.) Paris : Institut d’études slaves
- Depreto, Catherine 2010. Тыняновский сборник, fascicule 13: XII–XIII–XIV Тыняновские чтения; Исследования; Материалы, Moskva: Vodolei, 2009, 680 pages, illustrations. — *Revue des études slaves*, t. 81, fasc. 4, pp. 601–605
- Dmitrijev 2010 = Дмитриев Александр Н. Образцовая «русская теория», или Западное наследие формальной школы. — Ежи Аскер [Jerzy Axer], Ирина М. Савельева (ред.-сост.). *Национальная гуманитарная наука в мировом кон-*

- тексте: *Опыт России и Польши*. Москва: Издательский дом ГУ-ВШЭ, с. 63–91
- D m i t r i j e v a j t 2009 = Дмитриева Екатерина Е. (отв. ред.), Земсков Валерий Б., Эспань Мишель [Michel Espagne] (ред.). *Европейский контекст русского формализма. К проблеме эстетических пересечений: Франция, Германия, Италия, Россия. Коллективная монография по материалам русско-французского colloquium 1–2 ноября 2005 года*. Москва: ИМЛИ РАН
- D o l e ž e l, Lubomír 1995. Structuralism of the Prague School. — Raman Selden (ed.). *The Cambridge History of Literary Criticism*. Vol. 8: *From Formalism to Poststructuralism*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 33–57
- D o l e ž e l, Lubomír 1996. Pražská škola v exilu. — Luboš Merhaut (odpovědný red.). *Světová literárněvědná bohemistika*. Sv. 2: *Úvahy a studie o české literatuře. Materiály z 1. kongresu světové literárněvědné bohemistiky, Praha 28.–30. června 1995*. (Edice K, 2.) Praha: Ústav pro Českou literaturu AV ČR, s. 506–511
- D o s s e, François 1991. *Histoire du structuralisme*. T. 1 : *Le champ du signe, 1945–1966*. (Textes à l'appui, Série Histoire contemporaine.) Paris : La Découverte
- D o s s e, François 1992. *Histoire du structuralisme*. T. 2 : *Le chant du cygne, 1967 à nos jours*. (Textes à l'appui, Série Histoire contemporaine.) Paris : La Découverte
- D u t z, Klaus D., Peter S c h m i t t e r (Hrsg.) 1986. *Historiographia semioticae: Studien zur Rekonstruktion der Theorie und Geschichte der Semiotik*. (Papiere des Münsteraner Arbeitskreises für Semiotik 18.) Münster: MAKs
- E c o, Umberto 1976. *A Theory of Semiotics*. (Advances in semiotics.) Bloomington: Indiana University Press
- E c o, Umberto 1983. Proposals for a history of semiotics. — Tasso Borbé (ed.). *Semiotics Unfolding: Proceedings of the Second Congress of the International Association for Semiotic Studies, Vienna, July 1979*. Vol. 1: *Theory and history of semiotics. Semiotics and social interaction*. (Approaches to semiotics 68.) Berlin — New York — Amsterdam: Mouton, pp. 75–89
- E c o, Umberto 1997. History and historiography of semiotics. — Roland Posner, Klaus Robering, Thomas A. Sebeok (Hrsg.). *Semiotik: Ein Handbuch zu den zeichentheoretischen Grundlagen von Natur und Kultur / Semiotics: A Handbook on the Sign-Theoretic Founda-*

- tions of Nature and Culture*. (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft, Bd. 13.) Vol. 1. Berlin — New York: Walter de Gruyter, pp. 730–745
- Ehlers, Klaas-Hinrich 1996. Deutsch und Französisch als tschechische Wissenschaftssprachen in der Ersten Republik: Die Sprachen des Prager Linguistik-Zirkels. — *brücken: Germanistisches Jahrbuch Tschechien — Slowakei*. Neue Folge, Bd. 4, S. 105–133
- Ehlers, Klaas-Hinrich 2003. Prager Deutsche im Prager Zirkel: Ein Überblick. — Marek Nekula (Hrsg.). *Prager Strukturalismus: Methodologische Grundlagen / Prague Structuralism: Methodological Fundamentals*. (Slavica, Bd. 3.) Heidelberg: Winter, S. 49–77
- Ehlers, Klaas-Hinrich 2005. *Strukturalismus in der deutschen Sprachwissenschaft: Die Rezeption der Prager Schule zwischen 1926 und 1945*. (Studia linguistica Germanica, 77.) Berlin — New York: Walter de Gruyter
- Eimmermacher, Karl 1987. Cultural semiotics in the Soviet Union. — Achim Eschbach, Walter A. Koch (eds.). *A Plea for Cultural Semiotics*. (Bochum publications in evolutionary cultural semiotics, 2.) Bochum: Universitätsverlag Dr. N. Brockmeyer, pp. 23–35
- Eimmermacher, Karl 1995. *Wie grell, wie bunt, wie ungeordnet: Modelltheoretisches Nachdenken über die russische Kultur*. (Dokumente und Analysen zur russischen und sowjetischen Kultur, Bd. 6.) Bochum: Universitätsverlag Dr. N. Brockmeyer
- Eschbach, Achim, Jürgen Trabant (eds.) 1983. *History of Semiotics*. (Foundations of semiotics 7.) Amsterdam—Philadelphia: John Benjamins
- Espagne, Michel 2014. *L'ambre et le fossile : Transferts germano-russes dans les sciences humaines XIXe–XXe siècles*. Paris : Armand Colin
- Esposito, Roberto 2015. German philosophy, French theory, Italian thought. — *Differenze Italiane. Politica e filosofia: mappe e sconfimenti*. (Labirinti, [11].) A cura di Dario Gentili e Elettra Stimilli. Roma: DeriveApprodi, p. 9–20
- Fischer-Jørgensen, Eli 1997. Roman Jakobson and Denmark. — *Acta Linguistica Hafniensia*, Vol. 29, No. 1, pp. 13–28
- Flack, Patrick 2016. Roman Jakobson and the transition of German thought to the structuralist paradigm. — *Acta Structuralica: International Journal for Structuralist Research*, Vol. 1, pp. 1–15
- Fuchs, Torsten 2001. Gustav W. Becking (1894–1945) Musikwissenschaftler: Im Spannungsfeld zwischen traditioneller Geisteswis-

- senschaft und nationaler Ideengeschichte. — Monika Glettler, Alena Mišková (Hrsg.). *Prager Professoren 1938–1948: Zwischen Wissenschaft und Politik*. (Veröffentlichungen des Instituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im Östlichen Europa.) Essen: Klartext, S. 221–236
- Gentili, Dario 2012. *Italian Theory: Dall'operaismo alla biopolitica*. Bologna: Il Mulino
- Goghegan, Bernard Dionysius 2011. From information theory to French theory: Jakobson, Lévi-Strauss, and the cybernetic apparatus. — *Critical Inquiry*, Vol. 38, No. 1, pp. 96–126
- Herlone, Laura, Alejandro Ariel González (eds.) 2021. Dossier: Iuri Lotman (Primera parte). — *Eslavia*, № 7. Vt eslavica.com.ar
- Greenblatt, Stephen 2009. A mobility studies manifesto. — Stephen Greenblatt (ed.). *Cultural Mobility: A Manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 250–253
- Gvoždíak, Vít 2016. *Česká teorie: Tendence moderní české sémiotiky*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci
- Havránková, Marie, Vladimír Petkevich (edd.) 2014. *Pražská škola v korespondenci: Dopisy z let 1924–1989*. Praha: Karolinum
- Heller, Leonid 2005. Des signes et des fleurs, ou Victor Chklovski, Broder Christiansen et la “sémiologie formaliste”. — Catherine Depretto (éd.). *De la littérature russe : Mélanges offerts à Michel Aucouturier*. Paris : Institut d'études slaves, p. 201–215
- Hymes, Dell 1978. Comments on *Soviet Semiotics and Criticism*. — *New Literary History*, Vol. 9, No. 2, pp. 399–411
- Ivanov 1975 = Иванов Вячеслав Вс. Знаковые системы научного поведения. — *Научно-техническая информация. Серия 2: Научные процессы и системы*, № 9, с. 3–9
- Ivanov 1995 = Иванов Вячеслав Вс. Голубой зверь: Воспоминания [часть 3]. — *Звезда*, № 3, с. 155–196
- Ivanov 1998 = Иванов Вячеслав Вс. *Избранные труды по семиотике и истории культуры*. Т. 1: Знаковые системы. Кино. Поэтика. (Язык. Семиотика. Культура.) Москва: Языки русской культуры
- Ivanov 1999 = Иванов Вячеслав Вс. О Романе Якобсоне: (Глава из воспоминаний). — *Звезда*, № 7, с. 139–164
- Jakobson, Roman 1929. Über die heutigen Voraussetzungen der russischen Slavistik. — *Slavische Rundschau: Berichtende und kri-*

- tische Zeitschrift für das geistige Leben der slavischen Völker*, Jg. 1, Nr. 8, S. 629–646
- J a k o b s o n, Roman 1934. O předpokladech pražské lingvistické školy. — *Index*, roč. 6, č. 1, s. 6–9
- J a k o b s o n, Roman 1938. Význam ruské filologie pro bohemistiku. — *Slovo a slovesnost*, roč. 4, č. 4, s. 222–239
- J a k o b s o n, Roman 1971. *Selected Writings*. Vol. II: *Word and Language*. The Hague — Paris: Mouton
- J a k o b s o n, Roman 1979. Coup d'œil sur le développement de la sémiotique. — Seymour Chatman, Umberto Eco, Jean-Marie Klinkenberg (eds.). *A Semiotic Landscape: Proceedings of the First Congress of the International Association for Semiotic Studies, Milan, June 1974 / Panorama Sémiotique : Actes du premier congrès de l'Association Internationale de Sémiotique, Milan, juin 1974*. (Approaches to semiotics, 29.) The Hague — Paris: Mouton, pp. 3–18
- J a k o b s o n, Roman, Claude L é v i - S t r a u s s 2018. *Correspondance 1942–1982*. (Librairie du XXIe siècle.) Préfacé, édité et annoté par Emmanuelle Loyer et Patrice Maniglier. Paris : Seuil
- J a k o b s o n, Р о м о р с к а 1982 = Якобсон Роман, Поморска Кристина [Krystyna Pomorska]. *Беседы*. (Bibliotheca slavica Hierosolymitana.) Иерусалим: Издательство им. И. Л. Магнеса; Еврейский университет в Иерусалиме
- J a n g f e l d t, Bengt 1999. Роман Якобсон в Швеции в 1940–1941 гг. — Хенрик Баран [Henryk Baran], Гиндин Сергей И. (отв. ред.). *Роман Якобсон: Тексты, документы, исследования* = *Roman Jakobson: Texts, Documents, Studies*. Москва: РГГУ, с. 167–174
- K a u p p i, Niilo 2016. *Radicalism in French Culture: A Sociology of French Theory in the 1960s*. London: Routledge
- K i r s s, Tiina Ann 2014a. Kirjaniku maapagu: Eksiili rõõmust ja vaevast. — *Methis: Studia humaniora Estonica*, 10. kd, nr 13, lk 9–31
- K i r s s, Tiina Ann 2014b. Saatesõna Edward Saidi essee “Reflections on Exile” tõlkele. — *Methis: Studia humaniora Estonica*, 10. kd, nr 13, lk 223–228
- K r a f t, Daniel 2001. Eugen Rippl (1888–1945) Slawist: “Für eine wissenschaftliche Publikation darf es keine Verwässerung und Verfärbung geben...”: Ein Fachmann auf dem Gebiet der Sondersprachenforschung. — Monika Glettler, Alena Míšková (Hrsg.). *Prager Professoren 1938–1948: Zwischen Wissenschaft und Politik*. (Veröffent-

- lichungen des Instituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im Östlichen Europa.) Essen: Klartext, S. 323–349
- Kristeva, Julia (éd.) 1968. *Tel Quel*, n° 35 : *La Sémiologie aujourd'hui en U.R.S.S.*
- Kull, Kalevi 2011. Introducing Tartu semiotics for Chinese semiosphere. — *Chinese Semiotic Studies*, Vol. 5, No. 1, pp. 229–232
- Kull, Kalevi 2012. What is special about our activities in Tartu? — *Chinese Semiotic Studies*, Vol. 7, No. 1, pp. 249–253
- Kull, Kalevi, Mihhail Lotman 2011. Semiotica Tartuensis: Jakob von Uexküll and Juri Lotman. — *Chinese Semiotic Studies*, Vol. 6, No. 2, pp. 312–323
- Kull, Kalevi, Riin Magnus (eds.) 2014. *Semiotics of Life: Approaches from Tartu* / 生命符号学：塔尔图的进路. Transl. by Peng Jia, Tang Li. Chengdu: Sichuan University Press
- Kull, Kalevi, Silvi Salupere, Peeter Torop, Mihhail Lotman 2011. The institution of semiotics in Estonia. — *Sign Systems Studies*, Vol. 39, No. 2/4, pp. 314–342
- Kull, Kalevi, Jia Peng 2013. On the “New Tartu School”. — *Chinese Semiotic Studies*, Vol. 9, No. 1, pp. 284–291
- Kull, Kalevi, Ekaterina Velmezova 2018. Semiootikast ja semiootika ajaloost Peet Lepikuga. — *Acta Semiotica Estica*, XV kd, lk 176–195
- Lachmann, Renate 1987. Value aspects in Jurij Lotman's *Semiotics of Culture / Semiotics of Text*. — *Dispositio*, Vol. 12, No. 30/32, pp. 13–33
- Lévi-Strauss, Claude 1945. L'Analyse structurale en linguistique et en anthropologie. — *Word*, Vol. 1, No. 1, pp. 33–55
- Lotman 1964 = Лотман Юрий М. *Лекции по структуральной поэтике*. Вып. 1: *Введение, теория стиха*. (Tartu Riikliku Ülikooli toimetised 160: Труды по знаковым системам I.) Отв. редактор Борис Ф. Егоров. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool
- Lotman, Juri 1967. Semiootika ja kirjandusteadus. — *Keel ja Kirjandus*, nr 1, lk 1–5
- Lotman, Juri 1968. Kunsti semiootilise uurimise tulemusi tänapäeval. — *Keel ja Kirjandus*, nr 10, lk 577–585
- Lotman 1971–1972 = Лотман Юрий М. Некоторые проблемы сравнительного изучения художественных текстов. — Tallinna Ülikool. Juri Lotmani semiootikavaramu. F. 1 (Juri M. Lotman). Ilma numbrita

- L o t m a n 1975 = Лотман Юрий М. Памяти Петра Григорьевича Богатырева. — *Tartu Riikliku Ülikooli toimetised* 365. (Труды по знаковым системам VII.) Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, с. 5–6
- L o t m a n, Yuri M. 1990. *Universe of the Mind: A Semiotic Theory of Culture*. Transl. by Ann Shukman, introduction by Umberto Eco. London — New York: I. B. Tauris
- L o t m a n, Juri 1999a [1984]. Semiosfäärist. — Juri Lotman. *Semiosfäärist*. (Avatud Eesti raamat.) Koost. ja tlk Kajar Pruul. Tallinn: Vagabund, lk 7–36
- L o t m a n, Juri 1999b [1989]. Kultuur kui subjekt ja iseenese objekt. — Lotman, Juri. *Semiosfäärist*. (Avatud Eesti raamat.) Koost. ja tlk Kajar Pruul. Tallinn: Vagabund, lk 37–52
- L o t m a n, Juri 2013 [1974]. Primaarse ja sekundaarse suhtest kommunikatiiv-modelleerivates süsteemides. Tlk Silvi Salupere. — *Acta Semiotica Estica*, X kd, lk 220–223
- L o t m a n, Mihhail 2001. The paradoxes of semiosphere. — *Sun Yat-sen Journal of Humanities*, Vol. 12, pp. 97–106
- L o t m a n, Mihhail 2002 = Лотман Михаил Ю. Семиотика культуры в тартуско-московской семиотической школе. — Юрий М. Лотман. *История и типология русской культуры*. Сост. Любовь Н. Киселева, Михаил Ю. Лотман. Санкт-Петербург: Искусство СПб, с. 5–20
- L o t m a n, Mihhail 2003. Peirce, Saussure and the foundations of semiotics. — *Sun Yat-sen Journal of Humanities*, Vol. 16, pp. 77–88
- L o t m a n, Mihhail 2012. *Struktuur ja vabadus I: Semiootika vaatevinklist. I.I. Tartu/Moskva koolkond: Tekstist semiosfäärini*. (Bibliotheca controversiarum.) Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus
- L o t r i n g e r, Sylvère, Sande C o h e n 2001. Introduction: A few theses on French theory in America. — Sylvère Lotringer, Sande Cohen (eds.). *French Theory in America*. New York — London: Routledge, pp. 1–9
- L u c c i, Antonio, Esther S c h o m a c h e r, Jan S ö f f n e r (Hrsg.) 2020. *Italian Theory*. (Merve 472.) Übersetzt von Daniel Creutz, Andreas Gipper und Federica Romanini. Leipzig: Merve
- M a c h a d o, Irene, Silvia B a r e i (eds.) 2019. *Bakhtiniana: Revista de Estudos do Discurso*, V. 14, n. 4. [Um número dedicado a Iúri Lotman e à semiótica cultural elaborada a partir da Escola de Tartu — Estônia.]

- M i n c a, Claudio 2016. Italian studies, Italian theory and the politics of trans-lation. — *Environment and Planning D: Society and Space*, Vol. 34, No. 5, pp. 822–829
- M i t r a n o, Mena, Roberto E s p o s i t o, Donald E. P e a s e, Peter C a r r a v e t t a 2015. Forum: American studies and Italian theory. — *RSA Journal: Rivista di Studi Americani*, Vol. 26, pp. 93–140
- M u r r a y, Kevin D. S. (ed.) 1992. *The Judgment of Paris: Recent French Theory in a Local Context*. North Sydney: Allen and Unwin
- N e k u l a, Marek (ed.) 2003. *Prager Strukturalismus: Methodologische Grundlagen / Prague Structuralism: Methodological Fundamentals*. (Slavica, 3.) Heidelberg: C. Winter
- N ö t h, Winfried 2015. The topography of Yuri Lotman's semiosphere. — *International Journal of Cultural Studies*, Vol. 18, No. 1. pp. 11–26
- O t t, Margus, Anne O t t 2020. Eesti teooriad digihumanitaaria pinnalt. — *Akadeemia*, nr 4, lk 593–600
- P e n g, Jia, Shiping J i a n g 2014. Research on Tartu (and Moscow) semiotics in China: A review of past three decades. — Abstract of the paper presented at the 12th World Congress of the International Association for Semiotic Studies (IASS/AIS), *New Semiotics Between Tradition and Innovation*, panel “Tartu School: Old and new”, Sofia, 16 September 2014. Vt semio2014.org/bg/tartu-school-old-and-new
- P i l s h c h i k o v, Igor 2019. The Prague School on a global scale: A Coup d'œil from the East. — *Slovo a slovesnost: Časopis pro otázky teorie a kultury jazyka*, roč. 80, č. 3, s. 215–228
- P i l s h c h i k o v, Igor 2022. Lotman in transnational context. — Marek Tamm, Peeter Torop (eds.). *The Companion to Juri Lotman: A Semiotic Theory of Culture*. London: Bloomsbury, 2022, pp. 105–119. [Ilmumas]
- P i l s h c h i k o v, Igor, Elin S ü t i s t e 2022. Lotman and Jakobson. — Marek Tamm, Peeter Torop (eds.). *The Companion to Juri Lotman: A Semiotic Theory of Culture*. London: Bloomsbury, 2022, pp. 52–77. [Ilmumas]
- P i l s h c h i k o v, Igor, Mikhail T r u n i n 2016. The Tartu-Moscow School of Semiotics: A transnational perspective. — *Sign Systems Studies*, Vol. 44, No. 3, pp. 317–334
- P i l s h c h i k o v, Igor, Ronald V r o o n 2018. Vyacheslav V. Ivanov (1929–2017) and his studies in prosody and poetics. — *Studia Metrica et Poetica*, Vol. 5, No. 1, pp. 106–139

- Pilštšikov 2016 = Пильщиков Игорь А. Неполная переводимость как механизм познания и коммуникации. — Владимир В. Фещенко (отв. ред.). *Лингвистика и семиотика культурных трансферов: Методы, принципы, технологии*. Москва: Культурная революция, с. 203–233
- Pilštšikov 2019 = Пильщиков Игорь А. Пражская школа на «перекрестке культур»: (О многоязычии в научной переписке и изданиях Пражского лингвистического кружка). — *Рема. Rhema*, № 3, с. 25–52
- Poseljagin 2011= Поселягин Николай В. Ранний российский структурализм: «долотмановский» период. — *Новое литературное обозрение*, № 109 (3), с. 118–134
- Pratt, Mary Louise 1991. Arts of the contact zone. — *Profession*, pp. 33–40
- Rojek, Paweł 2012. Jak była zrobiona tartusko-moskiewska szkoła semiotyczna? — *Stan Rzeczy*, t. 1, nr. 2, s. 112–142
- Romand, David, Sergueï Tchougounnikov (dir.) 2009. *Psychologie allemande et sciences humaines en Russie : Anatomie d'un transfert culturel (1860–1930)*. (Revue d'histoire des sciences humaines, 21.) Auxerre : Sciences Humaines
- Rudy, Stephen 1986. The semiotics in the USSR. — Thomas A. Sebeok, Jean Umiker-Sebeok (eds). *The Semiotic Sphere*. (Topics in contemporary semiotics.) New York — London: Plenum, pp. 555–582
- Rutkoff, Peter M., William B. Scott 1983. The French in New York: Resistance and structure. — *Social Research*, Vol. 50, No. 1, pp. 185–214
- Said, Edward W. 2000. Travelling theory reconsidered. — Edward W. Said. *Reflections on Exile and Other Essays*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, pp. 436–452
- Salupere 2008 = Салупере Сильви. О понятии «перевод» в трудах Юрия Лотмана. — *Sign Systems Studies*, Vol. 36, No. 2, pp. 417–436
- Seyffert, Peter 1985. *Soviet Literary Structuralism: Background. Debate. Issues*. Columbus, Ohio: Slavica
- Shukman, Ann 1977a. *Literature and Semiotics: A Study of the Writings of Yu. M. Lotman*. (Meaning & art, Vol. 1.) Amsterdam — New York — Oxford: Elsevier North Holland
- Shukman, Ann 1977b. Jurij Lotman and the semiotics of culture. — *Russian Literature*, Vol. 5, No. 1, pp. 41–53

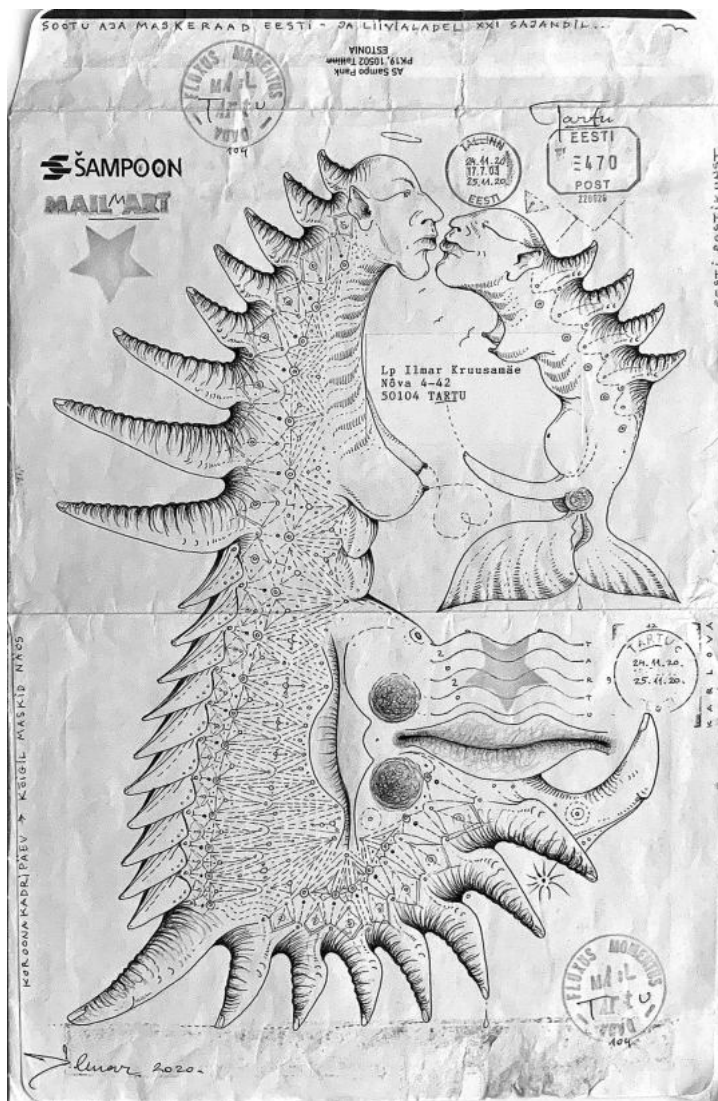
- Sládek, Ondřej 2015. *The Metamorphoses of Prague School Structural Poetics*. (Travaux linguistiques de Brno, 12.) Munich: LINCOM
- Sooväli, Jaanus, Margus Ott 2020. On territorialisation of theory. — Anu Kannike, Katre Pärn, Monika Tasa (eds.). *Interdisciplinary Approaches to Culture Theory*. (Approaches to culture theory 8.) Tartu: University of Tartu Press, pp. 67–72
- Städtke, Klaus 1981. Kunst als Sprache — Jurij Lotmans Beitrag zu einer Semiotik der Kultur. — Juri M. Lotman. *Kunst als Sprache: Untersuchungen zum Zeichencharakter von Literatur und Kunst*. (Reclams Universal-Bibliothek; 905. Kunstwissenschaften.) Hrsg. von Klaus Städtke, übers. von Michael Dewey et al. Leipzig: Reklam, S. 403–432
- Steiner, Peter 1982a. To enter the circle: The functionalist structuralism of the Prague School. — Peter Steiner (ed.). *The Prague School: Selected Writings, 1929–1946*. (Slavic series, 6.) Austin: University of Texas Press, pp. ix–xii
- Steiner, Peter 1982b. The roots of structuralist esthetics. — Peter Steiner (ed.). *The Prague School: Selected Writings, 1929–1946*. (Slavic series, 6.) Austin: University of Texas Press, pp. 174–219
- Steiner, Peter 1984. *Russian Formalism: A Metapoetics*. Ithaca, N.Y. — London: Cornell University Press
- Steinmetz, George 2006. Decolonizing German theory: An introduction. — *Postcolonial Studies*, Vol. 9, No. 1, pp. 3–13
- Sutrop, Margit 2015. What is Estonian philosophy? — *Studia Philologica Estonica*, Vol. 8, No. 2, pp. 4–64
- Svetlikova 2005 = Светликова Илона Ю. *Истоки русского формализма: Традиция психологизма и формальная школа*. (Интеллектуальная история.) Москва: Новое литературное обозрение
- Zenkin 2004 = Зенкин Сергей Н. (сост. и отв. ред.). *Русская теория: 1920–1930-е годы. Материалы 10-х Лотмановских чтений, Москва, декабрь 2002 г.* Москва: РГГУ
- Zenkin, Serge 2006. Forme interne, forme externe : Les transformations d’une catégorie dans la théorie russe du XXe siècle. — *Revue Germanique internationale*, n° 3, p. 63–76
- Żytko, Bogusław 2010. *Semiotyka kultury: Szkoła tartusko-moskiewska*. Gdańsk: Słowo/obraz terytoria

- Ż y ł k o, Bogusław 2011. *Kultura i znaki: Semiotyka stosowana w szkole tartusko-moskiewskiej*. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
- T a m m, Marek 2019. The paradoxical reception of the Tartu-Moscow School in France (late 1960s – early 1970s). Ettekanne rahvusvahelisel seminaril pealkirjaga *The Global Reception of Estonian Semiotics*, Tallinna Ülikool, 20. detsembril 2019. [Käsikiri]
- T a m m, Marek 2020. Introduction: Cultural history goes global. — *Cultural History*, Vol. 9, No. 2, pp. 135–155
- T a m m, Marek, Kalevi K u l l 2015. Eesti teooria. — *Akadeemia*, nr 4, lk 579–625
- T a m m, Marek, Kalevi K u l l 2016. Toward a reterritorialization of cultural theory: Estonian theory from Baer via Uexküll to Lotman. — *History of the Human Sciences*, Vol. 29, No. 1, pp. 75–98
- T a m m, Marek, Kalevi K u l l 2020. Estonian theory. — Anu Kan-nike, Katre Pärn, Monika Tasa (eds.). *Interdisciplinary Approaches to Culture Theory*. (Approaches to culture theory 8.) Tartu: University of Tartu Press, pp. 30–66
- T c h o u g o u n n i k o v, Sergueï 2003. Le formalisme russe entre pensée organique allemande et premier structuralisme. — *Protée*, vol. 31, n° 2, p. 83–98
- T i h a n o v, Galin 2019. *The Birth and Death of Literary Theory: Regimes of Relevance in Russia and Beyond*. Stanford: Stanford University Press
- T o m a n, Jindřich 1991. Linguistics in society: Notes on the emergence of the Prague Circle. — *Journal of Comparative Literature and Aesthetics*, Vol. 14, No. 1/2, pp. 15–26
- T o m a n, Jindřich (ed.) 1994. *Letters and Other Materials from the Moscow and Prague Linguistic Circles, 1912–1945*. (Cahiers Roman Jakobson.) Ann Arbor: Michigan Slavic Publications
- T o m a n, Jindřich 1995. *The Magic of a Common Language: Jakobson, Mathesius, Trubetzkoy, and the Prague Linguistic Circle*. (Current studies in linguistics series, 26.) Cambridge, Mass. — London: MIT Press
- T o r o p, Peeter 1995. Тартуская школа как школа. — Пермяков Евгений В. (ред.-сост.). *Лотмановский сборник 1*. Москва: ИЦ-Гарант, с. 223–239
- T o r o p, Peeter 1999. Cultural semiotics and culture. — *Sign Systems Studies*, Vol. 27, pp. 9–23

- Torop, Peeter 2000. New Tartu semiotics. — *S: European Journal for Semiotic Studies*, Vol. 12, No. 1, pp. 5–22
- Torop, Peeter 2005. Semiosphere and/as the research object of semiotics of culture. — *Sign Systems Studies*, Vol. 33, No. 1, pp. 159–173
- Torop, Peeter 2017. Semiotics of cultural history. — *Sign Systems Studies*, Vol. 45, No. 3/4, pp. 317–334
- Uspenski, Boriss 2013. Tartu-Moskva semiootikakoolkonnast. — Boriss Uspenski. *Vene kultuuri jõujooni: Valik artikleid*. (Avatud Eesti raamat.) Tlk ja komm. Peet Lepik, toim. Silvi Salupere. Tartu: Ilmamaa, lk 20–23
- Velmezova, Ekaterina 2016. “Czech theory”, Czech semiotics. — *Sign Systems Studies*, Vol. 44, No. 4, pp. 630–633
- Velmezova, Ekaterina, Kalevi Kull 2011. Interview with Vyacheslav V. Ivanov about semiotics, the languages of the brain and history of ideas. — *Sign Systems Studies*, Vol. 39, No. 2/4, pp. 290–313
- Velmezova, Ekaterina, Kalevi Kull 2017. Boris Uspenskij on history, linguistics and semiotics. — *Sign Systems Studies*, Vol. 45, No. 3/4, pp. 404–448
- Vihalemm, Rein, Peeter Müürsepp 2007. Philosophy of science in Estonia. — *Journal for General Philosophy of Science / Zeitschrift für allgemeine Wissenschaftstheorie*, Vol. 38, No. 1, pp. 167–191
- Vroon, Pilštšikov 2018 = Вроон Рональд, Пильщиков Игорь А. Вяч. Вс. Иванов как исследователь русской и мировой литературы. — *Новое литературное обозрение*, № 153, s. 163–176
- Wellek, René 1991. *A History of Modern Criticism: 1750–1950*. Vol. 7: *German, Russian, and Eastern European Criticism, 1900–1950*. New Haven: Yale University Press

IGOR PILŠTŠIKOV (1967) õppis Tartu Ülikooli vene ja slaavi filoloogia osakonnas 1986–1991, magistrikraad 1999 (Moskva Riiklik Ülikool), doktorikraad 2008 (Venemaa Teaduste Akadeemia keeleteaduse instituut). Keele'i Ülikooli vene keele õpetooli assistent 1991–1995, Venemaa Rahvaste Sõpruse Ülikooli vanemõpetaja 1995–1996, Venemaa TA maailmakirjanduse instituudi vanemteadur 2000–2005, Sõltu-

matu Moskva Ülikooli dotsent 2000–2003, MRÜ maailmakultuuri instituudi vanemteadur 2002–2010, Tallinna Ülikooli Eesti humanitaar-instituudi vanemteadur 2010–2021, UCLA külalisdotsent 2016–2018; a-st 2018 UCLA slaavi, Ida-Euroopa ja Euraasia keelte ja kultuuride osakonna professor ja a-st 2021 Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste instituudi kultuurisemiootika ja vene kirjanduse professor.

ILMAR KRUUSAMÄE (2021)

PIIRID MITMEST VAATENURGAST

Jüri Engelbrecht

1. SISSEJUHATUS

Eesti Kultuuri Koda seadis oma hiljutisel konverentsil eesmärgiks kirjeldada inimeses, keskkonnas ja looduses tekkinud või tekitatud piire eri teadusvaldkondade vaates. Kõikide piiride tekkimise analüüs algab põhjuste selgitamisest, piiride kirjeldus on juba sekundaarne. Sissejuhatuseks võiks meelde tuletada teadusajaloo kogemust. Ptolemaiose mudel Maa-kesksest päikesesüsteemist põhines vaatlustel ning kujutas endast planeetide silmusjate orbiitide ja nende tsentrite keerulise süsteemi kirjeldust. Alles 16. sajandil esitas Mikolaj Kopernik maailmapildi, kus planeedid liiguvad ümber Päikese. Sellele andis seletuse Newtoni gravitatsiooniseadus ehk teisisõnu, Newton põhjendas, miks planeedid nii liiguvad. Järgnevalt tulebki juttu eelkõige piiride tekkimise põhjapanevatest probleemidest ja siis neist tulenevatest erinevustest kahel pool piiri.

2. FÜÜSIKALISED JA SOTSIAALSED SÜSTEEMID

Maailm, kus me elame, on kompleksisüsteem oma paljude koostisosade ja vastastikseostega, mis tihti põhjustavad süsteemide enustamatust (vt Engelbrecht, Kitt 2020). Üks iseloomulik suund

Artikli aluseks on sõnavõtt 2021. aasta 19. novembril Tallinnas toimunud Eesti Kultuuri Koja aastakonverentsil “Inimene piiril”.

maailma tunnetamisel algab klassifitseerimisest, mis põhimõtteliselt tähendab piiride konstrueerimist. Nii me räägimegi looduslikest ja tehislimest või tehnoloogilistest ja bioloogilistest või majanduslikest ja semiootilistest süsteemidest, olles juba sellise klassifikatsiooniga seadnud teatud piirid. On tunduvalt üldisem teha fundamentaalsete mõistete selgitamisel nii vähe eristusi kui võimalik ja alles siis vaadelda võimalikke erinevusi, mis väljenduvad piiridena.

Väga üldiselt võime maailmas toimuvaid protsesse või nähtusi vaadelda kaksikjaotuses: tegemist on kas füüsikaliste või sotsiaalsete protsessidega. Esimesed on seotud maailma kui meie elupaiga ja kõigi looduslike või tehislise objektidega, teised aga inimesega ja tema tegevusega olgu siis üksikisikuna või suurema või väiksema kogukonnana. Isegi sellise jaotuse korral on tegemist teatud kattuvusega, sest piltlikult öeldes mõjub gravitatsiooniseadus ka igale inimesele, nii nagu ta mõjub igale füüsikalisele objektile. Kuid sellise jaotuse põhjal saab juba selgelt eristada tunnuseid, mis üht või teist protsessi iseloomustavad. Ja meie universumis on füüsikalistes protsessides määraval kohal termodünaamilised tingimused olenemata sellest, kas me neid teadlikult kasutame või mitte (Engelbrecht 2016). Tegemist on objektiivsete seaduspärasustega. Sotsiaalsetes süsteemides on seevastu määraval kohal väärtused, millel on teatavasti subjektiivne iseloom ja mida on väga raske, kui mitte võimatu kvantifitseerida või mõõta. Seega on väärtused sotsiaalsetes süsteemides omamoodi “termodünaamika”, kuid ühe olulise klausliga, mis seisneb selles, et neid väärtusi on võimalik muuta või ühtlustada. Timothy Ash (2007) on osutanud laialt aktsepteeritud põhiväärtustele: vabadus, rahu, õiglus, heaolu, mitmekesisus ja solidaarsus. Samas sõltuvad väärtused ruumist, keskkonnast, majanduse arengust ja kultuurihoiakutest. Ronald Inglehart ja Christian Welzel on koostanud kaardi (vt Inglehart jt 2004), kus inimeste toimetuleku- ja eneseteostusväärtused on seostatud traditsiooniliste ja ilmalike väärtustega. Sellel kaardil eristuvad riikide rühmad üsna selgelt, olgu nendeks siis katoliiklik Euroopa ja protestantlik Euroopa või konfutsiaanlikud maad ja Aafrika. Ka lähimineviku pärand, nt endise kommunistliku režiimi mõju, on selgelt eristatav. Samuti on näidatud,

et religioon, sallivus ja demokraatia on olulises korrelatsioonis õnnetundega (Inglehart jt 2008).

Pikem sotsiaalsete süsteemide väärtuste analüüs toob esile nii väärtuste ajaloolise tekkimise uskumuste põhjal (Frazer 2001) kui ka väärtuste muutumise (Inglehart jt 2008) ning sotsiaalsete struktuuride mõju väärtustele (Engelbrecht 2018b). Platoni arvamuse kohaselt on väärtustel objektiivne mõõde (vt Mainzer 1997) ja nende ülesanne on kindlustada ühiskonnas harmoonia. Tegelikult on olukord tunduvalt keerulisem. Riikidevahelised piirid alates Hiina müürist ja keskaegsetest linnamüüridest kuni praeguste piirikokkulepeteni on tekkinud kaitsevajadusest. Kahjuks on maailmas isegi Ashi (2007) põhiväärtuste tunnistamise suhtes lahkavamus, mis on viinud jällegi kindlustatud riigipiiride tekkimiseni (Gazat ümbritsev müür, migrantide teed tõkestavad rajatised jne). Pole ju sellised väärtused nagu hea ja halb või meeldiv ja ebaseaduslik mõõdetavad; väärtushinnangud tuginevad pigem vaatlustele, avaliku arvamuse küsitlustele või siis puhtsubjektiivsetele tõekspidamistele, mis on mõjutatud paljudest teguritest. Kindlasti mängib oma osa moraal, millele siinsamas *Akadeemia* numbris juhib tähelepanu Jaan Undusk (2022) ja mis viib valikute juurde mõistlikkuse ja ebaseaduslikkuse vahel.

3. PIIRID KUI TAKISTUSED

Vaistlikult on piiri mõiste seotud takistustega. Silme ette kerkivad linnamüürid ja piiripunktid. Kui range piirikontroll oli vähemalt Euroopas juba formaalsuseks muutumas, siis maailma tabanud COVIDi kriis on loonud uusi piiriületusreegleid, mis oma ebaühtluse tõttu tekitavad absurdseid olukordi ja asjatuid ärritumisi.

Proovime jällegi alustada algusest. Füüsikalistes süsteemides, nagu eespool öeldud, on määrav osa termodünaamil. Samm edasi on teha vahet suletud ja avatud süsteemidel; nii on Maa suletud süsteem ainevahetuse mõttes, kuid avatud energeetilises mõttes (päikeseenergia). Vaadeldes universumit laiemalt, on John Barrow (1998) sõnastanud järgmised võimalused:

- (1) loodus on piiramatu ja inimõistus on piiramatu;

- (2) loodus on piiramatu ja inimmõistus on piirid;
- (3) loodusel on piirid ja inimmõistus on piiramatu;
- (4) loodusel on piirid ja inimmõistus on piirid.

Arutlused ülaltoodud võimaluste paikapidavusest jätkuvad, kuid tuleb märkida, et loodus on võrdlemisi täpselt häälestatud. Nii on universumi füüsikaline olek määratud vaid kuue konstandi abil (Rees 2000).

Kuigi emakese Maa u 4,5 miljardi eluaasta jooksul on maa-põues talletatud hulk maavarasid, mida me nüüd usinasti kasutame, on see maavarade hulk ometi lõplik. Selle hulga ammendumise eest hoiatas Rooma Klubi juba ammu (Meadows jt 1972). Nii et siin on tegemist lihtsa piiriga: varud saavad otsa. Kuna varudesse on segatud ka bioloogia, võiks kasutada mõistet “biofüüsikalised süsteemid”, mille kohta saame nentida, et termodünaamika valitseb, süsteemid on häälestatud, kuid üht-teist harjumuspärast saab otsa.

Sotsiaalsetes süsteemides on olukord tunduvalt keerulisem. Ilmekalt on sotsiaalseid süsteeme võrrelnud füüsikalistega Scott Page, kes ütleb, et sotsiaalsete süsteemide iseloomustamiseks saame kasutada küll teadmisi füüsikalistest komplekssüsteemidest, kuid arvestada tuleb asjaoluga, et “elektronid ei mõtle” (Page 2010: 4). Eks see teebki olukorra keeruliseks, sest väärtushinnangud võivad inimestel väga erinevad olla. Arvestada tuleb ju uskumustega, traditsioonidega, heaoluga, moraalinormidega jne. Need on aga mõjutatud keskkonnast, majandusest, riiklikust elukorraldusest, haridusest ja paljust muust. Nende tingimuste tõttu tekivad samuti piirid, mida Herman Daly (1987) on nimetanud eetilis-sotsiaalseteks.

Erinevalt riigipiiridest ja müüridest on eetilis-sotsiaalsed piirid inimeste peas. Ajalooliselt on usundid suhtunud vaenulikult teiste jumalate austajatesse, kuigi näiteks Andaluusias elasid 6.–13. sajandil maurid, juudid ja kristlased rahulikult koos. Õppetunnid on unustatud ja tänapäeval on paljude usujuhtide pingutustest hoolimata maailmas verised kokkupõrked tavalised. Ent jättes kõrvale usuteemad, on ju maailmas praegu lahkarvamusi ka demokraatia põhimõtete tõlgendamisel. Detailsem analüüs (Daly

1987) näitab, et eetilis-sotsiaalsed piirid tähendavad ka koormust tulevastele põlvetele, bioloogilise mitmekesisuse kadu jne. Nendes ja paljudes teistes küsimustes pole kerge saavutada üksmeelt, rääkimata ametnikele meelepärastest mõõdikutest.

Ka teadusuuringud on sotsiaalse süsteemi osa. Paraku on teadlaskondki endale sisemisi piire seadnud. Ilmekaks ajalooliseks näiteks võiks tuua vaidluse loodusteaduste eraldamise üle filosoofiateaduskonnast 19. sajandil (vt Tool 2020), mil seose hävitamist loodusteaduste ja humanitaaria vahel peeti suureks ohuks. See samm siiski astuti, kuid mälestuseks sellest ajast jäi tänapäevalgi täppisteadustes kasutusel olev filosoofiadoktori kraad (PhD). Järgnes loodusteaduste edasine killustumine, sest teadmiste hulk aina kasvas ning kujunesid välja kitsamad teadusvaldkonnad (vt nt Rahvusvahelise Teadusnõukogu ISC liikmeskonda). Et teadlaskond seejuures lakkas vastastikku üksteist mõistmast, selle tõi tähelepanu keskmesse Charles Percy Snow (1959) oma kuulsas loengus “Kaks kultuuri”, rääkides loodusteadlastest ja humanitaaridest, kes teineteist ei mõista. Jerome Kagan (2009) lisas neile veel sotsiaalteadlased, s.t tema käsituses on tegemist kolme kultuuriga. Kagan ilmestab oma arutlust tõemõiste erinevate tõlgendustega — korrektne, paikapidav, kooskõlaline ja õige — ning väidab, et loodusteadlased (täppisteadlased) arvestavad kahte esimest, sotsiaalteadlased esimest ja kolmandat ning humanitaarid kolmandat ja neljandat. Kas tegemist on vaid erineva keelepruugiga või tegelike arusaamade erinevusega, polegi nii oluline kui see, et ebakõlad arusaamades loovad võimalused konfliktide tekkeks.

Maksab meelde tuletada Briti Akadeemia 100. aastapäeva juubeliistungit 2002. aastal. Briti Akadeemia ühendab teatavasti humanitaare ja sotsiaalteadlasi, nii nagu Londoni Kuninglik Selts, mis asutati juba 1660. aastal, ühendab täppis- ja loodusteadlasi. Kuningliku Seltsi president Robert M. May (2002) pidas Briti Akadeemia juubeliistungil kõne kahe kultuuri teemal: üks on sisult humanistlik kõigi oma valdkondade, varjundite ja meetoditega, nagu need kaks Inglise akadeemiat koos arendavad, teine kultuur oma keeldude-käskudega on fundamentalistlik ja radikaalne. Viimase järgi, nagu teame, tuleks kõik, mis on teisel pool

piiri, hävitada. Selline jaotus on hea pidepunkt kõikide arutluste juures piiridest.

4. PIIRID KUI VÕIMALUSED

Olgu tegemist füüsikaliste või sotsiaalsete süsteemidega, alati ilmnevad nende struktuurides piirid. Jätame praegu kõrvale küsimuse, kas piirid on ontoloogilised filosoofilises mõttes (s.t olemuslikult) või süsteemide erinevuste kirjeldused. Tuletame meelde eespool öeldut suletud ja avatud füüsikaliste süsteemide kohta, millest viimaste puhul on võimalik energia või massi vahetus süsteemide vahel. Samas on paljud inimkonna probleemid seotud sotsiaalsete süsteemidega. Pole üllatav, et filosoofid on hakanud tähelepanu pöörama just üldistustele, mis seletaksid seaduspärasusi olenemata süsteemide päritolust. Nii on Manuel DeLanda (2019) rekonstrueerinud filosoofilisi mõisteid, kasutades mitelineaarse dünaamika ja komplekssüsteemide termineid (vt Engelbrecht 2020). Praeguses seoses on aga äärmiselt oluline Paul Cilliersi (2001) mõttekäik. Laialt on tuntud Cilliersi monograafia *Komplekssus ja postmodernism* (1998), kus ta “tõlgib” füüsikaliste komplekssüsteemide teooriast tuntud mõisted sotsiaalsete komplekssüsteemide keelde. Piiride analüüsis (Cilliers 2001) tugineb ta aga Milan Zelený (1996) argumentatsioonile, kes käsitleb piiritletud süsteemi olenemata sellest, kas need on inimekkelised (sotsiaalsed) või looduslikud (füüsikalised). Siia võiks lisada veel DeLanda (2019) käsitluse, kes analüüsib süsteeme kui matemaatilises mõistes muutkondi. Zelený (1996) väidab, et piirid on eelkõige funktsionaalsed, sõltuvad käitumismallidest ja ühendavad süsteemi teistega, näiteks keskkonnaga. Tema arusaama järgi pole piirid seega mitte perimeetrid, vaid süsteemi funktsionaalsed koostisosad. Cilliers (2001) arendab neid mõtteid edasi, juhtides tähelepanu eelkõige sellele, et tingimused, mis määravad süsteemi käitumise (vt eespool arutelu termodünaamika ja väärtuste üle), pole alati negatiivse iseloomuga, vaid loovad ka võimalusi. Piirid kui võimalused on tegelikult äärmiselt olulised, sest võimalused võivad luua kvalitatiivseid muutusi süsteemis. Ühte sellist muutust oskame ka siin hästi hinnata. Meie Lää-

nemeri oli teatud perioodil piir, mis eraldas, kuid on nüüdseks ühendav veteväli, mis loob võimalusi, nii nagu see ajaloo välitel on ka varem olnud. Polnud need ju ainult käiakivid, mis Gotlandilt Eestimaale jõudsid; üle mere käis märksa mitmekülgsem vahetus nii pragmaatilises kui ka kultuurilises mõttes. Ka Kaali meteoriidikraater on jätnud jälje kaugemale lääne poole, nagu väidab Lennart Meri.

Tuleb arvestada sedagi, et arusaamad piiridest vaid ruumilises mõttes vajavad täiendust. On ju selge, et süsteemid võivad eksisteerida ka virtuaalses maailmas ja nende piiride käitumine on pidevas muutumises. Raskusi võib tekitada üha suurenev andmehulk, mille haldamine on omaette probleem, nagu rõhutas oma ettekandes Dirk Helbing.¹

Teinekord on kasu metafooridest, nagu DeLanda (2019) filosoofilisi mõisteid seletab. Siin on sobiv märkida, et Anthony Judge (1994) on käsitlenud väärtusi kui atraktoreid. Mittelineaarne dünaamika määratleb atraktorit kui punktide hulka faasisiruumis (muutujate ruumis), kuhu koondub protsessi trajektor (vt nt Engelbrecht, Kitt 2020). Väärtusi võiks samuti kujutada kui mingite mõistete hulka meie olekuruumis. Mittelineaarne dünaamika tunneb aga ka nn kooseksisteerivaid atraktoreid, mis lubavad üleminekut ühest hulgast teise sobiva välistõuke mõjul. Veidi fantaseerides võiks siis öelda, et ka väärtusruumi võiks saada teatud mõjutustega muuta. Millised need mõjutused võiksid olla, nõuaks põhjalikku analüüsi, samuti küsimus, kuidas selline väärtusruum sõltub algandmetest. See viimane, matemaatilise kõlaga fraas tähendab siin üldisemalt kodu, haridust, keskkonda, majandustingimusi ning loomulikult ka kujunenud või kujundatud uskumisi. Vaistlikult on selge, et väärtusruumi muutudes nihkuksid ka piirid. Samuti on oluline väärtusruumi suurus ehk matemaatiliselt väljendudes, muutujate hulk.

Võimalused piiridel eeldavad millegi vahetust. Pragmaatiliselt mõeldes võiks nimetada tooraine, toodete ja miks mitte ka

¹“Building digital crystal ball: prospects and limitations”. Ettekanne Eesti Kultuuri Koja aastakonverentsil “Inimene piiril” 19. novembril 2021 Tallinnas.

n-ö ajude vahetust eri süsteemide vahel. Siia tuleks arvata ka palju peavalu valmistav migratsioon, mis tekitab konflikte süsteemide (loe: riikide) vahel. Kui aga jälle proovida sügavuti minna, siis kõige olulisemaks tuleb ilmselt pidada kommunikatsiooni.

Kommunikatsiooni tähtsusele on tähelepanu juhtinud Juri Lotman (2001). Süsteemidel võib olla kattuv ühisosa, mis on suhtlemise loomulik lähteala, kuid palju olulisem on informatsioonivahetus mittekattevate osade vahel. Seega on oluline partnerlus, ühine arusaam mõistetest ja keelest (vt Kagan 2009). Kuidas saada aga hakkama tänapäevale iseloomuliku infomüra ja moonutatud infoga?

Iirimaa president Mary McAleese ütles 2001. aastal Eestit külastades: “Mida rohkem me teineteisega räägime, seda rohkem me teineteist mõistame.”

5. INTERDISTSIPLINAARSUS

Jätame nüüd kõrvale riigipiirid, mis on omaette keeruline teema, ja vaatleme sotsiaalseid süsteeme üldiselt. Teadlased puutuvad kokku piiridega teadusvaldkondade vahel, mis paratamatult mõjutavad ka ühiskonda. Tõepoolest, teadusvaldkonnad ei erine üksteisest mitte ainult Snow’ ja Kagani kirjeldatud viisil, vaid ka teadmiste hulga haldamise poolest. See ongi põhjuseks, miks on tekkinud kogukonnad, mis süvitsi selles valdkonnas tegutsevad. Valdkond (ingl *discipline*) ei tähenda tegelikult mitte ainult teadmisi, vaid ka nende genereerimise protsessi, haridust ja õpetamist (Alvargonzáles 2011). Nii ongi tekkinud piirid hoolimata tõsiasjast, et probleemid on palju üldisemad. Isegi triviaalne näide kliimauuringutest demonstreerib ilmekalt, et muutuste põhjusi ja tekkinud nähtusi peavad selgitama nii füüsikud, keemikud, geoloogid kui ka bioloogid ning et peale looduslike protsesside vajavad uurimist ja kirjeldamist ka muutustega kaasnevad sotsiaalsed ilmingud.

Kuigi valdkonnaülestest uuringutest on teadusajaloo jooksul palju juttu olnud (juba Platon mõtiskles sel teemal), on alles viimasel ajal hakatud neid süstemaatiliselt kirjeldama. Nii eristatakse multidistsiplinaarseid, interdistsiplinaarseid ja transdistsip-

linaarseid uuringuid (Alvargonzáles 2011; Darbellay 2015). Multidistsiplinaarsetes uuringutes kasutatakse mitme valdkonna teadmisi ühe valdkonna arendamiseks. Interdistsiplinaarsed uuringud kombineerivad mitme valdkonna teadmisi, et analüüsida mingit objekti laiemalt, kui seda oleks võimalik teha ühe valdkonna teadmiste põhjal. Transdistsiplinaarsus hõlmab teadusvaldkondade kõrval ka majandust, poliitikat ja humanitaariat ehk siis veelgi laiemalt võttes arvestab otseselt ka seotust ühiskonnaga. Üldistes aruteludes jääb tihti kõlama vaid interdistsiplinaarsus. Euroopa akadeemiate ühenduse ALLEA sümposiumil “Teadusvaldkondade piiride ületamine” 5. mail 2021 Helsingis olid tähelepanu keskpunktis eeskätt psühholoogilised piirid teadlaskogukondade vahel ja interdistsiplinaarsete uuringute arendamise vajadus. Arutluse all olid ka sellised teemad nagu kommunikatsiooni olulisus, piirid teaduse ja poliitika vahel ning ühiskonda ähvardavad ohud väärinformatsiooni laia leviku tõttu (ALLEA 2021).

Paar asja vajavad selgitust, mille puhul ülalnimetatud kolmel rühmal pole vaja tingimata vahet teha. Esiteks, filosoofilises mõttes tuleks säärastes uuringutes eristada: 1) objekte ehk ontoloogiat; 2) teooriaid ehk epistemoloogiat; 3) meetodeid ja 4) arusaamist ehk taju (Schmidt 2008). Esimese rühma näideteks on Jan Schmidti arvates nanotehnoloogia ja neuroteadus, teise rühma näiteks kompleksüsteemide teooria, kolmanda puhul bioonika ja ökonofüüsika ning neljanda rühma puhul kestlik areng ja tehnoloogia hindamine. Vahemärkusena: autori vaatevälja ilmus meetodite rakendatavus erinevates valdkondades Rahvusvahelise Teadusnõukogu konverentsil Washingtonis 1996. aastal, kuulates ettekannet teemal “Mustad augud ja rinnavähk”. Jutt käis nimelt suurte andmehulkade kiiret analüüsi võimaldavate programmide kasutamisest astrofüüsikas ja meditsiinis.

Teiseks, ühiskonna arengu reeglipärasused vajavad pingsat analüüsi, sest 21. sajandi kriisid ja konfliktid on süvendanud ebahütlust maailmas. Sajandivahetusel, kui oli analüüsitud muutusi nii tehnoloogias, looduses kui ka ühiskonnas, kõlas hoiatus, et kõige olulisem on inimkonna hakkamasaamine kiiresti muutuvast maailmast. Utopistide omaaegsed lootused konfliktideta ideaalühiskonna tekkimisest pole ju täitunud.

6. MIS SAAB EDASI?

Füüsikaliste ja sotsiaalsete süsteemide erinevused on loonud pinnal arusaamade erinevustele, millest võivad areneda inimtekkelised piirid.

Eelnevalt oli juttu väärtustest sotsiaalsetes süsteemides, piiridest nii takistuste kui ka võimaluste mõistes ning interdistsiplinaarsusest kui võimalusest ületada teadusvaldkondade piire. Kindlasti tuleb märkida ka struktuure, mis sotsiaalsetes süsteemides on olulised sidususe mõttes. Siin on sobiv viidata teadmiste arengu ja interdistsiplinaarsuse analüüsile (Engelbrecht, Kitt 2021), milles seostatakse omavahel võrgustikud ja maailma tabanud kriisid ning näidatakse, kuidas arusaamad kompleks-süsteemidest lubavad lähemalt selgitada sotsiaalsete protsesside põhjusi. Dirk Helbingi uuringud (nt Helbing, Balietti 2011; Helbing 2015) selgitavad sotsiaalsete kriiside tekkimise põhjusi ja esitavad ideid, kuidas muuta majandus inimkeskseks. Lühidalt, tänapäeva maailmas ühiskonna valitsejaks tõusnud tehnoloogiast peab uuesti saama ühiskonna teener. Need on tegelikult ka soovitusel poliitikutele. Eitamata majanduse olulisust ühiskonnas, tuleb siiski küsida, kas ettevõtlikkuse õpetamise rõhutamine üldhariduskoolides ei kalluta tulevast põlvkonda mõtlema eeskätt kasule.

Kindlasti tuleb piiridest rääkides silmas pidada ka struktuure, sest piire ei teki mitte ainult geograafilises mõttes, vaid ka struktuurides. Äsjased kriisid ülemaailmsetes võrgustikes on piiride küsimuse taas teravamalt päevakorda tõstnud. Ja loomulikult, nagu eespool märgitud, tuleb jällegi uurida piiride tekkimise põhjusi. Kui põhjused on teada, alles siis saame rääkida nende võimalikust muutmisest. Ning kõik piirid ei vajagi muutmist, olgu või näiteks Saaremaal piir õ- ja ö-hääliku vahel, mis ju ainult rikastab meie kultuuri.

Võimalused on seotud ka komplementaarsusega. Komplementaarsusprintsipi rakendamine on omakorda seotud füüsikaliste süsteemidega ja sai alguse Niels Bohri ideedest elementaarosakeste duaalse olemuse (laine või osake) kirjeldamisel möödunud sajandi alguses. Kuigi Eesti entsüklopeedia veebis

väidab, et komplementaarsus (s.t täiendavus) on eeskätt seotud bioloogia ja geneetikaga,² on sellel mõistel palju sügavam tähendus. Sisuliselt tähendab ju komplementaarsus nähtust, kus kahe või mitme asja koosmõju parandab või täiendab mõlema või kõikide kvaliteeti. Sellele on juhtinud tähelepanu Loucas Christophorou (2018) just sotsiaalsete süsteemide käsitlemisel, kus konfliktid piiridel võiksid rahuneda komplementaarsuseks. Kuidas seda teha, on loomulikult omaette probleem.

Põhiküsimus on, millist osa piiride kujunemisel etendavad ikkagi väärtused, kas neid saab muuta ja kui jah, siis kuidas. Probleem on ju ka selles, et puuduvad mõõdikud. Idee kasutada sotsiaalse jalajälje mõistet (McElroy 2008), mis iseloomustaks otsuste mõju sotsiaalsele süsteemile (vrd ökoloogiline jalajälg), on vaistlikult arusaadav, kuid vajab veel põhjalikku läbitöötamist.

Eetilis-sotsiaalsed piirid on eeskätt inimeste mõtteviisis. Autoritaarsed süsteemid püüavad kujundada väärtushoiakuid keeldude ja käskude kaudu ning paraku on suur osa maailmast nende kütkes. Demokraatlikus ühiskonnas on mõtteviis vaba, kuid eks sellelgi teel ole ohte. Suurim raskus on selles, et mitte kõigini ei jõua arusaam, et vabadus tähendab ka vastutust. Siin on võtmetähtsusega roll haridusel selle kõigil tasanditel (Ruus 2018; Engelbrecht 2018a).

Nende ridade autori kindel arvamus on, et tulevikühiskonna kujundamine (ingl *social engineering*) on võimalik vaid komplekssüsteemide põhjaliku tundmise ja sellest tulenevate arukate rakenduste abil, kus oluline koht on väärtustel. Piire sotsiaalsete süsteemide sees ei tuleks käsitada mitte ainult takistuste, vaid ka võimalustena.

Lõpetuseks võiks meelde tuletada, mida ütles Lennart Meri Tartu ülikoolis 2002. aastal: iseseisvusel “on ühiste väärtuste ranged piirid” (Meri 2007: 62).

²Vt <http://entsyklopeedia.ee/artikkel/komplementaarsus>.

Kirjandus

- AL L E A 2021. Fact or Fake?: Tackling Science Disinformation. ALLEA Discussion Paper, 5. <https://allea.org/portfolio-item/fact-or-fake/>
- A l v a r g o n z á l e s, David 2011. Multidisciplinarity, interdisciplinarity, transdisciplinarity, and the sciences. — *International Studies in the Philosophy of Science*, Vol. 25, No. 4, pp. 387–403
- A s h, Timothy G. 2007 Europe's true stories. — *Prospect*, No. 131, pp. 36–39
- B a r r o w, John D. 1998. *Impossibility: The Limits of Science and the Science of Limits*. Oxford: Oxford University Press
- B r o s c h, Tobias, Sander D a v i d (eds.) 2015. *Handbook of Value: Perspectives from Economics, Neuroscience, Philosophy, Psychology, and Sociology*. Oxford: Oxford University Press
- C h r i s t o p h o r o u, Loucas G. 2018. *Emerging Dynamics: Science, Energy, Society and Values*. Cham: Springer
- C i l l i e r s, Paul 1998. *Complexity & Postmodernism. Understanding Complex Systems*. London — New York: Routledge
- C i l l i e r s, Paul 2001. Boundaries, hierarchies and networks in complex systems. — *International Journal of Innovation Management*, Vol. 5, No. 2, pp. 135–147
- D a l y, Herman E. 1987. The economic growth debate: What some economists have learned but many have not. — *Journal of Environmental Economics and Management*, Vol. 14, No. 4, pp. 323–336
- D a r b e l l a y, Frédéric 2015. Rethinking inter- and transdisciplinarity: Undisciplined knowledge and the emergence of a new thought style. — *Futures*, Vol. 65, pp. 163–174
- D e L a n d a, Manuel 2019 [2002]. *Intensiivne teadus ja virtuaalne filosoofia*. Tlk Mart Kangur. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus
- E n g e l b r e c h t, Jüri 2016. Complex society and values. — *Eruditio*, Vol. 2, No. 2, pp. 18–28
- E n g e l b r e c h t, Jüri 2018a. Tänapäeva haridusest ja komplekssüsteemidest. — *Akadeemia*, nr 11, lk 1936–1955
- E n g e l b r e c h t, Jüri 2018b. Ühiskond kui komplekssüsteem ja väärtused. — Jüri Engelbrecht (toim.). *Teadus ja ühiskond*. (Teadusmõte Eestis, IX.) Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, lk 113–124
- E n g e l b r e c h t, Jüri 2020. Komplekssüsteemidest filosoofiliselt. — *Akadeemia*, nr 12, lk 2180–2197
- E n g e l b r e c h t, Jüri, Robert K i t t 2020. Mõtteid kriisidest. — *Akadeemia*, nr 6, lk 983–996

- Engelbrecht, Jüri, Robert Kitt 2021. Knowledge generation and interdisciplinarity. — *Cadmus*, Vol. 4, Issue 5, pp. 11–22
- Frazer, James Georg 2001. *Kuldne oks*. Tlk Triinu Pakk-Allmann. Tallinn: Varrak
- Helbing, Dirk 2015. *Thinking Ahead — Essays on Big Data, Digital Revolution, and Participatory Market Society*. Cham et al.: Springer
- Helbing, Dirk, Stefano Ballestti 2011. From social data mining to forecasting socio-economic crises. — *European Physical Journal: Special Topics*, Vol. 195, pp. 3–68
- Inglehart, Ronald, Michael Basanez, Jaime Diez-Medrano, Loek Halman, Ruud Luijkx (eds.) 2004. *Human Beliefs and Values: A Cross-Cultural Sourcebook Based on 1999–2002 Value Surveys*. Mexico: Siglo XXI
- Inglehart, Roland, Roberto Foa, Christopher Peterson, Christian Welzel 2008. Development, freedom and rising happiness. — *Perspectives on Psychological Science*, Vol. 3, No. 4, pp. 264–285
- Judge, Anthony 1994. Human values as strange attractors: Coevolution of classes of governance principles. — *UNiS Journal (The Dramatic University)*, Vol. 5, No. 3, pp. 12–30
- Lotman, Juri 2001. *Kultuur ja plahvatus*. Tlk Piret Lotman. Tallinn: Varrak
- Mainzer, Klaus 1997. *Thinking in Complexity. The Complex Dynamics of Matter, Mind, and Mankind*. Berlin—Heidelberg: Springer
- May, Robert M. 2002. Speech by the President of the Royal Society. — Walter G. Runciman, Robert M. May. *Two Bodies, One Culture*. London: British Academy, pp. 8–17
- McElroy, Mark W. 2008. Social Footprints. PhD Thesis, University of Groningen
- Meadows, Dennis H., Donella L. Meadows, Jørgen Randers, William W. Behrens III 1972. *The Limits of Growth*. New York: Universe Books
- Meri, Lennart 2007. *Poliitiline testament*. Tartu: Ilmamaa
- Page, Scott E. 2010. Complexity in social, political and economic systems. — *American Economic Association, Ten Years and Beyond: Economists Answer NSF's Call for Long-Time Research*, pp. 1–6
- Rees, Martin 2000. *Just Six Numbers: The Deep Forces that Shape the Universe*. London: Phoenix
- Ruus, Viive-Riina 2018. Paradigmavahetuse võimalikkusest kasvatus- teadustes. — *Akadeemia*, nr 3, lk 399–430

- Schmidt, Jan C. 2008. Towards a philosophy of interdisciplinarity: An attempt to provide classification and clarification. — *Poiesis & Praxis*, Vol. 5, pp. 53–69
- Snower, Charles P. [1959]. *Kaks kultuuri ja teadusrevolutsioon*. / Jerome Kagan [2009]. *Kolm kultuuri: loodusteadused, sotsiaalteadused ja humanitaarteadused 21. sajandil*. 2017. Tlk Mart Trummal. Järelsõna: Jüri Engelbrecht: “Kas kultuuride paljususe või lihtsalt kultuur?” Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus
- Zelený, Milan 1996. On the social nature of autopoietic systems. — Elias L. Khalil, Kenneth E. Boulding (eds.). *Evolution, Order and Complexity*. London: Routledge, pp. 122–145
- Tooli, Andrus 2020. Wilhelm Dilthey, Karl Ernst von Baer ja eluteadused. — *Akadeemia*, nr 8, lk 1347–1389
- Undusk, Jaan 2022. Moraali ja mõistlikkuse piiril: Filosoofiline laast. — *Akadeemia*, nr 1, lk 35–40

JÜRI ENGELBRECHT (1939) on lõpetanud Tallinna Polütehnilise Instituudi 1962, tehnikakandidaat mehaanika erialal 1968, füüsika-matemaatikadoktor pideva keskkonna mehaanika alal 1981 (Ukraina TA Mehaanikainstituut), Eesti TA akadeemik mehaanika alal 1990. Eesti (NSV) Teaduste Akadeemia küberneetika instituudi vanemteadur 1969–1986, osakonnajuhataja 1986–1989, teadusala asedirektor 1989–1994; Tallinna Polütehnilise Instituudi (Tallinna Tehnikaülikooli) stažöör 1963–1965, aspirant 1965–1967, assistent 1967–1968, vanemõpetaja 1968–1969, ehitusteaduskonna mehaanikainstituudi rakendusmehaanika õppetooli professor 1984–2016; TTÜ küberneetika instituudi osakonnajuhataja 1994–2014, erakorraline juhtivteadur 2005–2008, juhtivteadur 2008–2016; Eesti Teaduste Akadeemia president 1994–2004, asepresident 2004–2014. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artiklid “Dünaamika ilu” (1997, nr 4, lk 735–753), “Teaduses on kord ja vaidlused korras” (1999, nr 1, lk 107–112), “Teadusest uue sajandi künnisel” (2000, nr 6, lk 1204–1222), “Akadeemia ajas ja ruumis” (2008, nr 10, lk 2116–2130), “Komplekssüsteemid” (2010, nr 8, lk 1347–1362), “Akadeemiast ja paradigmat” (2014, nr 4, lk 723–732), “Kolm printsi Serendipist” (2018, nr 5, lk 771–782), “Tänapäeva haridusest ja kompleksisüsteemidest” (2018, nr 11, lk 1936–1955), “Teadmistest ja ennustustest” (2019, nr 7, lk 1169–1187), “Mõtteid kriisidest” (koos Robert Kitiga; 2020, nr 6, lk 983–996) ja “Komplekssüsteemidest filosoofiliselt” (2020, nr 12, lk 2180–2197) ning Juhan Aru, Kristjan Korjuse ja Elis Saare raamatu *Matemaatika õhtuõpik* arvustus (2014, nr 3, lk 539–541).

LUULET

Jannis Ritsos

Tõlkinud Carolina Pihelgas

NÄLG

Õõ sai läbi, suu triiki täis vaikivat vett. Koidikul
säras köierullide peal läbimärg päike.
Näo varjud, mastivarjud, reisid —
olid ja ei olnud ka — nad ei kustutanud meie nälga.

Keegi hõikas mägede tagant, keegi teine
puude tagant; ja veel keegi, ja veel keegi,
kõikjalt loojangu hämarusest — kuhu joosta?
Mis suunas? Ehk hõikasime meie ise? Ja mäed
kasvasid suuremaks ja teravamaks nagu näljase hambad.

Πείνα. — Το ίδιο αγχάθι. — Ευχαριστία. — Εημερίο. — Νυχτερινό. — Αδράνεια. — Περιμένουμε. — *Ritsos in Parentheses* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1979), pp. 4, 70, 124, 62, 56, 38. Avaldame Jannis Ritsose autoriõiguse valdaja Eri Ritsou loal.

SEESAMA OKAS

Õõ meie vastas justkui lastekodu
fassaad, kahekordne, aknad kinni.
Järgmisel päeval üks naine, puude all,
kisub talla seest okast välja —
sedasama okast, millele astume iga õõ.

TÄNU

Kuulsid omaenda häält ütlemas: *aitäh*
(nii ootamatu, tumm loomulikkus), nüüd olid kindel:
sulle kuulub üks suur kamakas igavikku.

TÄHIS

Tume tuul tuhises ümber kõigi taevatähtede.
Mingi kurb ja salapärane vägi
muutis puud sünkjaks.
Ainsaks tähiseks pimedas
kaks nappi valgussõõri —
ühe vaikiva naise põlved.

ÕINE

Õõ riietab sind lahti. Tema käed värisevad.
Sinu keha hiilgab hämaruses, ihualasti.
See tark olematus, mis meie kõrisid nõõris,
äkitselt lõigatud kaheks —
nagu nuga, mis poolitab keedetud muna.

INERTSUS

Ta istus üksinda toa pimeduses ja suitsetas.
Midagi polnud näha. Ainult tema hõõguv sigaret
liikus aeg-ajalt, rahulikult ja hoolega,
nagu toidaks ta mõnd haiget tüdrukut
höbelusikaga või opereeriks
skalpelliga ühe tähe haava.

OOTAME

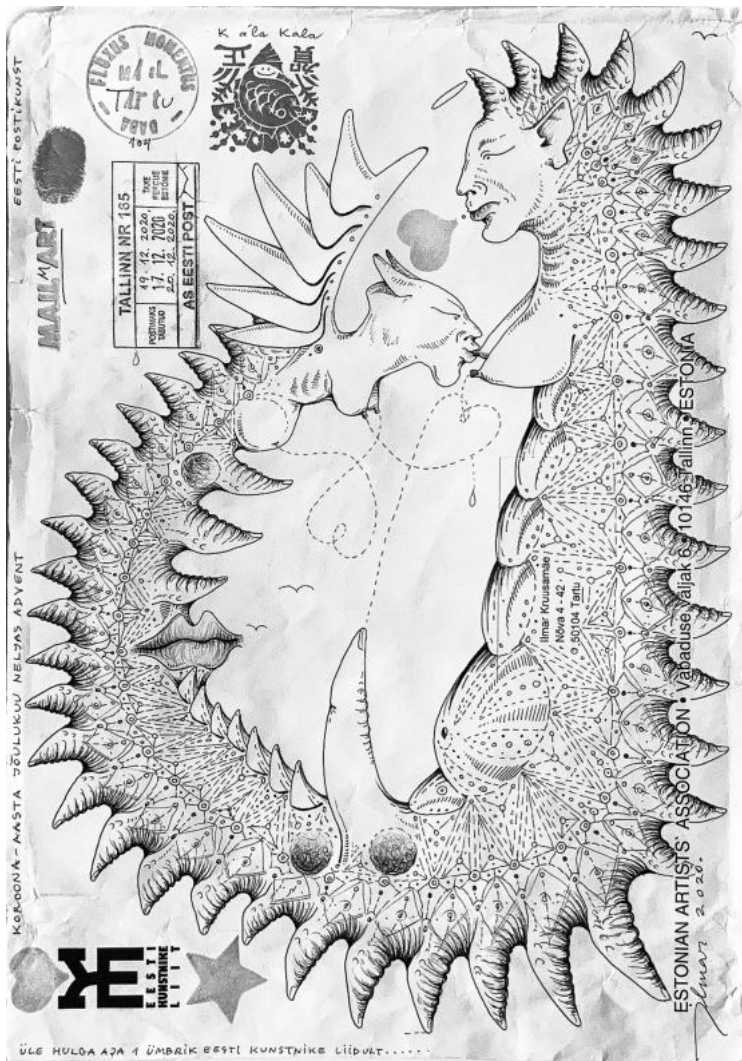
Ümberringi läheb vaikselt pimedaks. Meil ei tule und.
Ootame koidikut. Ootame,
et päike virutaks vastu osmikute plekki nagu haamer,
et ta virutaks meile vastu vahtimist, otse südamesse,
et ta muutuks heliks, kuuldavaks heliks — üheks teiseks heliks,
sest vaikus on täis püssipauke tundmatutest paikadest.

JANNIS RITSOS (1909–1990) on üks Kreeka tähtsamaid 20. sajandi luuletajaid Kostas Kariotakise, Jorgos Seferise ja Odisseas Elitise kõrval. Ritsos sündis Peloponnesose poolsaarel, üsna varakult surid tema ema ja vend tuberkuloosi, jõukas perekond vaesus, isa ja õde kannatasid psüühikahäirete käes. Rasked lapsepõlveolud jätsid temasse jälje ning tema olulisemateks tugipunktideks elus said luule ja kommunism.

Ritsos oli kommunistliku partei liige ning kogu elu poliitiliselt aktiivne. Poliitilise meelsuse tõttu on Ritsose raamatuid avalikult põletatud ning need olid kaua aega Kreekas keelatud. Samuti oli ta korduvalt olnud vangilaagris ja asumisel.

Ritsos on kirjutanud nii tugevalt poliitilist kui ka sügavalt isiklikku luulet, samuti kasutab ta tihti motiive või tegelaskujusid kreeka mütoloožiast. Ritsos oli loominguliselt väga viljakas, kokku avaldas ta üle 80 teose ning temast jäi maha ligi viiskümmend avaldamata kogu. Käesolev väike valik on pärit Ritsose kakskeelsest kogumikust *Ritsos in Parentheses* ning on kirjutatud aastatel 1946–1961. Varem on eesti keeles ilmunud Ritsose poem “Kuupaistesonaat” (tlk Kaarina Rein; *Looming* 2021, nr 3).

C. P.

ILMAR KRUUSAMÄE (2020)

KÕIKSUSEST ALLA VAATAVA SURNUD KRISTUSE KÕNE, ET JUMALAT POLE OLEMAS

Jean Paul

Tõlkinud Mati Sirkel

EELMÄRKUS

Selle kirjatöö eesmärgiks on paluda vabandust oma julguse pärast.* Niisama tundetult nagu enamik inimesi eeldab jumala olemasolu, mõned ka salgavad seda. Koguni oma tõestesse süsteemidesse kogume ikka vaid sõnu, žetoone ja medaleid nagu ihnurid münte — ja alles hiljem teisendame sõnad tunneteks, mündid naudinguteks. Kaksikümmend aastat võib uskuda hinge surematusse — alles kahekümne esimese aasta ühel suurel minutil pannakse imeks selle usu rikkalikku sisu, selle naftaallika soojust.

Niisamuti kohkusin ka selle mürgise auru peale, mida kerkib vastu selle inimese südamele, kes esimest korda astub sisse ateistlikku õpetusse. Vähema valuga kui jumalat salgan ma surematust:

Rede des toten Christus vom Weltgebäude herab, daß kein Gott sei. — Jean Paul. *Blumen-, Frucht- und Dornenstücke oder Ehestand, Tod und Hochzeit des Armenadvokaten F. St. Siebenkäs im Reichsmarktflecken Kuhschnappel*. 3 Bde. Berlin, 1796–1797.

*Kui mu süda oleks ükskord nii õnnetu ja surnud, et temas oleks hävitatud kõik tunded, mis jaatavad suure jumala olemasolu, siis vapustaksin ma end selle oma looga ja — see teeks mind terveks ning annaks mulle mu tunded tagasi.

viimasel juhul ei kaota ma muud peale uduga kaetud maailma, esimesel kaotan selle praeguse maailma, tema päikese; ateisti käsi lõhkab ja purustab kogu vaimse universumi arvutuiks elavhõbedataolisteks minakildudeks, mis ilma ühtsuse ja püsita vilguvad, voolavad, eksivad, pagevad kokku ja koost. Keegi pole kõiksuses nii väga üks kui jumalasalgaja — orbunud südamega tunneb ta sellise inimese leina, kes on kaotanud oma suurima Isa, seistes looduse üüratu koolja kõrval, mida ei liiguta ega hoiu koos mingi maailmavaim ja mis kasvab hauas; ja ta tunneb seda leina nii kaua, kui pudeneb ise killuna koolja küljest. Kogu maailm on tema ees nagu suur ja pooleldi liiva mattunud Egiptuse kivisfinks ja kõiksus on kuju kaotanud igaviku külm raudmask.

Samuti on mul sihiks äratada oma teosega hirmu mõningates lugevates või lugenud magistrites, sest sellest peale, kui need inimesed on võetud päevilistena vangi kriitilise filosoofia vesiehitiste ja kaevanduste rajamiseks, kaaluvad nad jumala olemasolu nii külmavereliselt ja külma südamega, nagu oleks jutt lohemao ja ükssarviku olemasolust.

Nende teiste jaoks, kes pole veel nii kaugel kui mõni lugev magistrant, täheldan ma veel, et usuga ateismi saab vastuolult kokku siduda usu surematusse, sest seesama paratamatus, mis selles elus heitis minu heleda kastetilga-mina lillekarika sisse ja päikese alla, võib seda ju teises elus korrata, võib koguni kergemalt anda mulle keha teist kui esimest korda.

*

Kui lapsena kuulda juttu, et keskööl, mil meie uni küünib hinge lähedale ja koguni pimendab unenägusid, tõusevad surnud üles oma unest ning ahvivad kirikutes järele elavate inimeste jumalateenistust — kui olla seda kuulnud, siis surnute tõttu tuntakse judinaid surma ees ning öises üksinduses pööratakse pilk ära vaikse kiriku kõrgetelt akendelt ja kardetakse uurida, kas nende sillerdus pole mitte kuu tekitatud.

Lapsepõli ja tema hurmadest rohkemgi veel ta hirmud saavad unenäos taas tiivad ja löövad helendama ning mängivad jaanius-

sikeste kombel hinge väikeses öös. Ärge litsuge meil puruks neid lendlevaid sädemeid! — Jätke meile need pimedad piinlikud unenäodki kui tegelikkuse poolvarjud, mis meid kergitavad! — Ja millega tahetakse meil asendada *neid* unenägusid, mis kosemuhi-na alt kannavad meid lapsepõlve vaiksesse koopasse, kus elu jõgi voolas veel väikese kaldega tasasel maal vaikides ja taeva peegli-na oma kuristike poole?

Kord lebasin ma ühel suveõhtul päikese käes mäel ja jäin magama. Siis nägin unes, et ärkasin surnuaial. Mind olid äratanud kell üksteist lööva tornikella veerlevad rattad. Otsisin päikest tühjaks jäänud öötaevast, sest arvasin, nagu kataks päikesevarjutus seda kuuga. Kõik hauad olid lahti läinud ja nähtamatud käed lõngutasid luukambri rauduksi. Müüridel lendasid varjud, mida keegi ei heitnud, ja muud varjud käisid püstiselt õhus ringi. Lahtistes kirstudes ei maganud enam keegi peale laste. Taevas rippus suurte voltidena vaid hall sombune udu, mida mingi hiigelvari tõmbas nagu võrk ikka rohkem, tihkemalt ja kuumemalt kokku. Enda kohal kuulsin ma laviinide kauget varisemist, enda all tajusin määratu maavärina esimest sammu. Kirik võnkus üles ja alla kahest lakkamatust ebakõlast, mis temas võitlesid, tahtes asjatult heakõlaks liituda. Vahel hüppas tema akendele ligi hall valguskuma ning selle kuma käes valgusid tina ja raud sulanult alla. Uduvõrk ja vankuv maapind viisid mind templi poole, mille uste ees haudusid kahes mürgihekis sädeldes kaks basiliski. Läksin läbi tundmatute varjude, millele olid vanad aastasajad peale vajutatud. — Kõik varjud seisis altari ümber ja neil kõigil värises ja tuksles südame asemel rind. Vaid üks alles kirikusse toodud surnu lebas veel oma patjadel, ilma et ta rind oleks värisenud, ja tema naerataval palgel seisis õnnelik unenägu. Aga kellegi elusa inimese sisse astudes ta ärkas ega naeratanud enam, vaevarikalt pingutades lõi ta lahti raske silmalau, aga selle all polnud silma, ja tuksuvas rinnas oli südame asemel haav. Ta tõstis käed ja pani need palveks kokku, aga käsivarred läksid pikemaks ja vallandusid ning kokku pandud käed langesid alla. Ülal kirikuvõlvil seisis *igaviku* sihverplaat, millele ei ilmunud ühtki numbrit ja mis oli iseendale osutiks; sellel osutas ainult üks must sõrm ja surnud tahtsid sellel *aega* näha.

Lõppematu valuga langes nüüd kõrgusest altari peale üks pikk õilis kuhu ja kõik surnud hüüdsid: “Kristus, kas jumalat pole olemas?”

Kristus vastas: “Teda ei ole.”

Kõik surnud võpatasid oma kogu varjus, ei võpatanud ainult rind üksi, ja see värin lahutas nad üksteise järel koost.

Kristus rääkis edasi: “Ma käisin maailmad läbi, ma tõusin üles päikesteni ja lendasin koos Linnuteedega läbi taeva kõrbete, aga jumalat ei ole olemas. Laskusin alla nii kaugele, kui olemine oma varju heidab, ja vaatasin kuristiku sisse ja hüüdsin: “Isa, kus sa oled?”, aga kuulsin ainult igavest tormi, mida keegi ei valitse, ja olevustest koosnev kumav vikerkaar seisis ilma teda loova päikeseta kuristiku kohal ja tilkus alla. Ja kui ma vaatasin üles mõõtmatu maailma poole jumala *silma* otsides, põrnitses see mulle otsa tühjast põhjatust *silmakoopast*, ja igavik lasus kaose kohal ning näris seda puruks ja mäletses siis. — Kisendage edasi, ebakõlad, karjuge varjud puruks, sest Teda pole olemas!”

Kahvatuks läinud varjud lendlesid laiali, nagu sooja õhatuse all haihtub pakase toodud valge sumu, ja kõik sai tühjaks. Siis tulid südant kohutades templisse surnud lapsed, kes olid surnuaial ärganud, viskusid altaril oleva üleva kuhu ette ja ütlesid: “Jeesus, kas meil pole isa?” — Ja tema vastas pisarate voolates: “Me kõik oleme orvud, mina ja teie, meil pole isa.”

Siis kriiskasid ebakõlad kõvemini — vabisevad templiseinad nihkusid koost — ning tempel ja lapsed vajusid alla — ja kogu maapind ja päike vajusid neile järele — ja kogu kõiksus oma äramõõtmatuses vajus meie eest mööda — ja ülal üüratu looduse tipus seisis Kristus ning vaatas alla tuhandest päikesest pilutatud kõiksuse peale otsekui igavese öö sisse uuristatud kaevandusse, milles päikesed käivad ringi nagu kaevurilambid ja hõbesoonte kombel Linnuteed.

Ja kui Kristus nägi maailmade hõõrduvat tunglust, taevaste virvatulede tõrvikutantsu ja pekslevate südamete korallrahusid, kui ta nägi, kuidas maakerad üksteise võidu poetasid oma hõõguvaid hingi surnute merre, nii nagu klaaspoi puistab lained üle ujuvate tulukestega, siis tõstis ta nii suurelt nagu ülim lõplik olend

silmad eimillegi ja tühja mõõtmatus poole ja ütles: “Tardunud tumm eimiski! Külम igavene paratamatus! Hullumeelne juhus! On see teile tuttav? Millal lööte puruks selle kõiksuse ja minu? — Juhus, kas tead sa seda ise, kui sammud koos orkaanidega läbi tähtede lumetuisku, puhudes surnuks ühe päikese teise järel, ja kui tähtede sädelev kastemärg vilgub viimast korda sinu möödudes? — Kuivõrd on igauks üksinda kõiksuse hauakambris! Ma olen ainult iseenda kõrval. — Oo Isa, oo Isa, kus on sinu otsatu rind, et ma temal puhkaks? — Ah, kui iga mina on omaenda isa ja looja, miks ei saa ta siis ka omaenda surmaingel olla?..

Kas see siin minu kõrval on veel inimene? Sind vaesekest küll! Teie väike elu on looduse ohe või üksnes selle kaja — kõverpeegel heidab oma kiiri alla surnupõrmust tolmupilvedesse teie maa kohal, ja siis tekite teie, pilvised vankuvad pildid. — Vaata alla sellesse kuristikku, mille kohal lendavad põrmupilved — surnute merest kerkivad maailmasid täis olevad udud, tulevik on kerkiv udu ja olevik on see langev. — Kas tunned sa oma maa ära?”

Siinkohal vaatas Kristus alla, ta silmad täitusid pisaratega ja ta ütles: “Ah, muidu viibisin ma sellel ikka; siis olin veel õnnelik, siis oli mul veel oma otsatu Isa ja vaatasin ma veel rõõmsalt mägede otsast määratusse taevasse ja surusin oma läbitorgatud rinna tema leevendava pildi vastu ja ütlesin veel kirbes surmas-ki: “Isa, tõmba oma poeg välja veritsevast kestad ja võta ta oma südame ligi!” ... Ah, teie üliõnnelikud maised elanikud, te usute veel *Temasse*. Vahest läheb teie päike praegu looja ja te langete keset õisi, hiilgust ja pisaraid põlvili ja tõstate üles õndsad käed ja tuhande rõõmupisara voolates hüüate avanenud taeva poole: “Mindki tunned sa, otsatu, ja kõiki mu haavu, ja pärast surma võtad sa mind vastu ja suled kõik need haavad.” ... Teie õnnetud, neid ei suleta pärast surma. Kui mõni hädaline heidab oma haavatud seljaga pikali, et suikuda ilusama hommiku poole täis tõde, voorust ja rõõmu, siis ärkab ta tormises kaoses, igavesel kesk-ööl — ja ei tule hommikut ega tervendavat kätt ega otsatut Isa! — Surelik minu kõrval, kui sa elad veel, siis kummarda Teda, muidu oled sa Temast igaveseks ilma jäänud.”

Ja kui ma langesin maha ja vaatasin helendava kõiksuse sisse, siis nägin igaviku hiigelmao üles tõstetud rõngaid, ja madu

oli kerinud end maailmade kõiksuse ümber — ja rõngad langesid alla ja madu embas kõiksust kahekordselt — siis keerutas ta end tuhandekordselt looduse ümber ja litsus maailmad kokku — ja lõmastas otsatu templi surnuaiakirikuks — ja kõik läks kitsaks, süngeks, kõhedaks — ja määratud mõõtu kellatila pidi lööma aja viimset tundi ja kõiksuse kildudeks põrutama... ja siis ma ärkasin.

Mu hing nuttis rõõmust, et võis jälle jumalat kummardada — ja rõõm ja nutt ja usk Temasse olid palvus. Ja kui ma üles tõusin, hõõgus päike sügaval küllaste purpursete viljapeade taga ja heitis sõbralikult oma õhtupuna vastuhelki väikese kuu poole, mis hommikul tõusis taevasse ilma aopunata; ning taeva ja maa vahel sirutas rõõmus mööduv maailm oma lühikesi tiibu ja elas nagu mina otsatu Isa ees; ja kogu loodus minu ümber tõi kuuldavale rahumeelseid helisid, nagu oleksid löönud kauged õhtukellad.

JEAN PAULI “KÕIKSUSEST ALLA VAATAVA SURNUD
KRISTUSE KÕNE, ET JUMALAT POLE OLEMAS”:
KIRJANDUSLIK MEISTRITEOS JA
TEOORIA-AJALOOLINE DOKUMENT VALGUSTUSAJA JA
ROMANTIKA LÕIKEPUNKTIS¹

Joachim Kahl

SISSEJUHATUS

Tahan teile tutvustada 1796. aastast pärinevat lühikest proosateksti Jean Pauli sulest, “Kõiksusest alla vaatava surnud Kristuse kõne, et jumalat pole olemas”. *Siebenkäsi*-romaan² alapeatükina on see tekst saksa keele meistritöö ja tänapäevase ateismi võtmeteos ning ühtlasi pastoriperest pärit kirjaniku autobiograafiline tunnistäht. Kui Jean Pauli ilukirjanduslikud teosed on tänapäeva lugeja jaoks tihti vaevalt nauditavad — põhjuseks nende barokne keel, segane ülesehitus ja väsitav pikkus —, siis see lühike tekst kõnetab otsemaid ka inimest kahekümne esimese sajandi algul. Oma maailmavaatelise modernsuse ja südantvapistava läkituse pärast on seda väikest peatükki *Siebenkäsis*t meie ajastul korduvalt eraldi trükitud. Kiriklik leer levitas seda vahetult pärast Teist maailmasõda hoiatava lendlehenena.

Esimesena tundis selle tavatu teksti tähtsuse ja võlu ära prantsuse kirjanaine Germaine de Staël. Oma 1810. aastal ilmunud teoses *Saksamaast* (De l'Allemagne), kirjanduslikus reisikirjas, nimetas ta “Sur-

¹ Joachim Kahl. “Jean Pauls “Rede des toten Christus vom Weltgebäude herab, dass kein Gott sei”. Ein literarisches Meisterwerk und ein theoriegeschichtliches Dokument auf der Schnittstelle von Aufklärung und Romantik.” 29. aprillil 2012 Marburgi romantikamajas (*Haus der Romantik*) peetud ja hiljem täiendatud ettekanne. Täname autorit loa eest ettekande avaldamiseks.

² Jean Paul (Johann Paul Friedrich Richter), *Blumen-, Frucht- und Dornenstücke oder Ehestand, Tod und Hochzeit des Armenadvokaten F. St. Siebenkäsi im Reichsmarktflücken Kuhschnappel* (Lille-, vilja- ja okaspalad ehk vaesteadvokaat F. St. Siebenkäsi abielu, surm ja pulmad Kuhschnappeli väikelinnas), kolmes köites 1796–1797. Üldiselt *Siebenkäsi* nime all tuntud romaani on vahele pikitud irdpalu, millest üks — “Esimene lillepala” — 2. köite 8. peatükis ongi siin avaldatav “Kõne”. *Tlk.*

nud Kristuse kõnet” “eriskummaliseks nägemuseks”, milles räägib Jean Pauli geenius. Sellega kandis ta Jean Pauli nime Saksamaa piirest välja. Tänu *madame de Staël*ile panid kõnet tähele Victor Hugo, Charles Baudelaire ja Fjodor Dostojevski ning see jättis neile oma vägeva läkitusega sügava mulje.

On siin ju tegu võtmedokumentidega tänapäeva ateismi jaoks, mille köitvust ja vastupandamatust on tabanud seismograafilise täpsusega. Õudusromantika stiilis leiab kirjanik sõnad sellele, mida aimavad miljonid inimesed. Tajudes peenelt Koperniku-järgse kosmoloogia järelemeid, lavastab ta kristliku lunastuslakituse hirmu- ja õudusnägemusena.

Protestantliku pastoripere pojana tahtis Jean Paul ise algul isa elukutse valida. Seesmistele kahtlustele ajel ta küll katkestas oma teoloogiaõpingud, et vabakirjanikuks hakata. “Surnud Kristuse kõne” on kirjanikuslik jäädvustus temas toimunud isiklikust võitlusest usu ja uskmatus, mõistuse ja tunde vahel. Ta leidis individuaalse sünteesi religioonikriitikast ja tundereligioossusest. Selle taga peitus elulooline draama, kuidas poeg vabanes küll isa mõjuvõimu alt, ent jäi ühtlasi truuks lapselikule usule.

UNENÄOLOO ANALÜÜS

Ateismi blasfeemiline luupainaja

Ühel suveõhtul uinub jutustaja vabas õhus ja näeb unes, kuidas tornikella löögid äratavad ta tund enne keskööd üles surnuaial ja ta on tunnistajaks, kuidas kõik hauad lähevad lahti. Paistab olevat saabunud viimse-päevakohus, sest ühtaegu vapustab kõike maavärin, nagu seda oli kujutlenud aastatuhandete apokalüptiline fantaasia. Jutustaja siseneb vankuvasse kirikusse, kus kõik surnud kogunevad varjudena altari ümber. Me saame tunnistajaks iselaadi kosmilisele missale, milles on midagi teotavat, sest surnud ahvivad elavaid järele. Ülal kirikuvõlvil on näha igaviku sihverplaat ilma arvude ja osutiteta. Ainult üks must sõrm osutab sellele, mis tundi kell näitab: saabunud on igavik, see tähendab, liigendamata aeg, aeg ilma alguse ja lõputa.

Siis langeb korraga ülaltpoolt altarile Kristus. Kõik surnud hüüavad iseendast, täis hirmu, nagu oleksid nad seda aimanud: “Kristus, kas jumalat pole olemas?” Ja tema, ilmutuse tooja, kes sellisena peab seda ju teadma, sest tema kuulutab ju tõde, ütleb lühidalt ja selgelt vaid: “Teda ei ole.” Kristus laskub taevast alla, küll aga mitte kohtumõistjana maailma üle, nagu töötatud Uues Testamendis, vaid teadaandjana, selguse toojana, kes räägib oma lennust läbi maailmade. Vastupidiselt Piiblis

öeldule ei tule ta triumfeerivana oma "hiilguses", vaid pisaraid valava haletsusväärse kujuna. Maailm kaob ja koolnud, niigi vaid varjud, lendavad laiali. Ühtlasi ei leia ka aset kohut maailma üle. Taevas jumala juures ei ootavat inimesi mingi igavene elu, küll aga "tormiline kaos" "igavesel keskööl" täis valu.

Ristiisu ülim autoriteet, Kristus ise, lunastaja ja ilmutusetooja, eitab lunastussõnumit ja lagundab selle. Selle asemel räägib ta oma reisist läbi "maailmade", misjuures juba mitmuses sõnast "maailmad" võib ära tunda distantssi Piibli maailmapildiga. Millest ta räägib? Jumala silma, isikulise jumala tundemärgi asemel pörnitsenud talle vastu ainult "tühi silmakoobas". Püha Vaimu ja tema soojendava ning elu andva lehvimise asemel tajunud ta "igavest tormi". Kosmose asemel kohanud ta "kaost". Taevaliku sfääride harmoonia asemel tulnud talle vastu *kisendavad*, "kriiskavad" "ebakõlad". Ja filosoofilisena tunduv as keeles nimetab ta "olemise" alust [*Grund*] üksnes "kuristikuks" [*Abgrund*]. Kõne tipneb trööstitute sõnadega: "Me kõik oleme orvud, mina ja teie, meil pole Isa."

Seeaeg vajub kogu kõiksus, täis "pekslevate südamete korallirahusid", rääkijast mööda sügavusse, põhjatusse. Kõrgel ülal, "üüratu looduse tipus" seistes jätkab Kristus oma kõnet ja ütleb midagi säästmata välja oma paljastuste sünged järeldused. Ta kõnetab maailma sõnadega "Tardunud tumm eimiski! Külma igavene paratamatus! Hullumeelne juhus!". Võrdsustatakse ateism ja maailma allakäik, ateism ja nihilism. Ilma usuta jumalasse leidvat inimkond otsa külmasurmas. Maailm tarduvat "hauakambriks". Ilma usuta jumalasse olevat inimestel puudu millestki spetsiifiliselt inimlikust, nad olevat pelgalt "looduse ohe" või koguni üksnes selle ohke "kaja". Ei ole enam suhtlemist inimeste vahel, igaüks kohtab ikka vaid iseennast. "Ma olen ainult iseenda kõrval." — "Ah, kui iga mina on omaenda isa ja looja, miks ei saa ta siis ka omaenda surmaingel olla?" See peab tähendama: ilma usuta jumalasse ei saavat olla kohustavat kõlbelisust. Kui jumalat pole olemas, on kõik lubatud, nagu hiljem ütleb Dostojevski.

Kõne lõpuosas kinnitab Kristus veel kord oma läkituse trööstituid järeldusi. Ei mingi "tervendav käsi ega otsatu Isa" ei kasvata pärast surma kinni elu löödud haavu. Kuid selle kristliku lunastuslakituse bruttaalse eitusega ei taha Jean Paul lasta kõnel lõppeda. Nii lisab ta üsna ebajärjekindlalt üleskutse juba siia ja mitte alles vagade lõpusõnade juurde. Ta laseb Kristusel öelda: "Surelik minu kõrval, kui sa elad veel, siis kummarda Teda, muidu oled sa Temast igaveseks ilma jäänud." Justustajal ei jäägi siis muud üle. Ta ärkab ja langeb maha jumala ette.

Ja ta “hing nuttis rõõmust, et võis jälle jumalat kummardada”. Õnneks osutub unenägu üksnes košmaariks!

Üdini paradoksaalselt ja üdini blasfeemiliselt paneb Jean Paul läkituse, “et jumalat pole olemas”, suhu ülimalle autoriteedile, viimsele instantsile — Kristusele. Tema vastu võiks protsessida ainult Jumal-isa juures, aga just too kuulutatakse olematuks. See on ilmutusetooja, kes ütleb enda kohta: “Mina olen tee ja tõde ja elu. Ükski ei saa minna Isa juurde muidu kui minu kaudu” (Jh 14:6). Unenäos muutub ilmutusetooja aga valgustajaks, kes paljastab kurva tõe: “Teda ei ole.” See muudab Kristuse Antikristuseks. Evangeeliumist saab dūsangeelium. Samasugused väljendid esinevad hiljem Nietzsche, kui ta oma jutule “hullust inimesest”, kes heledal ennelõunal otsib turuplatsil jumalat, sai inspiratsiooni Jean Paulilt.

Nagu seisab apostellikus usutunnistuses, laskub aja lõppedes Kristus taevast alla. Aga Jean Paulil ei tule ta tagasi selleks, et maailma üle kohut mõista. Pole mingeid väljavalituid, kes siseneksid igavesse õndsusse. Sest taastulev Kristus ei ela, vaid on surnud. Ta toob kaasa šokeeriva läkituse inimeste isatusest ja hüljatusest, nende üksildusest kõiksuses. Ta ei juhi Isa juurde ja ütleb ometi tõtt. Niivõrd pole ta enam ka jumala poeg, vaid petta saanud petis. Ta pettis iseennast veel maa peal olles ning oma usu eest hea seistes ja kannatades. Ka seetõttu räägib ta üksnes “pisarate voolates”.

Unenäoloo vaga raam

Esiteks vaatame lõppsõnu, mille tuumaks on kergendust toov ohe: jumalale tänu! See kõik oli vaid unenägu, luupainaja. Jumal on olemas ja maailm võib rõõmus olla. Surnud Kristuse valatud pisarate vastas seisavad jutustaja valatud rõõmupisarad. Ilmub vihje biidermeierlikule idüllile à la Spitzweg. Unenäos väljendunud ohtlik fantaasia kaotab oma teravuse ja degradeerub pelgaks fiktsiooniks. Just seda peab rõhutama ka ohtu kahandav pealkiri “Esimene lillepala”.³ Erinevalt “okaspalast”, mis romaanis samuti esineb, peab “lillepala” kaunistama ja ehtima.

“Eelmärkuses” tuleb veelgi drastilisemalt esile see, kui kaelamurdev on Jean Pauli enesetõlgendus. “Selle kirjatöö eesmärgiks on paluda vabandust oma julguse pärast.” Selle lause maiku peame laskma keelel sulada. Kirjanik kirjutab ja palub ühtlasi vabandust kirjutatu sisu pärast. Enamgi veel: ta väidab, et tema kirjatöö ainus mõte on vabanduse palumine oma julguse, julge blasfeemilise sisu pärast. Selle näilise absurdi

³Vt märkus 1.

mõttest saame aru siis, kui mõtleme prantsuse kõnekäänule "Qui s'ex-cuse s'accuse". Kes palub vabandust, see süüdistab ennast. Jean Paul süüdistab ennast ohtlikes fantaasiates ja keelatud unenägudes. Aga need on temas küll nii vägevaks saanud ja toimivad temas nii vastupandamatuks, et ta peab neid lubama, peab laskma neil välja pääseda. Ühtaegu tõrjub ta neid tagasi neist avalikult distantseerudes. Selle kohta kirjutab väga hästi Carl Pietzcker, Reclami kirjastuse *Siebenkäsi* väljaandja, kes on ühtlasi kirjutanud targa uurimuse pealkirjaga *Sissejuhatus kirjandusliku kunstiteose psühhoanalüüsi Jean Pauli "Surnud Kristuse kõne" näitel*: "Seega omandab midagi keelatud olemasoluõiguse, kui seda esitada ja rakendada pedagoogilise vahendina iseenda vastu."⁴ Pietzckeri analüüsile võlgnen ma tähtsad arusaamad Jean Pauli tekstist, ilma et ma küll järgiksin tema psühhoanalüütilist lähenemist tervikuna.

"Et jumalat pole olemas" — protestantliku pastoripere võsu jaoks, kes pealegi on algul ise teoloogiat õppinud, on see väga julge mõte, lausa saatanlikult salakaval kiusatus. Väikeses trükis joonealune kinnitab kirjandusteose püüeldud funktsiooni eneseteraapilise vahendina. Enese immuunseks muutmiseks rakendab Jean Paul enda peal oma valitud šokiteraapiat. Ta otsib katarsist, puhastavat "vapustust", et taas leida usku jumalasse. Sellega tunnistab ta küll ühtlasi, et ta seda immuniseerimist vajab. Sest seespidiiselt on ateism ta juba kätte saanud, see on õhu kaudu tema südamesse tunginud.

Lugegem joonealuse sõnu päris täpselt! Mitte jumal ei päästa Jean Pauli tema uskmatuses, vaid ta ise "teeb" end "terveks", lunastab end omaenda kirjatööga. Jumalale ei omistata enam reaalses olemasolu ega tegelikku toimet. Jumal on usku või täpsemalt öeldes, tundes libisenud. Siin leiab oma alguse religiooni subjektiveerimine, koguni privatiseerimine, mis meile, tänapäeva inimestele, on üldiselt tuttav. See, et Jean Paul ise ei usu enam jumalasse, tuleneb "Eelmärkuse" põhilausest: "Keegi pole kõiksuses nii väga üks kui jumalasalgaja". Oleks ta olnud veel kindel Piiblis tunnistatud jumala objektiivses olemasolus, siis oleks ta kirjutanud näiteks nii: Sind narri küll, sa võid jumalat kuidas tahes salata. Ta on kõikjalolev, on just seal, kus sa teda ei näe ega ole. Jumal hõlmab ja saadab kõiki inimesi, ka neid, kes teda ekslikult ja kangekaelselt salgavad. Tema armastus leiab kõik kätte, tema viha eest ei pääse keegi.

⁴Carl Pietzcker. *Einführung in die Psychoanalyse des literarischen Kunstwerkes am Beispiel von Jean Pauls "Rede des toten Christus"*. Würzburg, 1985, lk 39.

TEOORIA-AJALOOLINE PAIKAPANEK

Ateismi varajane hirmupilt ja karikatuur

“Eelmärkuses” pole mitte üksnes võti autori psühholoogia avamiseks, vaid ka iseloomulikud vastuväited ja eelarvamused, nagu neid esitati juba tookord ateismi vastu. Ma meenutan neid lühidalt. “Ateistlikust õpetusest” tõusvat “mürgist auru”, mis tungivat südamesse. Jumalat salates jäävat maailm ilma oma elustavast ja soojendavast “päikesest”. “Vaimne universum” kaotavat “ühtsuse ja püsi” ning purunevat “arvutuiks elavhõbedataolisteks mina-kildudeks”. Sedavõrd olevat jumalasalgaja kõige üksildasem inimene kõiksuses. Loodus saavat “üüratuks kooljaks”, mõistatuslikuks nagu “Egiptuse kivisfinks”.

Religioonifilosoofiliselt üldistatuna on Jean Pauli positsioon diskursuse-ajaloo sellel astmel iseloomustatav järgmiselt: maailma nõidusunest äratamist ateismis kogetakse esialgu maailma uue demoniseerimisena. Tunnetusšokk, tunnete varing, väärtuste ja mõtte kadu moodustavad ühtsuse. Usu koostvõtmine viib esialgu eetika koostvõtmiseni. On üsna silmatorkav, et surnud Kristuse lause “Ma olen olemas ainult iseenda kõrval” ennetab ahelaist päästetud egoismi ideoloogilist absolutiseerimist, egoismi, mille mõni aastakümme hiljem (1844) programmiliselt sõnastas Max Stirner oma teoses *See ainumas ja tema omand*. Filosoofilises kõrgstiilis nimetatakse seda positsiooni ka solipsismiks. Aga eksisid nad mõlemad, nii Jean Pauli surnud Kristus kui elus autor Max Stirner. Tegelikult pole olemas ega saagi olla mingit isoleeritud mina. Surnud Kristuse küsimus “Ah, kui iga mina on omaenda isa ja looja, miks ei saa ta siis ka omaenda surmaingel olla?” on pelk retoorika, absurdne jumps. Ükski inimene pole iseenda isa ja looja ega saagi seda olla. Ja ka iseendale surmaingliks saamiseks (mis on ju võimalik) vajab ta abivahendeid, mida talle peavad andma teised.

Religioosse apologetika põhivõtete hulka kuulub inimese ühiskonnastumise ja selle eetose ettekujutamine üksnes religioosselt põhistatuna. Aga me oleme loomu poolest ja sünnist peale üksteisest sõltuvad, vajame vastastikust abi ja toetust ning oleme võimelised seda pakku-ma. Seda teadis — kõrgelt filosoferides — juba Aristoteles. Ja see oli Ludwig Feuerbachi küps ateism, mis jättis hüvasti eraldiseisvana kujutletud indiviidiga ja antropoloogilise põhikonstellatsioonina töötas välja mina-sina-suhte. Hiljem on seda suunda jätkanud eriti Martin Buber.

Jean Pauli visandatud luupainajaliku ateismi religioosset välispilti läbib kolmekordne hirm: hirm vabaduse ees, hirm põrgu ees, hirm elutu kõiksuse ees. Hirm vabaduse ees on tuumaks hirmule ateismi ees. Sest ilma Jumal-isata pole enam mingit kõrgemat või koguni kõrgeimat

instantsti, kes ütleks, kuidas edasi minna ja mida võtta või jätta. Religioosselt orbunud inimesed peavad edaspidi otsustama ise, omaenda vastutusel, ning rajama endale teed milleski metafüüsiliselt turvatuses. Kuna religioosse peavarju puudumine nõuab enesedistsipliini ja vaimset jõudu, siis paistab mõnelegi, et seda on liialt nõutud.

Hirmu teine kuju on küllaltki kummaliselt ja lausa absurdsest hirm põrgu ees, mis reliktna on jäänud üle poolitatud piibellikust eshatoloogias. Surnud Kristuse läkitus ütleb, et ilma jumalata ei kasvaks kinni need haavad, mis elu on inimesele löönud. Pigem jääksid nad lahti-seks “igavese kesköö tormilises kaoses”. See igavese piina fantaasia on vastuolus surnute “laialilendlemisega”. Ent surnud inimene ei “lendle”, nagu ilustavalt ütleb jutustaja. Kes on surnud, on surnud ning lahustub oma koostisosadeks ja on seeläbi alatiseks vaba kõigist valudest. Hirmu kolmas aspekt kasvab välja sellest, et kaob usk, nagu oleksime loodud. Ilma jumal-loojata tarduks loodus “üüratuks kooljaks”. Pole suuremat valet kui see, võib vastu väita. Sest ilma välispidise loojata saab loodus tagasi selle loomisjõu, mis on temas ürgselt olemas. Loodus ise on kreaativne universum ega vaja mingit loojat.

Minu kriitikat Jean Pauli hirmupildile ja karikatuurile ateismist toidab hõlpsasti nähtavalt Ludwig Feuerbachi küps ateism. Jumalause kadumises nägi Jean Paul üksnes trööstitut maailmahukku, üksnes kõhk- lema panevat maailmakadu. Feuerbach seevastu avastas — Hegelist ins- pireeritud progressimõtlemise vaimus — uue ligipääsu maailmale, ko- guni maailma nimetamisväärsse kasvu. Oma Heidelbergi-loengutes *Religiooni olemusest* (1848/1849) kaitses ta kuulsates lõpulausetes seda, et “jumalasõpradest” saaksid “inimsõbrad”, “teispoolse kandidaadidest siinpoolse õpilased”, “palvetajatest töötajad”, “kristlastest inimesed”. Ateismilt dramatismi ja emotsionaalsuse äravõtmine, lühidalt, tema päralejõudmine argipäeva kuulub kultuuriarengu veelgi hilisema astme juurde. See toimub hääletult just meie silme all.

Läbikomponeeritud tekst valgustusaja ja romantismi lõikepunktis

Kristliku ilmutusetooja lend läbi maailmade koos oma muserdavate pal- jastustega lavastab ohtumaa metafüüsika lagunemist õudusromantika vahenditega, nagu need olid just tekkimas. Seejuures tuleb tähele panna, et unenäolugu on hoolikalt läbi komponeeritud fiktsionaalne tekst, mille kallal kirjanik nägi pikki aastaid vaeva. Tegu ei ole tõesti nähtud ja siis protokollitud unenäoga, vaid algusest peale kunstitootega, mis on mõel- dud avaldamiseks. Selle on kindlaks teinud akadeemiline germanistika, millele võib kinnitust leida Carl Pietzckeri juba osundatud uurimusest.

Meie kasutatud teksti lõplikule versioonile 1796. aasta *Siebenkäs* eelnesid kolm eelastet, mida Jean Paul 1789. aastast peale pidevalt muutis. Peamine erinevus seisneb subjektis, kes ateismi kuulutab. Kelle suhu pannakse šokeeriv läkitus ja seega vabastatakse kirjanik süüdistusest blasfeemias? Vanimas versioonis astub esile personifitseeritud ateism ja kuulutab end ise. Teises versioonis peab ennekuulmatu uudisega surnujutluse Shakespeare, “tormi ja tungi” põlvkonna kirjanduslik autoriteet. Kolmandas versioonis esineb ingel, kuni viimaks lõplikus versioonis, millega meil tegemist, on leitud ületamatu autoriteet, kristlik ilmutusetooja omaenda isikus, kes sellisena räägib ju tõtt.

Jean Paul püüdis jagu saada oma isiklikust usukriisist ja üldistas seda, kasutades kirjanduslikke vahendeid, mida 18. sajandi teisel poolel oli juba järele proovitud Prantsusmaal ja Inglismaal. Juba 1752. aastal oli Voltaire jutustuses *Mikromegas* (Väike-suur) saatnud Siiriuse samanimelise asuka reisile maailmaruumi, et teha inimestele tillukese Maa peal selgemaks kristliku ilmutusnõudluse kosmilist provintsiaalsust. Briti autorid viljelesid veidi hiljem *gothic novel*’it, õudusromaani, kus kulissiks sündmustele, mis vaevalt sobisid kokku valgustusliku rationalismiga, oli salapärase paik, sageli lahtiste haudadega surnuaed.

Sellises Euroopa kontekstis seisis ja tekkis Jean Pauli “Surnud Kristuse kõne”. Veel hilisematelegi põlvkondadele kõitvalt õnnestub tal kuuldavaks teha ateistliku religioonikriitika veenmisjõud ning ühtaegu kaitsta end kardetud etteheite eest, nagu oleks ta ise uskmatus osaks langenud. Siit tema kunstivõte — teha kõne ohutuks pelga fantaasiapildina, esitada seda kui kenakest “lillepala”. Kõnes koos tema raamtegevusega väljendub Jean Pauli positsiooni mitmetähenduslikkus, kahepalgelisus. Ta avab end valgustuslikule ajavaimule, neelab alla Kanti kriitika jumalatõestuste aadressil, kuid julge *salto mortale*’ga leiab pääsetee individuaalse usklikkuse kirikust sõltumatus kujus. Kui Kant jätab jumala alles praktilise mõistuse postulaadina, siis Jean Paul teeb seda südame, tunde, hinge hädavajadusest, olles niiviisi suguluses Schleiermacheriga.

Ühtekokku: see on tekst, mida tasub lugeda ja mille hindamatuks eeliseks on tema lühidus. Otsekui loodud mõtteärgituseks meie päevade inimestele.

Tõlkinud Mati Sirkel

JEAN PAUL (Johann Paul Friedrich Richter, 1763–1825) oli väga viljakas Saksa kirjanik, kelle looming jääb Saksa klassika ja romantismi vahele. Kirjanikunime valis ta Jean-Jacques Rousseau austajana. Tänapäeva lugeja jaoks on tal põhiliselt kirjanduslooline tähtsus, sest ta teoste barokne keel ja stiil ning samuti maht teevad nad raskesti ligipääsetavaks. Erandiks on käesolev “Surnud Kristuse kõne”. Eesti keeles on Krista Räni tõlkes siiski ilmunud valik aforisme *Tähelepanekud meie, narride inimeste kohta* (Loomingu Raamatukogu, 2004, nr 36), seal on ka pikem järelsõna autori kohta. Kui läbinisti saksapäraselt Jean Pauli kellegagi võrrelda, siis võiks see ehk olla Laurence Sterne oma *Tristram Shandyga*. Erandlik “Kõne” jääks kontekstist välja võetuna eesti lugejale siiski parajaks reebuseks, mistõttu peaks olema teretulnud ja asjakohane lisada talle siinkohal dr dr Joachim Kahli kirjanduslik tõlgendus ja teooria-ajalooline analüüs, et seosed oleksid selgemad ja ajalugu läbipaistvam.

JOACHIM KAHL (1941) on Marburgis elav Saksa filosoof ja humanist, kelle töö raskuspunktid jäävad religioonikriitika, eetika ja esteetika valda. Ta püüab neid ühendada ilmaliku humanismi märgi alla. Teoloogiadoktor (Marburgi Ülikool, 1967) ja filosoofiadoktor (sealsamas, 1975). Teoseid: *Das Elend des Christentums oder Plädoyer für eine Humanität ohne Gott* (1968; uusväljaanded 1993, 2014); *Positivismus als Konservatismus — Eine philosophische Studie zu Struktur und Funktion der positivistischen Denkweise am Beispiel Ernst Topitsch* (1976) ja *Weltlicher Humanismus: Eine Philosophie für unsere Zeit* (2006).

Mati Sirkel

METSA MÕÕTMINE METSA MINEMATA

*Tauri Arumäe,
Mait Lang*

Metsanduslike majandusotsuste langetamine nõuab igalt metsaomanikult teadmisi selle kohta, missugune tema mets on, kui palju on seal puitu, kui suured on puud, kuidas need metsas paiknevad ja kas üldse on lubatud oma metsa majandada. Majandusotsuste põhialuseks on metsas kogutavad takseerandmed ehk puistut iseloomustavad näitajad: metsa kõrgus, puude keskmine diameeter, rinnaspindala, kasvava metsa tagavara jms. Selleks et niisugust andmestikku oma metsa kohta kokku panna, tuleb metsa saata väljaõppinud asjatundja ehk metsakorraldaja. Tema ülesanne on piiritleda homogeensed majandusüksused ehk eraldised, koostada nende kohta arvuline kirjeldus eespool loetletud tunnuste järgi ning nende andmete põhjal kavandada majandusotsused. Lõpuks jõuavad need andmed riiklikku metsaressursi arvestuse registrisse.

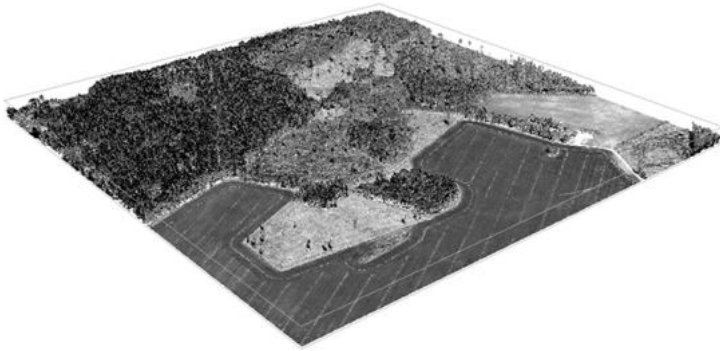
Statistilise metsainventuuri järgi oli 2019. aastal Eestis metsaga kaetud ligi pool maismaast ehk kokku 2,14 miljonit hektarit. Võrdluseks: samal aastal takseeriti metsaressursi arvestuse registri järgi kokku 205 853 hektarit ehk veidi alla 10% Eestis kasvavast metsast. See teeb keskmiseks takseerandmete vanuseks umbes 10 aastat. Kui riigimetsa olukord takseerandmete vanuse mõttes on üsna eeskujulik, siis erametsade seas on keskkonnaagentuuri andmetel u 10% neid, mida pole kunagi takseeritud. Peale selle on oluliste majanduspiirangutega eraldiste kirjeldused ka riigimetsa puhul vanemad kui 10 aastat. Sellel on lihtne põhjus: on ju takseerimise eesmärk koguda informatsiooni metsa kasvatamise ja majandamise planeerimiseks. Kui metsaomanik ei soovi oma

metsa majandada või ongi näiteks majandustegevus selles metsas piiratud, siis on igati loomulik, et omanikul puudub huvi kulu-tada raha metsa inventeerimisele. Kui aga oletada, et meil tekib tulevikus võimalus kaubelda metsaga kui atmosfäärist süsinikku siduva ja talletava pangaga, siis suureneb paratamatult metsares-sursi kirjeldamise vajadus, et selle hinnas selgusele jõuda. Kee-ruliseks teeb takseerandmete kogumise asjaolu, et metsa puhul on tegemist pidevalt muutuva kooslusega, mistõttu selleks ajaks, kui metsakorraldaja tagasi kontorisse jõuab, on andmed piltlikult öeldes juba aegunud.

Et inimtööjõud on üha kallimaks muutunud ja tehnika sa-mal ajal kiiresti arenenud, on hakatud klassikalisele metsatak-seerimisele alternatiive otsima. Esimeste uuendustena võeti met-sakorralduses kasutusele aerofotod, mis võimaldavad suure osa eraldiste piiritlemisest ära teha metsa minemata, kirjutuslaua ta-gant. Ühtlasi on aerofotosid omavahel võrreldes võimalik mär-gata mitmesuguseid häiringuid ja muutusi metsamassiivides, mis maa peal olles võivad pikkade vahemaade tõttu kahe silma vahele jääda. Aerofotodele järgnes juba satelliitseire kasutuselevõtt. Kui-gi satelliitidelt tehtud pildidel puudub aerofotodele omane ruumi-line detailsus, on neilt saadud andmestik juba täiesti piisav hin-nangu andmiseks suurematele maaüksustele üleriigilises või üle-ilmses ulatuses.

Metsandusliku kaugseire suurimaks muutmaks sai selle sa-jandi algul laserskaneerimine ehk lidarmõõtmine.¹ Kõige liht-samalt öeldes on tegemist laser-kaugusmõõtjaga, mille väljasaa-detud valgusosake peegeldub objektidelt tagasi. Osakese läbitud vahemaa järgi saab kindlaks määrata objekti asukohakoordinaa-did ja luua selle kolmemõõtmelise kujutise. Ühe suurima eelise-na aero- ja satelliidifotodega võrreldes võimaldab lidar koguda informatsiooni ka metsavõrastiku alt maapinnani välja, mis oma-korda lubab kirjeldada kogu metsa vertikaalset struktuuri. Kui üks esimesi metsa takseertunnuseid, mida lidari abil hinnati, oli metsa kõrgus, siis nüüdseks on teaduskirjanduses avaldatud juba meeto-

¹Sõna “lidar” tuleb ingliskeelsetest sõnadest *light detection and ranging* — valguse tuvastamine ja ulatuse määramine.

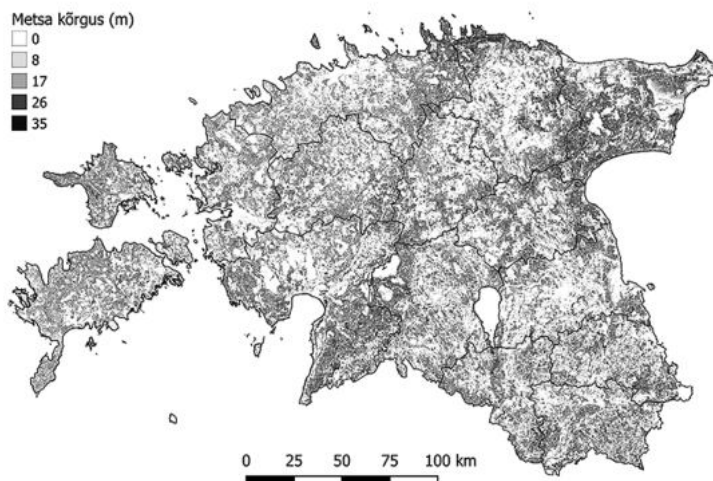

Joonis 1. Maa-ameti mõõdetav kolmemõõtmeline punktipilv väljastatuna 1×1 km ruuduna.

deid, kuidas hinnata metsa tagavara ja biomassi, kirjeldada struktuuripõhist looduslikku mitmekesisust jne. Piisava punktitiheiduse korral on võimalik isegi üksikpuude loendamine ja liigi tuvastamine.

Eesti algatas aero-laserskaneerimise (ALS) riikliku programmi 2008. aastal ning sellest ajast alates on maa-ameti eesmärk olnud kogu riigi ülemõõtmine nelja-aastase tsükliga. Senine järjepidev töö on teinud Eestist ühe kõigi paremini ALS-andmetega varustatud riigi kogu maailmas: terve riik on kaetud juba kahe või enama andmekihiga. Need ALSi punktipilved (joonis 1) on praeguseks igauhele vabalt kättesaadavad ning andmetöötluseks on olemas piisav valik mitmesugust vabavara ja meetodeid. Parima ülevaate võimalikest hinnatavatest tunnustest annab ühe siinkirjutaja, Tauri Arumäe 2020. aastal kaitstud doktoritöö “Puistute takseertunnuste hindamine aerolidari mõõtmisandmete põhjal hemiboreaalsetes metsades”, kus tähelepanu keskmes olid sellised metsamajandusotsuste aluseks olevad takseertunnused nagu metsa kõrgus ja kasvava metsa tagavara.

Nii Eestis kui ka lidarmõõtmise pioneerriikides Rootsis, Soomes ja Norras tehtud teadustööde põhjal võib väita, et ALSi abil saab metsa kõrgust hinnata enam-vähem samasuguse täpsusast-

Joonis 2. Üleriigiline metsakõrguse kaart maa-ameti suviste lidar-andmete põhjal.

me ja usaldusväärsusega, kui on võimalik saavutada metsas kohapeal mõõtes. Metoodika eeldab muidugi, et meil oleks piisav hulk metsas tehtud mõõtmisi, s.t proovitüki andmeid, mille põhjal oma mudeleid koostada. Kui see eeldus on täidetud, on võimalik metsa kõrgust hinnata puuliigist sõltumata ja luua ühesuguse, näiteks 12,5 m suuruse ruumilahutusega üleriigiline metsakõrguse kaart, mis uueneks igal aastal ühe neljandiku kohta Eestist (joonis 2). Nagu aerofotodki võimaldaksid sellised kaardid täpsustada eraldiste piire ja teha kõige lihtsamaid eraldistepõhiseid kokkuvõtteid metsa kõrguse kohta.

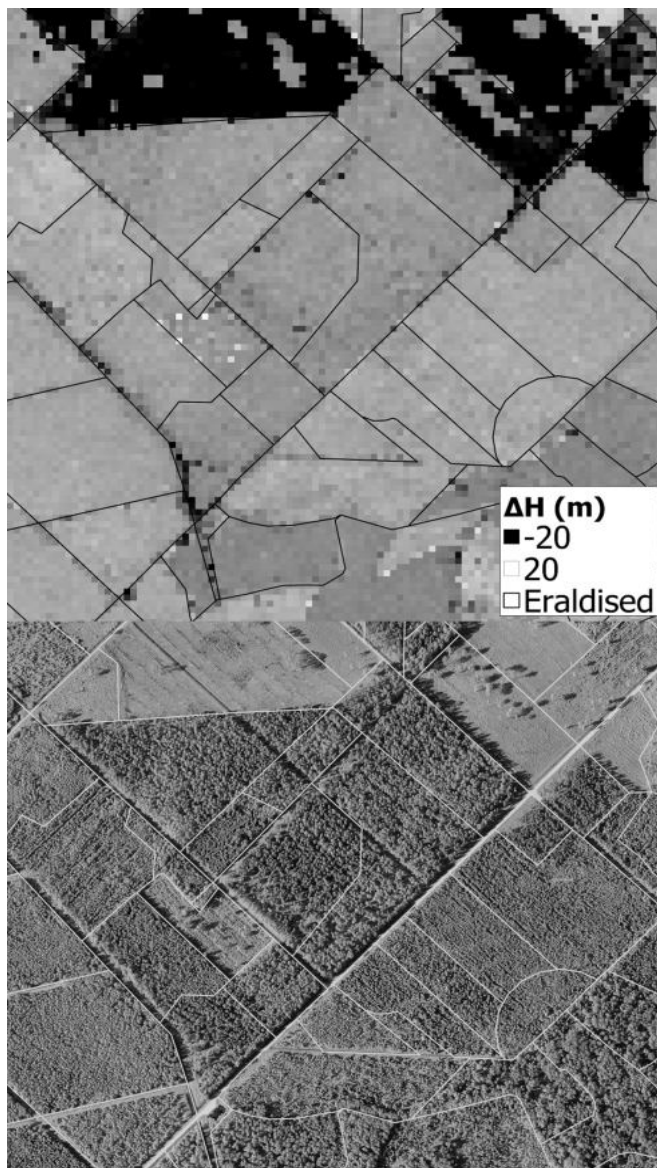
Peale metsa kõrguse sai doktoritöös uuritud ka kasvava metsa tagavara hindamise võimalikkust. Peamised ALS-meetrikud ehk punktipilve tunnused, mis on olulised kasvava metsa tagavara kirjeldamiseks, on metsa kõrgus ja metsa võrastiku katvus. Pannes metsa kõrguse kokku võrastiku katvusega, mis annab aimu puisu tihedusest, saab luua regionaalsed kasvava metsa tagavara mudelid. Ka klassikalises metsatakseerimises on metsa tagavara seo-

tud metsa kõrguse ja rinnaspindalaga. Aerolidari andmete põhjal arvutatud kasvava metsa tagavara langeb suurelt jaolt kokku tulemusega, mis saadakse tavatakseerimisel, kus tagavara hindamisel on lubatud 20%-ne juhuslik viga. Ühtlasi selgus uuringute käigus üks oluline erinevus leht- ja okaspuuenamusega metsade tagavaramudelite vahel. Peamiseks süstemaatilise erinevuse põhjustajaks on peegelduse tekkimise sõltuvus võrade struktuurist ja lehemassist. Seega on tähtis arvestada puude lehtimist ja valida õige mudel olenevalt lidarmõõtmise ajast.

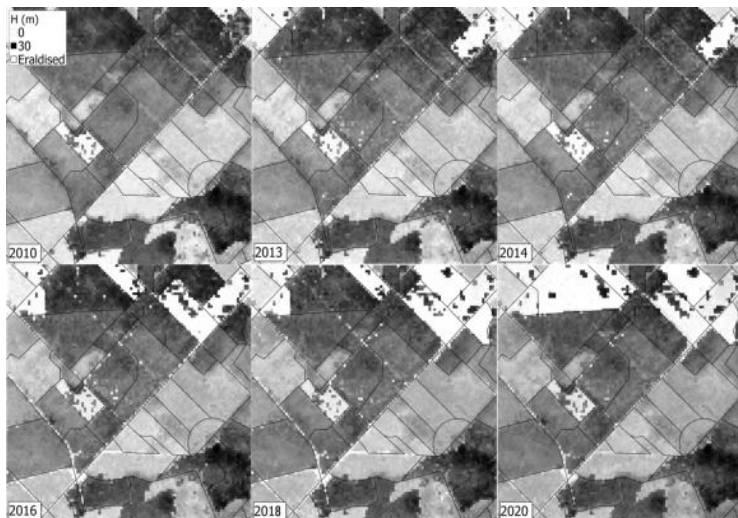
Tüüpiline kaugseireandmete töötlemise eesmärk on tuvastada muutusi, mis on metsas toimunud. Selleks võrreldakse eri aegadel kogutud andmeid. Nii otsitakse kohalikul maastikul ja ka üleilmselt mitmesuguseid häiringuid, nagu raie või putuka- ja tormikahjustused, ning kaardistatakse põlengualasid. Kuid muutust kujutab endast ka metsa kasvamine, mida on vaja jälgida. Sellised muutuste tuvastamise tulemid (kaardid) on hädavajalikud eelkõige inimkaugetes piirkondades, kus kohapealne kontroll on nõrk ja reageerimisaeg pikk.

Kõige lihtsam lidarandmete võrdlus seisneb kahe kõrguskaardi lahutustehtes (joonis 3 ja 4), mille tulemusena saab kaardistada kõrguse muutuse (ΔH). Selle põhjal on võimalik näha, kus on tehtud lageraiet või kus on tekkinud muid kahjustusi, ning jälgida metsade tervislikku seisundit puude kõrguskasvu järgi. Aerolidari mõõtmiste üksikasjalikkus lubab meil tuvastada ka nõrgemaid häiringuid, nagu harvendusraie, mis satelliitseirele jääb tihtipeale märkamatuks. Samuti saab jälgida metsa kõrguskasvu ja nii tuvastada uuenenud lanke, mille eelduseks on 1,3 m kõrguse saavutamine.

Kokkuvõtteks võib nentida, et üha vähem on Eestis metsamajandajaid, metsakorraldajaid ja metsaomanikke, kes poleks kuulnud sõna “lidar” ja kes selle olemasolust midagi ei teaks. Nii andmetöötlusmeetodite kui ka riistvara pidev areng — näiteks tavakasutusse jõudvad droonidele paigaldatavad lidarid — ning mitmesugused masinõppevõimalused lubavad uskuda, et huvi lidarite kasutamise vastu üha suureneb ning metsanduslik kaugseire nende abil muutub igapäevaseks.

Joonis 3. Metsa kõrgusmuutuste kaart (2010–2020) ja ortofoto.

Joonis 4. Metsa kõrguskaartide aegrida aastatest 2010–2020.

Käesoleva artikli puhul on tegu koostööalgatusega Tartu Ülikooli loodus- ja täppisteaduste valdkonna ning *Akadeemia* vahel, mille eesmärk on tutvustada vastsete loodusteaduse doktorite uurimistöid.

TAURI ARUMÄE (1987) on lõpetanud Eesti Maaülikooli metsatööstuse erialal (2009) ja kaitsnud samas doktoriväitekirja (2020). Aastast 2011 Riigimetsa Majandamise Keskuse kaugseirespetsialist.

MAIT LANG (1973) on lõpetanud Eesti Põllumajandusülikooli metsandusteaduskonna metsakorralduse erialal (1996) ja kaitsnud samas doktoriväitekirja (2006). Töötanud Eesti Maaülikoolis ja Tartu Ülikooli Tartu observatooriumis, praegu maaülikooli dotsent ja observatooriumi metsade kaugseire kaasprofessor.

ARVUSTUS

ÕHTUD FÜÜSIKA LÄHISTEL

Jüri Liiv. *Füüsika õhtuõpik*. Tallinn: Hea Lugu, 2021. 312 lk.

Õhtuõpiku formaat (või selle nime all välja antud raamatud) on Eesti õpikukirjanduse maastikul vaat et iseseisvaks žanriks kujunenud. Otsa tegi lahti 2013. aastal ilmunud Juhan Aru, Kristjan Korjuse ja Elis Saare *Matemaatika õhtuõpik* (kirjastus Hea Lugu), millest ka *Akadeemias* varem juttu on olnud (vt Engelbrecht 2014; Kiho 2014). Selle raamatu edust andis tegelikult juba enne ilmumist aimu see, kui kiiresti kogus avaldamine toetust Hooandjas, ületades mitu korda esialgu püstitatud eemärgi. Nüüdseks on raamat jõudmas oma kümnenda trükini.

Jüri Engelbrecht kirjutab *Matemaatika õhtuõpiku* saatesõnas: “Tegelikult oleks selliseid õhtuõpikuid vaja ka teiste valdkondade mõistmiseks.” See soov on nüüdseks mingil määral täitunud. Tänu Jüri Liivile on meil olemas *Keemia õhtuõpik* (2018), millest on müügis ka juba kolmas trükk. Siia ritta on lisandunud veel autorite kollektiivi *Veealuse maailma õhtuõpik* (Randmaa jt 2020).

Kirjastaja on rääkinud, et idee füüsikaõpikust sündis kohe pärast *Matemaatika õhtuõpiku* tähelendu, kuid polnud lihtne leida kirjutajat, kes selle ülesande enda peale oleks võtnud. Jüri Liivi keemiaõpikut võis ootuspäraseks pidada, arvestades autori keemiadoktori kraadi ja tööd Tartu ülikooli keemia instituudis. Kes aga teda pikemalt, juba koolipõlvest tunnevad, neile pole füüsikaõpikki üllatuseks, kui meenutada autori silmapaistvat edu omaaegsetel üleliidulistel füüsikaolümpiaadidel. Võib niisiis öelda, et *Füüsika õhtuõpikuga* on ta oma vana kiindumuse juurde tagasi pöördunud. Ja ehk annab see raamatule ka oma näo ja värskuse, mis puudub õpikutel, mille on kirjutanud eluaeg pealaest jalatallani füüsika sees olnud inimesed. Oma eelkäijatele füüsikaõpikute alal annab Jüri Liiv hinnangu, et umbes 1/3 nendest on head, 2/3 ei kõlba aga kuhugi. Jah, ta on oma arvamustes-hinnangutes õige kategooriline ja irooniline, seda näeme ka *Füüsika õhtuõpikust* — erinevalt õpikute tavapärasest hillitsetud-neutraalsest toonist.

Mitmes mõttes annab füüsika raamat keemia omale silmad ette. Ta on mõneti mahukam (312 vs. 255 lk) ning sisult ja vormilt märksa mitmeplaanilisem. Ma ei arva, et selline hinnang johtuks vaid siinkirjutaja erialast — füüsikast. Pigem näeksin selles ikkagi autori kui võimeka

teadmiste vahendaja sisulist kasvu. Sest ka *Keemia õhtuõpikus* on palju põnevat lugemist, toredaid illustratsioone, ajaloolisi ekskursse.

Varasemate õhtuõpikute edu on saatnud ka *Füüsika õhtuõpikut*. Õige kiiresti lendas see müügiedetabelite tippu. Et Eesti lugeja teaduslombust siiski mitte üle kiita, täpsustagem, et Jüri Liivi raamat jõudis edetabelites teisele kohale — esikohal oli Kirsti Timmeri *Taroskoop* 2022.

Jüri Liivi raamat katab kogu füüsika üpris traditsioonilises järjekorras: mehaanika (32 lk), termodünaamika (52), elekter (54) + magnetism (49; kokku üle saja lehekülje kolmesajast), optika (44) ja mateeria ehitus (30). Esitusest paistavad mõneti välja ka autori lemmikud. Mehaanika on ta ise võrdlemisi igavaks tunnistanud, mis küll ei tähenda hinnaalandust esitusele, samal ajal kui elekter ja magnetism on autori soosikud, valdkonnad, milles ta jagab lausa praktilisi tehnilisi näpunäiteid (“Kodune elekter”). Raamatu lõpuosas (“Mateeria ehitus”) jõuab autor — küll põgusalt — välja ka füüsika “eesliiniprobleemideni”: tumeaine, barüonasümmeetria, stringiteooria, multiversum. Raamatut aitavad konkreetsemaks muuta ja tegeliku maailmaga siduda õige paljud arvtabelid (ainete füüsikalised omadused, elektrilike pinge jm).

Nagu heal lapsel ikka võiks ka Jüri Liivi raamatul olla mitu nime, s.t mitu pealkirja. Üks võimalus oleks *Füüsika illustreeritud ajalugu*. Meil on olemas Ivar Piiri kapitaalne *Füüsika ajalugu* (2013; 581 lehekülge, nimeregistris 968 nime). Aga see akadeemiliselt kõrgetasemeline raamat (Ivar Piiri töö viis lõpule Piret Kuusk) positsioneerib ennast kui õpik kõrgkoolidele ja temas puuduvad illustratsioonid. *Füüsika õhtuõpikus* on ajalooline mõõde oluline ja see on ka illustreeritud rikkalikult — tahaks peaaegu öelda: barokselt. Lugesin kokku 413 illustratsiooni — aga seda vaid allkirjade järgi; paljud neist on mitmeosalised, üksikpiltide arv võib seega küündida poole tuhandeni. Pildiallikate suhtes on autor üles näidanud äärmist korrektsust: raamatu lõpus on need peenes kirjas kümnel (!) leheküljel kõik üles loetud. Mõned pildid on nii põnevad ja detailirohked, et neid oleks soovinud lausa suuremana näha. Ja siia hulka pole veel arvatud Hillar Metsa 25 vaimukat karikatuuri, mis lisavad raamatule veel ühe, huumori mõõtme. Piltide idee lähtub sageli sellest, kuidas meie igapäine keelekasutus ristub teadustermiнологiaga. Ning muidugi tõstab see raamatu sobivust meie öökapile. Ega autori endagi huumorisoonet eitada saa, näiteks sobib vahtpolüstüroolgraanulitega kaetud kass staatilise elektri demonstraatorina. Kass tundub üldse olevat autori ja illustraatori lemmikloom. Mina leidsin raamatust koos kaanekassiga (Schrödingeri kass — Merike Tamme illustratsioon) kokku 17 kassi.

Veel üks raamatu mõõde on tehnoloogilis-rakenduslik. Autor annab rikkaliku illustreeritud ülevaate paljude füüsikaavastuste tehnilisest rakendusest, vastates seega juba ette küsimusele: milleks seda kõike vaja on, kas tõesti ainult koolilaste kiusamiseks? Näited ulatuvad vibudest koopainimeste seinamaalingutel (kineetiline energia!) neljanda põlvkonna sulasoola-tuumareaktorini, mis on esialgu väljatöötamise staadiumis.

Tuleks kiita veel autori viiteid paljudele Eesti saavutustele, olgu selleks esimene eestikeelne füüsikaõpik, 1855. aastal ilmunud Georg Schwartzi *Wisika, ehk õppetud lodud asjade issewisidest ja wäggedest*, millest on toodud hulgaliselt tsitaate ja faktsimileid, või Eesti NSV Teaduste Akadeemia konstrueerimisbüroos väljatöötatud eksimeerlaserid. Rahvuslikku koloriiti lisavad ka fotod: “Või kaalumise kangkaaluga Otepää meiereis”, “Jää lõikamine Emajõel” jt.

Õpikule kohaselt on raamatu lõpus märksõnade register. Soovitaksin autoril selle enne kordustrüki (ei kahtle, et need tulevad) üle vaadata ja veenduda, kas mõni oluline märksõna pole ehk välja jäänud.

Autor ei varja oma isklikku suhtumist asjadesse, mis teda häirivad, näiteks nn umbluu-uurijatesse, samuti viimastel aastakümnetel Eestis toimunud muutustesse teaduspoliitikas. Raamat lõpeb (lootusetult hiljaks jäänud) soovitusel selliseid raamatuid mitte lugeda — polevat mõttekas ega materiaalselt kasulik. Neile, kes head nõu kuulda ei võta, on mõeldud tsitaat Dante *Jumalikust komöödiast*: “Lasciate ogne speranza, voi ch'intrate” (“Kõik lootus jätke, astudes siit sisse”¹). Aga kui te lugedes niikaugele olete jõudnud, pole enam midagi parata.

On siiski üks ainevald, mida keemia- ja füüsikaõpikud (sh jutuks olevad õhtused) üsna napilt kajastavad, eriti kui arvestada selle rakenduslikku tähtsust, nimelt tahkise- ehk materjalifüüsika. Või laiemalt kondensaine füüsika (ingl *condensed matter physics*; eesti keeles on olemas hea, aga vähe kasutatav termin: “tihkised”). Ja kui klassikalisi tihkiseid — kristalle — veel käsitletakse, siis teised tihkiste tüübid, nagu “pehme aine” (*soft matter*, pehmised), jäävad vaatluse alt sootuks välja. *Füüsika õhtuõpikus* on tahkele ainele termodünaamikat käsitlevas osas pühendatud napilt kaks lehekülge, keemiaraamatus veel vähem. Muidugi pole see ainult Jüri Liivi raamatute probleem; samasugust olukorda kohtame kõikide füüsika ja keemia õpikute juures. “Pärisõpikute” on seda teemat ehk kõige mahukamalt käsitlenud Henn Käämbre oma 12. klassi füüsikaõpikus (Käämbre 1998; veebis saadaval ka e-õpikuna). Võib muidugi küsida, kas ehk ongi need teemad populaarsete

¹“Põrgu”. Kolmas laul. Tlk Harald Rajamets. *Toim.*

selgituste jagamiseks lootusetult keerukad. Siinkirjutaja päris nii ei arva ja tegelikud põhjused on ka aimatavad. Küllap on see ainevaldkond jäänud mingis mõttes eri distsipliinide vahele (füüsika, keemia, mõned matemaatika harud) ja pole seepärast kuulunud kellegi peavoolu. Ning muidugi on oma osa ka õpikute rubritseerimise traditsioonil, mida Jüri Liivgi oma füüsikaõpikus järgib. Toome üheks konkreetseks näiteks sellised ained nagu pehmisteks liigituvad vedelkristallid. *Keemia õhtuõpikus* neist juttu pole. Ka *Füüsika õhtuõpikust* seda märksõna ei leia, kuid optika osas on neist siiski põgusalt juttu seoses ühe olulise rakendusega. Selleks on vedelkristallkuvarid — siinkohal veel kord võimalus kiita Jüri Liivi ta tehnoloogialembuse eest.

Tahkisefüüsika alaesindatusel võib aga veel teinegi põhjus olla. Kui sai selgeks, et aatomite maailmas toimivad kvantmehaanika seadused, mis erinevad makromaailmas kehtivatest seadustest, siis kujunes välja arvamus, et säärase tahkisstruktuuride käsitlemine peabki algama kvantmehaanikast ja ilma selleta pole seal midagi teha. Sellele tahaksin küll vastu vaielda. Paljud tahkisefüüsika aluskontseptsioonid — sümmeetria, perioodilisus, tihedaima pakendi printsiip jt — ei eelda kvantmehaaniliste peensuste tundmist ja on käsitletavad õige lihtsate mudelite abil (jäigad kerakesed, kerad-pulgad jms). Üks isiklik meenutus 1990ndate lõpust. Pidasin Tartu ülikooli toonases füüsikahoones aadressil Tähe 4 füüsika bakalaureusetudengitele loenguid aine ehitusest ja läksin loengule, näpus kuubilise kristalli mudel — väikesed traatidega ühendatud kerakesed perioodilises võres. Vastu tulevad Tartu Erakooli juntsud, kellega me maja jagasime, ja pärivad: mis see on? Andsin ausa vastuse, et kuubilise kristalli mudel. “Vinge, vingel!” ütlevad juntsud, silmad säramas. Jah, ma usun küll, et sisukaid ja huvitavaid teadmisi tihkiste struktuurist ja omadustest saaks ka koolis anda tükk aega enne seda, kui jõutakse aatomi ja selle ehituseni (Bohri mudel ja need edasised vigurid, kui mäletate). Näiteks: kes paneb kätteantud rombidest kiiremini kokku Penrose’i mosaiigi² kui kahemõõtmelise kvaasikristalli mudeli (austusavaldis Daniel Shechtmanile³); või kes ehitab kätteantud elementidest suurema grafeenitasandi?

Enamgi veel, paljud huvitavate ja kasulike omadustega materjalid on kokku pandud struktuurielementidest, mis on aatomitest märksa suu-

²Roger Penrose (sünd 1931) on Inglise füüsikateoreetik, 2020. aasta Nobeli füüsikaauhinna laureaat. Penrose’i mosaiik on aperioidiline muster, mis koosneb eripärase kujuga kahesugustest rombidest. *Toim.*

³Daniel Shechtman (sünd 1941) on Iisraeli materjaliteadlane, Nobeli keemiaauhinna laureat 2011 kvaasikristallide avastamise eest. *Toim.*

remad ja mille toimimine kirjeldub täielikult klassikalise füüsika seadustega. Selliseid materjale kutsutakse metamaterjalideks ja nende väljatöötamine, uurimine ja rakenduste leidmine on aktuaalne teema nüüdisaegses materjaliteaduses, millest annavad tunnistust vastavad rubriigid rahvusvahelistes teadusajakirjades. Klassikalise füüsika abil on kirjeldatavad ka praktikas olulised graanulmaterjalid. Kui mitte muud, siis vähemasti mängu liivakastis mäletavad kõik. Aga andmebaas Web of Science indekseerib viimase kümne aasta jooksul 220 kõrgetasemelist teadusartiklit, mille pealkirjas on sõna *sandpile* (liivakuhi). Kas ja kuhu peaksid kõik need teemad koolihariduses jõudma?

Püüakski nüüd vaadata kooliõpikutele hoopis üldisemast vaatepunktist. Vikipeedia andmetel⁴ ilmus maailmas 2018. aastal loodus- ja inseneriteaduste vallas 2 554 373 artiklit, mida indekseerivad Science Citation Index ja Social Sciences Citation Index. Neist 528 263 pärines Hiinast, mis on USAst (422 808) juba mööda läinud. Võrdluseks: Eeseti on selles edetabelis 1415 artikliga 71. kohal kohe Läti järel. Võib muidugi küsida, kui palju on neis mitmes miljonis artiklis tegelikult uut teadmist ja kui palju on selles arvus *publish-or-perish*-survet (avalda või hukku). Aga päris tühikäigul teadus kindlasti (veel) ei tööta ja nii tekib küsimus: kas, mil määral ja kuidas peaksid need uued teadmised üldharidusse jõudma? Sest lõpuks on see ka teaduse enese kui teadmissüsteemi lõimituse ja sidususe probleem. Kanalid on ju teada: teadusesiseselt on nendeks ülevaateartiklid ja monograafiad, edasi oma käsitluse sügavuselt eristuvad kõrgkooliõpikud ja aimeraamatud ning lõpuks üldkoolide õpikud. Need viimased peaksid sisaldama teadmisi, mille omandamist peetakse vajalikuks kõigile sootsiumi liikmetele (hilisemast) tegevusalast sõltumata.

Ja siin lähebki küsimus keeruliseks: mida võtta, mida jätta? Matemaatikud on tegelikult juba ammu loobunud ideest õpetada (üld)koolis nüüdisaegset matemaatikat. “Värskeim” matemaatika, mida koolis õpetatakse, ei pärine suurelt jaolt isegi mitte üleelmisest sajandist, vaid veelgi varasemast ajast, ja see käib ka *Matemaatika õhtuõpiku* kohta. Aimeraamatute tasemel, jah, on püütud tänapäevale ka lähemale jõuda, heaks eestikeelseks näiteks Jevgeni Gabovitši *Arvudeta matemaatika* (1968). Füüsikud on seni jätkanud kangelaslikke pingutusi ka kooliõpikutes nüüdisaegsest füüsikast aimu anda. Suuresti on see möödunud sajandi füüsika (Einsteini relatiivsusteooriad, kvantmehaanika), aga Jü-

⁴Vt https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_number_of_scientific_and_technical_journal_articles.

ri Liiv jõuab välja ka sellesse sajandisse (2012. aastal avastatud Higgsi boson on raamatus märksõnana sees).

Muidugi on sellisel lähenemisel oma hind. Ja hinnaks on moodsa füüsika käsitlemine aimetasemel. Kui matemaatika annab peale teadmiste ka oskused neid teadmisi konkreetsete ülesannete lahendamisel kasutada, siis nüüdisaegne füüsika on kooliõpiku käsitluses pigem aimefüüsika, “jutustusi füüsikast”. Võib muidugi öelda, et parem pool mu na... kui üldse mitte midagi. Tõsisem probleem on see, et ka füüsika klassikalised osad muutuvad koolifüüsikas järjest aimelisemaks, sealhulgas matemaatiliste valemite ja nendega opereerimise oskuse hülgamise või vähemalt nende tähtsuse olulise kahanemise teel. Jüri Liiv pole siinkohal küll mees, kelle suunas näppu vibutada. Temal ikka valemid on. Tõsi, ta ei taha neid nummerdada ja see teeb viitamise keeruliseks. Matemaatikud muidugi loodavad, et nende teadmisi võib vaja minna. Mõned näited *Matemaatika õhtuõpikust*: “Füüsikud kirjeldavad sellist korduvat tasakaaluasendi ümber pendeldamist sõnaga võnkumine.” “Samuti on füüsikutel kombeks rääkida jõuvektoritest.” Või siis terve (küll tärniga varustatud) peatükk “Koosinus, siinus ja elastne vedru”. *Füüsika õhtuõpiku* lugejale, kes varem ka matemaatikaraamatuga tutvunud, võib see “Mehaanilise võnkumise” osa lugemisel olla rõõmus meenutus sellest, et matemaatikud-füüsikud ikka ühel meelel on ja sama juttu räägivad.

Milliseid õhtuõpikuid meil veel oodata oleks? Võtame ette kooli ainekava ja vaatame, mis veel katmata. Aga see on vajaduse pool. Teine pool on võimekad ja tegusad autorid. Kindel on küll see, et kirjastus seda rubriiki sulgenud pole. Ja eelnevate raamatutega on teatud mall ette seatud, mis ehk ka tasemel väga langeda ei luba — või “žanril” väga laialivalguvaks muutuda. Sest mis eristab (head) õpikut (heast) aimeraamatust? Ja kas klassikaline õppeainete loend (matemaatika, füüsika, keemia, bioloogia, geograafia jt) on midagi kivisse raiutut? Või võivad ka siin mingid muutused toimuda? Kuidas? Uute “õhtuõpikute” kaudu, mis pole nii jäigalt kooliprogrammiga seotud? Meenutame Jüri Engelbrechti sõnu, et selliseid õhtuõpikuid oleks vaja ka teiste valdkondade mõistmiseks. Koolis on peale õpikute muidugi veel palju muidki igasuguseid atribuute ja tegevusi: töövihikud, ülesannete kogud, praktikumid (paraku vist järjest vähem), tunnikontrollid-kontrolltöödeksamid... Kõike seda kodustesse õhtutesse üle kanda muidugi ei saa. Või mõnda siiski? Meenub juba üsna vana tõlkeramat *Füüsika vanis* (Ruchlis 1977). Või kui lapsed oma vanemaid füüsikas eksamineeriks? Võib muidugi arvata, et kodust koosõppimist tuleb praegusel eneseisolatsiooni ja distantsõppe ajal päris palju ette. Õhtuõpikute abiga tunneksid lapsevanemad end koduõpetaja rollis küllap kindlamini.

Vahur Kersna on *Keemia õhtuõpiku* saatesõnas kirjutanud: “See raamat on nii neile, kes koolitunnist poppi tegid, kui ka neile, kes sealräägitu on unustanud või tahavad lihtsalt mõnest asjast rohkem teada.” Need sõnad sobiksid suurepäraselt saateks ka *Füüsika õhtuõpikule*. Lõpetada tahaks aga optimistlikumalt kui Jüri Liiv oma füüsikaõpiku — sooviga, “et sul õhtud need [---] meelest iial ei ununeks”.

Kirjandus

- A r u, Juhan, Kristjan K o r j u s, Elis S a a r 2013. *Matemaatika õhtuõpik*. Tallinn: Hea Lugu
- D a n t e Alighieri 2011. *Jumalik komöödia*. Tlk Harald Rajamets. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus
- E n g e l b r e c h t, Jüri 2014. Matemaatika õhtuõpik. — *Akadeemia*, nr 3, lk 539–541
- G a b o v i t š, Jevgeni 1968. *Arvudeta matemaatika*. Tallinn: Valgus
- K i h o, Toomas 2014. Matemaatika — tervisesport vaimule. — *Akadeemia*, nr 3, lk 541–546
- K ä ä m b r e, Henn 1998. *Füüsika XII klassile: aatom, molekul, kristall*. Tallinn: Koolibri
- L i i v, Jüri 2018. *Keemia õhtuõpik*. Tallinn: Hea Lugu
- P i i r, Ivar 2013. *Füüsika ajalugu*. (Käsitirja lõpetanud ja viimistlenud Piret Kuusk.) Tartu: Ilmamaa
- R a n d m a a, Liisa, Kalle-Mart S u u r o j a, Kai S a l m, Arno P õ l l u m ä e, Kirill A n j u t i n, Vladimir K a r p i n 2020. *Veealuse maailma õhtuõpik*. Tallinn: Eesti Meremuuseum — Hea Lugu
- R u c h l i s, Hy 1977. *Füüsika vannis*. Tlk Arlentin Laisaar. Tallinn: Valgus
- S c h w a r t z, Johann Georg 1855. *Wisika, ehk õppetud lodud asjade issewisidest ja wäggedest*. (“Koli-ramat”. Kues jaggo.) Tlk Tallinna keelde Carl Gottlieb Reinthal. Tartu: H. Laakmann

Jaak Kikas

JAAK KIKAS (1949) on lõpetanud Tartu Ülikooli füüsikaosakonnas (1972) ja kaitsnud Teaduste Akadeemia Füüsika Instituudis füüsikamatemaatikakandidaadi kraadi tahkisefüüsika erialal (1979; PhD). Töötanud Füüsika Instituudis, viimati selle direktorina (2012–2017), ja Tartu Ülikoolis, viimati korrastamata süsteemide füüsika professorina (1996–2020). Oli 1992–1999 Eesti Füüsika Seltsi esimees ja 1992–2011 Eesti võistkonna mentor rahvusvahelistel füüsikaolümpiaadidel (koos Jaan Kaldaga). Praegu TÜ emeriitprofessor.

ABSTRACTS

KAARINA REIN. Physicians and medical language in the works of Molière

Jean Baptiste Poquelin (1622–1673), known by his stage name Molière, received his early education at the College de Clermont, a Jesuit school, and became a promising scholar of Latin and Greek. Although there are only few plays of Molière, which are based on Greek and Roman literature, there are hints to ancient authors and classical languages in many of his plays. Greek and Roman culture can also be an object of laughter in Molière's comedies.

Molière often wrote about physicians and there are significant references to this profession in several of his comedies. However, the medical profession was not respectable for Molière. He has depicted physicians as persons who use Latin, philosophize over health and disease, but are often ignorant in therapy. There are six of Molière's preserved plays which are dealing with medicine and the medical profession to a greater extent: The Flying Doctor (premier in Paris, 1659), Don Juan or The Stone Banquet (1665), Love Is the Doctor (1665), The Doctor in Spite of Himself (1666), Monsieur de Pourceaugnac (1669), and The Imaginary Invalid (1673).

It can be claimed that Molière was well aware of his contemporary medical theories and debates as well as of the medical vocabulary and practice of the 17th century. Molière was mostly satirizing not the Montpellier-based innovators but rather the Parisian conservatives, as the medical school of Paris was clinging to ancient ideas. Molière's personal relationships with physicians seem to have been rather amicable.

Both real physicians and pseudo-physicians appear in his plays. The latter category uses improvised medical vocabulary and Dog Latin. In the doctor's acceptance ceremony at the end of The Imaginary Invalid macaronic Latin was used in order to describe medical knowledge and practice. The comedies of Molière revealed that medical Latin became to

be replaced by medical French. The Estonian translations of Molière's plays do not reveal all the layers of his text. (Auth.)

JAAN UNDUSK. On the border between morality and rationality

In the preface to his Elements of the Philosophy of Right (1821), Hegel stated that "what is rational (vernünftig) is actual (wirklich); and what is actual is rational". Only rational things are in accordance with the essence of being and will endure, while the irrational (non-rational, unreasonable) side of being expresses, reversely, the casual and transient moments in it.

From the anthropocentric view — Undusk argues against Hegel — both rationality and irrationality are actual, i.e., they can represent essentiality. The rational side of existence is governed by the rules of reason, whereas the field of rationally inexplicable values stays under the control of some morality. It is not excluded that moral choices equal rational solutions. Man as a rational being tends to behave rationally, and in the "normal" state of affairs, his morals can be rational.

Yet as a rational being, he is also the only one capable of claiming his independence from reason, e.g., his right of self-sacrifice, or of suicide.

The demands of non-rational morals do not succumb easily to rational temptations. From the rational point of view, they can be an inexhaustible source of human stupidity. But sometimes they lead to the 'surplus values' of life, to heroism and love, discoveries and new philosophies. On the other hand, rational behaviour, e.g., for the sake of self-preservation, can be highly immoral, unethical.

In a "normal" state of affairs, it is possible to behave both rationally and morally. In an unbalanced situation, especially in boundary situations (Jaspers' Grenzsituationen), one is often faced with a difficult choice between morality and rationality. If he chooses a purely rational solution, he still tends to add a moral gesture to it. If he acts morally, and non-rationally, he fakes a rational attitude. (Auth.)

Dissoi logoi* or *Dialexeis

One of the most disputed works by ancient Greek sophists is an anonymous collection of theses, Dissoi logoi ('double arguments') which includes contrasting arguments about good and bad, beautiful and ugly, just and unjust, true and false, crazy and sane and more generally, virtue, knowledge of arts and memory and even the choice of politicians by lot. The collection reveals the great dependence of moral categories on the viewpoint and provides additional arguments for Protagoras' theories of relativity and Gorgias' theories of cognition.

Along with the unsolved issue of the date when the collection was written (whether before or after Plato's criticism of the relativistic theories of the sophists), the greatest problem concerning the Dissoi logoi is its function: lecture notes or a handbook which teaches to argue for or against any topic without embarrassment, or an attempt to find out, which categories concern absolute truths, and which depend on the viewpoint and require additional criteria for decision. Perhaps both could be admitted without clinging to the black-and-white view of the world. (Transl.)

JANIKA KRONBERG. *Three Karls: Scraps from a fragmentarium*

These are excerpts from a bulkier prose work, somewhere between an (auto)biography and fiction in its genre. The content of the fragments varies from notes written on the margins of books (marginalia) or mediation of oral heritage to development of some observations or happenings into a text resembling a short story. Still, the author attempts to keep a clear line between the factual and the fictional. The work is mainly based on the biographical facts and creation of three Estonian writers who lived in exile after World War II — Karl Ast Rumor (1886–1971), Karl Artur Adson (1889–1977) and Karl Ristikivi (1912–1977). The author associates these facts relatively freely with the biographies of the writers' other contemporaries and his own biography. The three Karls represent three different types of creators in Estonian literature: Karl Ast, with the pen name Rumor, was a revolutionary and social democrat, a rebel in his youth, later a globetrotter with

several political roles and jobs. His early neo-romanticist creation fascinated the readers with its liberal eroticism; his bulky later novel *Crucifix* (Krutsifiks, 1960) was inspired by a religious war in Brazilian history and whips the manipulators of masses. The author's (Kronberg's) distant relative by marriage, Karl Artur Adson, is descended from the same region in South Estonia. Adson's poetry in the Võru language or dialect expresses a strong local colouring, valuing the safe unchangeability of the "small world" in the ruthless progress of times. The dominant of Karl Ristikivi's creation is primarily his self-identification as a European and European history since the Crusades.

The themes related to these writers have given the author ample opportunities for vignettes from his own biography, excursions into cultural history based on archival materials and reflections on the situation of Estonia and the world at present. (Auth.)

IGOR PILSHCHIKOV. The "Estonian theory" as a "travelling theory": Around the world and back again

The article addresses the epistemological status of terms such as the "French", "Russian", "Czech", etc. theories in the humanities. The schools that develop such theories can be described as specific geographically located "crystallizations" (Steiner) or "condensations" (Tamm and Kull) of wider methodologies favoured in particular cultures and societies. The concept of the "Estonian theory" proposed by Marek Tamm and Kalevi Kull belongs to this category.

A global "transcultural trajectory" (Tamm) of conceptual transfers from linguistics to literary theory and structural anthropology and further to semiotics and cultural studies can be schematically divided into several stages of ex-, de- and re-territorialization: from Russian formalism (the "Russian theory") to Prague structuralism (the "Czech theory"), with its export to the US during World War II and then to France (French structuralism), its re-import back to the USSR (the Tartu-Moscow School), and further to the French poststructuralist reaction exported to the US as the "French theory", with the New Tartu School (the "Estonian theory" or one of the "Estonian theories") as part of this process.

In order to evolve, a theory needs “to travel, to emigrate, to remain in a sense in exile” (Said). Emigration, exile or retreat function as “a contact zone” (Pratt) where important transfers and encounters happen (Greenblatt). The regime of displacement and academic mobility — either voluntary or forced — was also relevant for the birth of the Tartu-Moscow School of Semiotics. After Juri Lotman moved to Estonia from Leningrad due to the anti-Semitic campaign (1950) and semiotics was suppressed in Moscow (1962), the centre of semiotic research was transferred to Tartu (1964).

The “travelling theory” is constantly reterritorialized and recontextualized: it strengthens (or dissipates) in changing contexts when its presumptions cease to be taken as granted by the new intellectual milieu, when it has to defend, justify and assert itself — and eventually transform itself thanks to the acquired awareness of what was irrelevant before but becomes a sine qua non in the new circumstances.

The geographical and diachronic concept of the “Estonian theory” (the theory’s spatial unity in its temporal evolution) should be supplemented with an extraterritorial and synchronic concept (the theory’s simultaneous presence in various geocultural contexts). This is why we need to figure out what is important in the Estonian and East European semiotic, cultural and literary theory not regionally but globally, especially outside Europe, and what are its most appealing or most controversial aspects in the cross-cultural frame of reference. (Auth.)

JÜRI ENGELBRECHT. Multiple views on boundaries

Every description of phenomena should also include the analysis of causality. Only then, one could properly understand the description like Isaac Newton did when he formulated the law of gravitation governing the motion of planets. Describing the complex world around us, one should, in general terms, distinguish between physical and social systems. Physical systems are governed by thermodynamics that guides or limits the processes, while in social systems values are the leading and guiding factors. Values are subjective and depend on traditions, history, economy, environment, education, etc. That is why boundaries including the borders between the states, or just differences between the language

groups or civic communities are complicated and could be characterized primarily as functional, behavioural, and communicational. It is argued that boundaries can be obstacles but also serve as possibilities for exchange not only of goods but also of ideas, which is especially important in social systems. Beside the specific information, the boundaries between scientific disciplines could also depend on values like C. P. Snow and J. Kagan have described. However, in the present-day world, interdisciplinarity may help to cross the boundaries between the disciplines for the benefit of growing knowledge. Another essential keyword is complementarity that is an important factor for a society in the process of changing its trends from a technology-driven society to a socially oriented technology. In this process, education has a decisive role. (Auth.)

JANNIS RITSOS. Poetry

JEAN PAUL. Speech of the dead Christ from the universe that there is no god

JOACHIM KAHL. Jean Paul's "Speech of the dead Christ from the universe that there is no god": A literary masterpiece and theoretical-historical document at the intersection of the Enlightenment and romanticism

Jean Paul's (Johann Paul Friedrich Richter, 1763–1825) "Speech of the dead Christ" is a self-contained section from the novel known by the name of Siebenkäs (1796–1797). For the present-day reader, Jean Paul's texts primarily have a significance for the history of literature, as the baroque language and style as well as the bulk of his works make them difficult to comprehend. The current "Speech" is an exception that Joachim Kahl appreciates as a masterpiece of the German language and the key to present-day atheism. In the text written in the style of horror romanticism, Paul stages the Christian message of redemption as a vision of fear and horror — Christ himself, the highest authority of Christianity, the Redeemer and harbinger of revelation, denies the message of redemption and dismantles it. The reproaches that the writer himself, who came from a pastor's family and was pained by

a religious crisis, had become an unbeliever are refuted at the end of the text by waking up from a dream: God still exists, and the world can be happy.

As generalised from the viewpoint of philosophy of religion, Jean Paul's position at this stage of the history of discourse can be characterised as follows: the awakening of the world from a magic sleep into atheism is at first experienced as new demonisation of the world. The cognitive shock, loss of values and ideas form a unity. Initially, the dismantlement of religion leads to the dismantlement of ethics.

*Jean Paul attempted to overcome his own religious crisis and generalised it using literary devices that had already been tried out in France and England in the second half of the 18th century, for example in Voltaire's story *Micromégas* (1752) and British authors' Gothic novels. However, stripping of atheism of its dramatism and emotionality, briefly, its arrival in everyday life, belongs to an even later stage of cultural development. This is silently happening under our own eyes. (Edit.)*

TAURI ARUMÄE, MAIT LANG. Measuring the forest without going to the forest

To take decisions in forest management and plan the works, first of all data and information are needed. Usually, data on forests are obtained during extensive field work with relatively simple measuring instruments like the tree calliper, height meter, relascope and measuring tape. In the course of time, the appearance and functioning of the measuring instruments have changed, but to this day the measuring tape and the ultrasound or laser distance meter need people to operate them.

Due to rapid internet connections and fast development in electronic measuring devices and the increase in availability of remote sensing data from public databases, forest measuring and fieldwork are radically changing. Already before going to the forest, a great deal of information is available from computers. Since the mid-20th century, visual interpretation of orthophotos has been part of the forest assessor's routine work in Estonia. During the last 15 years, however, three-dimensional point clouds obtained by airborne lidars have

made their way into forest measuring as they make it possible to construct a digital twin of the forest.

The aim of the doctoral thesis defended by Tauri Arumäe in 2020 was to create methodologies, models and applications appropriate for remote measuring of Estonian forests based on airborne lidar data. Estimation of variables necessary for forest management, like forest stand height, vertical distribution of crowns and their lengths, stem volume of growing trees and species composition of stands can be obtained with sufficient precision already from remote sensing data. Another set of applications is related to multitemporal data being already available for the whole country, since the first airborne lidar missions started already back in 2008. The research showed that airborne lidar time series enable us to measure the changes in forest height growth and in canopy cover in time, thus enabling us to monitor disturbances in our forests.

The doctoral thesis also opened the door to the following applications where, relying on machine learning, remote sensing data are used for the assessment of the necessity of thinnings in forests. So, the foresters can optimise fieldwork and concentrate on forest stands where remote sensing does not replace human presence yet. (Auth.)

Review

JAAK KIKAS. **Physics nights**

Jüri Liiv. Füüsika õhtuõpik. [Textbook of Physics to Spend your Nights with.] Tallinn: Hea Lugu, 2021. 312 pp.

Serial

HERBERT NORMANN. **Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part XLIII**

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

TAURI ARUMÄE PhD (1987), specialist in remote sensing at the Estonian State Forest Management Centre

JÜRI ENGELBRECHT PhD (1939), emeritus professor of Tallinn University of Technology

JEAN PAUL (Johann Paul Friedrich Richter, 1763–1825), German writer

JOACHIM KAHL PhD (1941), German philosopher and humanist

JAAK KIKAS PhD (1949), emeritus professor of the University of Tartu, physicist

JANIKA KRONBERG MA (1963), Estonian philologist

ILMAR KRUUSAMÄE (1957), Estonian artist

MAIT LANG PhD (1973), associate professor of forest remote sensing at the Estonian University of Life Sciences

HERBERT NORMANN (1897–1961), Estonian medical scientist

IGOR PILSHCHIKOV PhD (1967), professor at the Department of Slavic, East European and Eurasian Languages and Cultures of UCLA; professor of cultural semiotics and Russian literature at the Institute of Humanities, Tallinn University

KAARINA REIN PhD (1973), research fellow at the University of Tartu Library, religion anthropologist

JANNIS RITSOS (1909–1990), Greek poet

JAAN UNDUSK PhD (1958), director of the Under and Tuglas Literature Centre of the Estonian Academy of Sciences

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

XLIII

10. veebruar [1949]. Prof. Jüri Haldre kalmule on tekkinud valge puurist tagasihoidliku kirjaga: "Prof. dr. med. Jüri Haldre, sünd. 5. V 1896, surm. 3. II 1949". Pärjad ja lilled on kõik veel värsked...

Kuulu järgi on matusepäeval rahva lahkumisel kalmistult õp. Harri Haameri abikaasa²⁰⁶⁹ korraldanud omakstele kalmul veel palve. Lauldud "Jumal, Sul ligemal..."

Osvald Palgi kalmul on pärjad ja lilled samuti veel värsked. Nagu nähtub lintidest, on pärgi asetanud EK(b)P Tartu Linna-komitee ja ELKNÜ Tartu Linnakomitee, EKP(b)P Tartu Riikliku Ülikooli algorganisatsioon, Tartu Riikliku Ülikooli teenistujate ametiühing, Tartu Riikliku Ülikooli üliõpilaste ametiühing, Tartu Riikliku Ülikooli rektoraat, Tartu Riikliku Ülikooli põllumajandusteaduskond ja marksismi-leninismi õhtuülikooli direksioon ja kuulajaskond.

Ülikooli kuluaaridest kuuldub, et ajalehti "Edasi" 5. ja 6. veebruarist sirvides ("Edasi", 2, nr. 29 (236), lk. 4 ja nr. 30 (237), lk. 4, (1949)) on ülikooli teenistujate ametiühingu esimees I. Paul avaldanud rahulolematust ja pahameelt, et Jüri Haldrel olnud surmakuulutusi kuus, Osvald Palgil aga ainult kolm.²⁰⁷⁰ Haldre

²⁰⁶⁹Maimu Haamer (Maramaa; 1912 – 28. XII 1997 Mustvee).

²⁰⁷⁰Jüri Haldret mälestasid ajalehe *Edasi* 1949. aasta 5. veebruari numbris "TRÜ Rektor ja Arstiteaduskond", "abikaasa, lapsed ja omak-sed", "Radioloogia Kliiniku ja Röntgenijaama pere", "Heiti, Urve, Ülo, Heldur ja Mare", 6. veebruari numbris "Tartu linna TK Tervishoiuosa-kond ja allasutused" ja "Vabariiklike Tartu Kliinikute Valitsuse ja kliini-kute töötajate pere"; Osvald Palgit mälestasid ajalehe *Edasi* 1949. aasta 5. veebruari numbris "Marksismi-Leninismi Õhtuülikooli direksioon, õppejõud ja kuulajad" ning "vanima bolševiku" lahkumisest andsid tea-da TRÜ rektoraat, partei- ja ametiühinguorganisatsioonid, 5. veebruari

puusärgilt kõrvaldanud kadunu esimene abikaasa Valli-Monika Haldre risti kuju. . .

Dr. V. Üpruse poolt Jüri Haldre kalmule asetatud pärg oli ühine prof. A. Linkbergi ja nende perekondadega.

21. veebruar. Kateedrite juhatajate informatsioonikoosolek. Dekaaani ülesannetes prodekaan prof. E. Karu teeb teatavaks, et rektor käskkirjaga 18. veebr. 1949 on kehtestanud kuni 1. juunini dekaani A. Valdese poolt 9. veebr. 1949 esitatud dekaani ja prodekaanide tööjaotuse. Selle käskkirja kohaselt pannakse A. Valdesele, teda ajutiselt dekaani ülesannetest vabastades, teadusliku töö juhendamine teaduskonnas, eriti valmimisel olevate kandidaadidissertatsioonide lõpule viimine ja teaduslike ringide töö organiseerimine. Dekaaani ülesandeid täidab kuni 1. juunini 1949 E. Karu. Teise prodekaani prof. V. Hiie ülesanded jäävad endisteks.

17. märts.^{*2071} Minu kabineti aknast avaneb polikliiniku IV korral vaade Kalevipoja mälestussambale²⁰⁷² jõeäärsel puisteel, selle taga voolavale Emajõe ja oru nõlvakult tõusvale III linnaosale.

Riigipanka üksikud inimesed, tänavad osaliselt veel lumega kaetud, kohati suured lombid. On sula. . . Kahvatu päike. Jõgi lahti. Kauguses lumeväljad ja metsatukad. Buss sõidab juba 10. korda tühjalt. Kaugemal paremal kalmistu möödaviiva teega ja Annemõisa hooned raagus puude keskel.

17. märts.* Kevade algus. Öösi on tulnud värsket poolsula lund. Aiad ja puud on lume all, hõredat lund tuleb juurde.

numbris väljendasid sel puhul kurbust “EK(b)P Tartu Linna Komitee töötajad”.

²⁰⁷¹Tärniga on tähistatud Herbert Normanni mustandmärkmepäeviku jaoks.

²⁰⁷²Tartu Vabadussõja mälestussammas (skulptor August Adamson) Vabaduse puisteel avati 17. septembril 1933. aastal ja lõhuti 28. või 29. aprillil 1950, taasavati (skulptuuri modelleerija Ekke Väli) 22. juunil 2003.

Habemeajamiskausis ämblik. *Kummer u. Sorgen*.²⁰⁷³

Raudteehekk nagu hallis udus, kuid küllalt selgelt näha.

1. aprill. Käskkirjaga 28. märtsist 1949 kohustas TRÜ rektor teaduskondade dekaane, kateedrite juhatajaid ja teisi, kellede valduses on raamatukogusid, eraldama kogudest peale 1917. aastat välismaal ilmunud raamatutest kõik õppe- ja teaduslikus töös igapäevaseks kasutamiseks hädavajalikud õpikud, käsiraamatud, sõnastikud, klassikute teosed ja tööd, mis on ilmunud tõlgetena Nõukogude Liidus. Need raamatud võib jätta kohale kateedri juhataja hoiule ja vastutusele, kuna kõik teised peale 1917. a. välismaal ilmunud väljaanded tulevad üle anda ülikooli pearaamatukogule. Ettevalmistused üleandmiseks peavad lõpetatud olema 3. aprilliks.

Kohale jäävate raamatute nimestik esitatakse TRÜ pearaamatukogu keelustatud kirjanduse osakonna juhatajale M. Sõštšikovile kinnitamiseks.

Sama käskkiri teeb M. Sõštšikovile ülesandeks välja töötada kohale jääva välismaise kirjanduse kasutamise kord ja esitada see rektorile kinnitamiseks, kuna pearaamatukogu direktor K. Weltmann peab organiseerima üleantava kirjanduse paigutamist pearaamatukogus sääraselt, et see oleks raamatute üleandjatel kergesti käsitatav.

14. aprill. EK(b)P Tartu Linnakomitee büroo otsusel 1. aprillist 1949 ja TRÜ kaadrite osakonna ülema esitisel 11. aprillist on rektor käskkirjaga 12. apr. 1949 kinnitanud TRÜ arstiteaduskonna tervishoiuorganisatsiooni kateedri juhatajaks dr. Pavel Kalju, arvates 15. aprillist 1949.

16. aprill.* Kasvatus arstiteaduskonnas.

Akivo Lenzner:²⁰⁷⁴ Mõned üliõpilased veel kinni usu küljes. Üks läks anatoomiat tegema, palvetades ja lootes jumalale, kuid

²⁰⁷³Sks k kurbus ja mure; aluseks vanasõnasse kätketud ebausk, et hommikune ämblik ennustab kurbust ja muret (*Spinne am Morgen bringt Kummer und Sorgen*).

²⁰⁷⁴Akivo Lenzner (1927 – 27. IV 2012 Tartu) lõpetas TRÜ arstiteaduskonna 1951, meditsiinikandidaat 1953, meditsiinidoktor 1973 (kinnitati 1974), Venemaa Meditsiinitehniliste Teaduste Akadeemia akadee-

kukkus läbi. Usk ei aidanud, dots. Pärtelpoeg tundis paremini anatoomiat kui jumal, kes jättis üliõpilase hätta.

Karu: Kell 1 öösi helistatakse, kas ta ei tuleks peole, temata üliõpilastel igav.

Hiiele: Tarvis üks ots maale teha, kas te ei annaks oma autot.

N[ormann]'ile: Kas võti tema käes, tahetakse pidu korraldada.

Vill: Vanemate kursuste naisüliõpilased ei taha esimestena tervitada — see vale. Peod tulevad sisustada: referaat, ettekan- ded. Lauldakse iganenud ja sobimatuid laule: “Kui õlu vaadis vahutab”,²⁰⁷⁵ aga õlut ei ole ja ei tohigi olla. (Pudeli sisu käis klaasis ringi.)

Rõhutati ka, et ei käida vaatamas nõukogulikke etendusi “Vanemuises”. Eelistatakse lääne filme.

Koosolekut juhatas Karu.

Presiidium: rektor, Pint, Kalju, Valdes, Karu, Hiie, Linkberg, Raatma, Vadi ja rida üliõpilasi.

Osavõtjatelt allkirjad.

18. aprill.* Kateedrijuhatajate koosolek.

mik 1996. Teise maailmasõja ajal sõjatehase nr 835 freesimispingitöö- lise õpilane, pingitööline ja brigadir-seadistaja Tatari ANSVs Tšisto- polis 1942–1945; Eesti Telegraafiagentuuri Tartu korrespondent 1948– 1950; Vabariikliku Tartu Kliinilise Haigla bakterioloogia- ja seroloogia- laboratooriumi arst-laborant 1950; mobiliseeriti 1951. aastal Nõukogu- de armeesse, kus oli Balti sõjaväeringkonna liikuva sanitaar-epidemio- loogialaboratooriumi nr 6 vanemarst-bakterioloog 1951, 1863. hospida- li arst-bakterioloog 1951–1956, sanitaar-epidemioloogiariühma nr 163 arst-viroloog 1956–1958 ja sama rühma bakterioloogiaosakonna ju- hataja 1958–1960; TRÜ mikrobioloogia kateedri vanemõpetaja 1960– 1962, dotsendi kt 1962–1963, dotsent 1963–1974, professor 1974– 1993, emeriitprofessor a-st 1993, mikrobioloogia kateedri juhataja 1964–1993, arstiteaduskonna teadusprodekaan 1961–1965.

²⁰⁷⁵S.t “Öllepruulija” (In München steht ein Hofbräuhaus (1935); he- lilooja Wilhelm Ernst Karl “Wiga” Gabriel (1897–1964), sõnad Klaus Siegfried Richter, eestikeelsed sõnad John Pori (Johannes Pori; Aleksei Johannes P.; Juhan Porisammul; 1906–1947 Tartu).

Päevakorras linna TK tervishoiuosakonna juhataja, Vabariikliku Tartu Ühendatud Kliinikute Valitsuse direktori ja TRÜ arstiteaduskonna dekaani ühise käskkirja projekti arutamine kliinikute ja polikliiniku ühendamise seoses oleva töö tõhustamiseks. Assistentid, eriti nooremad ei saa olla konsultandid, vaid vastu võtma haigeid, kateedrite juhatajad peavad rohkem rakenduma. III kliinik polikliiniku diagnostika statsionaariks — propedeutikale (keegi pole küsinud).

Valdes: tuleb tõhustada teaduslikku tööd, ei saa kohustusi laiendada.

Räni: kateedrite juhatajad ignoreerivad ministrite nõukogu otsust, ei oska tööd otstarbekalt jaotada, et mahuks 6–7 tundi.

Otsustatakse komisjonile tagasi anda.

19. aprill.* TRÜ üliõpilaskonna kommunistlikule kasvatuselisele pühendatud konverentsi plenaarne lõppistung aulas. Päevakorras EK(b)P Keskkomitee propaganda- ja agitatsiooniosakonna juhataja asetäitja E. Jaanimägi²⁰⁷⁶ ettekanne “Nõukogude patriotismist” ja Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi sekretäri V. Telling'i ettekanne “Rahvusvahelisest olukorrast”. Aula hõre, rõdu täis, seal ka õppejõude. Konverentsi I päeval presiidium (valitakse): Koort, Kalju, Jaanimägi, Pint, Feldman, dekaanidest vaid Talvik ja Vadi. Rida üliõpilasi kommunistlike organisatsioonide esindajaid.

²⁰⁷⁶Endel Jaanimägi (Endel-Johannes J.; 1919 – 1. III 1974 Tallinn) lõpetas ÜK(b)P Keskkomitee Kõrgema Parteikooli 1948. Komsomolitegelane Valgas 1940–1941, 182. diviisi sidepataljoni roodupolitruki asetäitja 1940–1941, Teise maailmasõja ajal Punaarmee Eesti Laskurkorpuse poliitöötaja 1941–1944; ELKNÜ Keskkomitee propaganda-sekretär 1944–1945, EK(b)P Keskkomitee propaganda- ja agitatsiooniosakonna juhataja asetäitja 1948–1951, ilukirjanduse ja kunsti osakonna juhataja 1951–1952, EKP Tartu Oblastikomitee sekretär 1952–1953, EKP Keskkomitee sekretär 1953–1954, ENSV kultuuriministri asetäitja 1954–1957, ENSV Ministrite Nõukogu Riikliku Televisiooni ja Raadio Komitee esimees 1957–1974, Välismaadega Sõpruse ja Kultuurisidemete Arendamise Eesti Ühingu abiesimees a-st 1958, Väliseestlastega Kultuurisidemete Arendamise Komitee esimees a-st 1960.

Osavõtjatelt ära kirjad.²⁰⁷⁷ Jaanimägi 1½ tundi. Leesment, Jas-ka,²⁰⁷⁸ Ilus. Uiho: habemega faktid. Lombak Ilusale: temale 7 kor-da ühe asja pärast pähe antud.

Presiidium kokku kuivanud: Feldman, Paul, Kalju, Pint, Jaanimägi. Telling küll Põltsamaalt väljasõitnud, kuid mitte saa-bunud. Vaheaeg.

Alttoa ukse poole. Kalju väljas: ootab T[elling]-it. A[ltooa] ta-gasi. Teised mitmed ootavad.

Aula uksel Pint. Rulli trepist alla ja üles. Pint lõpetab koos-oleku, peatudes läheneva eksamissessiooni tähtsusel, mis peab näitama, kui tõsiselt oma ülesandeid võtnud nii üliõpilased kui ka õppejõud. See peab näitama, kuivõrd kasvatus juba tulemusi andnud.

Aulas presiidiumilaua kohal loosung: "Kommunistliku mo-raali aluseks on võitlus kommunismi kindlustamise ja teostamise eest. V. I. Lenin."

*

Külaliskontserdid. Nagu iga aasta [ENSV Riiklik] Meeskoor (20.–24. IV).²⁰⁷⁹ Juhatas koorijuht Artur Vahter.²⁰⁸⁰ Lõppkontser-

²⁰⁷⁷ Arvatavasti: allkirjad.

²⁰⁷⁸ Isikuandmed teadmata.

²⁰⁷⁹ Vt "Riikliku meeskoori külaliskontserdid Tartus". — *Edasi*, nr 93, 21. IV 1949, lk 4; "Eesti NSV Riikliku Meeskoori lahkumiskontsert". — *Samas*, nr 96, 24. IV 1949, lk 4.

²⁰⁸⁰ Artur Vahter (1913 – 12. VIII 2004 Tallinn) lõpetas Tallinna Kon-servatooriumi koolimuusika erialal 1941. Narva 3. algkooli joonista-mis-, ajaloo- ja matemaatikaõpetaja; Teise maailmasõja ajal mobilisee-rituna esialgu metsatöödel Ivdelis, seejärel Punaarmee Eesti Laskurkor-puse polgu-, diviisi- ja korpuseorkestri juht a-ni 1946; Riikliku Aka-deemilise Meeskoori dirigent (Gustav Ernesaksa kõrval) 1946–1957, ETV ja Eesti Raadio segakoori abidirigent (peadirigent Jüri Variste) 1959–1963, ühtlasi Tallinna Riikliku Konservatooriumi muusikaajaloo ja dirigeerimise õppejõud 1947–1966, dotsent a-st 1962, muusikatead-duse kateedri juhataja 1949–1965, muusikapedagoogika kateedri juha-taja 1971–1977, koolikoorikateedri juhataja 1977–1983, Tallinna Peda-googilise Instituudi muusikapedagoogika kateedri juhataja 1966–1971, professor 1968–1983, seejärel konsultant- ja emeriitprofessor.

diks 24. IV oli saabunud prof. Ernesaks²⁰⁸¹ ise, juhatahes taas meisterlikult oma koori aulas.

II osa koosnes tema lauludest — “Päike vajus pärnapuu-
le” (2 ×), “Randlased”, “Turbalõikajad” (2 ×), “Mu isamaa on
minu arm” (2 ×).²⁰⁸²

Katkend tema ooperist “Tormirand”,²⁰⁸³ milles selgesti tormi
ja lainete õõtsumist.

V. Gurjev:²⁰⁸⁴ Lenski ariooso ja aaria (“Куда, куда вы удали-
лись”)²⁰⁸⁵ “Jevgeni Oneginist”.²⁰⁸⁶

²⁰⁸¹“Eesti NSV rahvakunstnik, Stalini preemia laureaat prof. G. Erne-
saks.” *Herbert Normanni märkus*.

²⁰⁸²S.t “Päike vajus pärnapuu” (1935; sõnad Eduard Visnapuu);
“Randlased” (hiljemalt 1948; sõnad Juhan Smuul), “Turbalõika-
jad” (1948; sõnad Kersti Merilaas), “Mu isamaa on minu arm” (1944;
sõnad Lydia Koidula).

²⁰⁸³S.t Gustav Ernesaksa ooper proloogi ja kahe vaatusega *Tormide
rand* (libreto Juhan Smuul, lavastaja Eino Uuli; esietendus 29. IX 1949
Estonia teatris Tallinnas, ideoloogiliselt ümbertöötatud uut versiooni
etendati esimest korda 21. XII 1949. a.)

²⁰⁸⁴Viktor Gurjev (1914 – 11. X 1985 Tallinn) lõpetas Tallinna Riik-
liku Konservatooriumi laulu erialal 1951. Kreenholmi vabriku tööline
Narvas, mängis Vassili Kirillovi (1892–1969) mandoliiniansamblis Tal-
linnas 1937–1940; Teise maailmasõja ajal Nõukogude tagalas 1941–
1944, džässorkestri solist ENSV Riiklikes Kunstiansamblites 1942–
1944; ENSV Riikliku Akadeemilise Meeskoori laulja 1944–1950, Es-
tonia ooperi- ja operetisolist (tenor) 1949–1968, ühtlasi Tallinna Muusi-
kakeskkooli lauluõpetaja 1956–1963, Tallinna Riikliku Konservatooriumi
lauluõppejõud 1963–1978, professor 1978–1982, laulukateedri juha-
taja 1968–1970, rektor 1970–1982, konsultantprofessor 1982–1985.

²⁰⁸⁵Aaria ooperi II vaatuse 2. pildist.

²⁰⁸⁶Pjotr Tšaikovski ooper kolmes vaatuses ja seitsmes pildis *Jevgeni
Onegin*, op. 24 (1878, esietendus 1879 Moskva Väikeses Teatris; libreto
koostöös Konstantin Šilovskiga (1849–1893) Aleksandr Puškini värss-
romaani põhjal).

Lõpuks marss "Faustist"²⁰⁸⁷ klaveri saatel (I. Talvik²⁰⁸⁸). Mõjus vägevalt. Tormilised ovatsioonid.

Ernesaks elas sageli kaasa: huvitav oli jälgida juhtimist, mii-
mikad, laulis kaasa, sattus sageli ise hoogu.

13. mai. 1948/49. a. õppeaasta viimane loeng propedeutikas.

Uue Anatoomikumi amfiteater on üliõpilastest tulvil, kursuse nimestiku järgi puuduvad vaid üsna vähesed.

Silma paistab mingisugune eriline elevus, ärevus. Märkmete tegemisel näib puuduvat tavaline hoog, vaadatakse naeratades ringi, eriti sageli aga suunatakse pilgud kuruse vanema Richard Mereni²⁰⁸⁹ poole, kes ei istu oma igapäevasel kohal amfiteatri eelviimases istmete reas, vaid üsna all, kirjutamata ühtegi rida, mis on täiesti ebaharilik. Kursuse vanema eest näib märkmeid tegevat tema kursusekaaslane Laine Menning,²⁰⁹⁰ kuid sel-

²⁰⁸⁷Charles Gounod' (1816–1893) viie vaatusega ooper *Faust* (libretto Jules Barbier ja Michel Carré; esietendus 19. märtsil 1859 Pariisis Théâtre-Lyrique'is).

²⁰⁸⁸Ilmar Talvik (1922 – 5. V 1991 Tallinn) lõpetas Tallinna Riikliku Muusikakooli koorijuhtimise erialal 1949. ENSV Riikliku Akadeemilise Meeskoori laulja (bariton) a-st 1945, kvarteti RAM-1 kunstiline juht ja klaverisaatja.

²⁰⁸⁹Richard Meren (Ferchen; 1913 – 28. III 1974 Tallinn) õppis TRÜ arstiteaduskonnas 1944–1945, 1947–1952 ja 1954, lõpetades selle. 3. suurtükiväegrupi 3. patarei mõõtja-topograaf Tartus ja Ropkas 1931–1938, 2. tankitõrjekompanii tehniline varaallohvitser Võrus 1938–1940, Punaarmee suurtükiväepolgu rühmaülem Petseris 1940–1941, mobiliseeriti 1944. a aprillis Saksa sõjaväkke, viibis põhiliselt uuringutel ja ravil Viljandis ja Tartus ning vabastati seejärel teenistusest; Vabariikliku Tartu Naistekliiniku ordinaatori kt 1949, desinfektor 1949–1950, Tallinna Sünnitusmaja meditsiinstatistik 1946–1947, Tartu Kliinilise Sünnitusmaja septikaosakonna ordinaatori kt 1951–1952, Mäo jaoskonnahaigla juhataja 1953–1954, Rapla rajoonihaigla günekoloogiaosakonna juhataja 1954–1962, Vabariikliku Tallinna Keskhaigla günekoloog 1962–1972, Tallinna Vabariikliku Tuberkuloosi Dispanseri kirurg 1972–1974.

²⁰⁹⁰Laine Korrol (Menning; 1922 – 26. X 1997 Tallinn) õppis TÕ matemaatika-loodusteaduskonnas 1942–1943 ja T(R)Ü arstiteaduskonnas 1943–1944 ja 1946–1952, lõpetades selle. Võru linnahaigla õde-

legi mõtted ei paista ettekannet jälgida suutvat tavalise tõsidusega. Kõige kõrgemas istmete reas aga askeldab Vello Valdes, prof. A. Valdese poeg, tehes korduvaid ülesvõtteid. Ka minule mõjub üldine elevus, muutub raskeks koondada mõtteid.

Viimaks on loeng läbi, soovin oma õpilastele head edu edaspidises töös ja tahan parajasti puldi tagant lahkuda, kui minu teele kerkivad Richard Meren ja Laine Menning. Viimasel on käes kimp punaseid nelke.

Lühikeses minu poole pöördud kõnes rõhutab Richard Meren, et mu loengud on alati olnud kompaktsed ja selged ning hästi ette kantud. Praktikumidel on kursus näinud arvukaid haigeid, mille tulemusena tema kaaslased ja tema enam haigeid ei "karda", nagu õppeaasta alul, vaid oskavad juba neile läheneda, neid küsitleda, uurida. Need praktilised teadmused koos hea teoreetilise alusega annavad julgustavaid väljavaateid kliiniliseks tegevuseks. Oma teadmised võlgneb kursus minule ja palub tänutäheks vastu võtta mulle määratud lilled.

Vahepeal on ligi 150-päine kursus tõusnud püsti. Puhkeb kauakestev, tugev aplaus.

Tahan vastata, kuid aplaus kestab. Viimaks tekib siiski vaikus. Palun kursust istuda, kuid sellele ei reageerita: mu vastus kuulatakse ära seistes.

Täna oma õpilasi tähelepanuavalduse eest ja iseloomustan lühidalt möödunud õppeaasta tööd ja selle tulemusi, lõpetades sõnadega, et näen tõsiolus, et kursus vajalikuks on pidanud mind mu viimase loengu puhul meele pidada, tõendust, et meie töö on olnud üksteist mõistev ja edasi viiv.

Jälle puhkeb kestev, tugev aplaus püsti seisvalt kursusel ja see ei tundu mitte lavastatuna, vaid tõelise poolehoiuavaldusena.

praktikant 1941–1942, Tartu Riikliku Seerumi Instituudi laborant; Kiviõli rajoonihaigla arst 1952–1955; Tallinna Linna II Haigla siseosakonna arst-ordinaator 1955–1956, Tallinna Pelgulinna Haigla Kopli polikliiniku arst 1956, Tallinna Linna II Haigla kõrva-, nina- ja kurguhaiguste arst 1956–1987; tema abikaasa Kalju Korrol (1925–2010) vangistati 1951. aastal kui nn soomepoiss ja viibis 1951–1955 vangilaagris Baškiiri ANSVs ja Tjumeni oblastis.

16. mai. Sai teatavaks N. Liidu kõrgema hariduse ja tervishoiu ministrite ühine käskkirj 26. aprillist 1949 "Poliitilise ökonoomia kursuse õpetamise sissetoomisest (введение) Tervishoiu-ministeerimi meditsiinilistesse ja stomatoloogilistesse instituutidesse ja ülikoolide teaduskondadesse". Selle käskkirja kohaselt hakatakse 1949/50. a. õppeaastast peale õpetama kõikides meditsiinilistes ja stomatoloogilistes instituutides ja ülikoolide arstiteaduskondades poliitilist ökonoomiat 140 õppetunni ulatuses. Meditsiinilistes instituutides ja ülikoolide arstiteaduskondades õpetatakse poliitilist ökonoomiat 5. ja 6. kursusel, stomatoloogilistes instituutides 3. ja 4. kursusel. Õpetamise esimese aasta vältel võetakse läbi poliitilise ökonoomia aine (предмет), eelkapitalistlikud formatsioonid (докапиталистические формации) ja kapitalistlik kord (строй) (56 loengu- ja 20 seminaritundi), teise aasta vältel sotsialistlik kord (40 loengu- ja 24 seminaritundi). Iga õppeaasta esimese semestri lõpul toimub läbivõetud ainese ulatuses arvestus, teise semestri lõpul eksam.

Sama käskkirj teeb ka ülesandeks Kõrgema Hariduse Ministeeriumi kaadrite valitsusel (N. T. Galkin²⁰⁹¹) komplekteerida poliitilise ökonoomia kateedrite juhatajate ametikohad, sama ministeeriumi ülikoolide peavalitsuse ülemale K. T. Žigatšile ja Tervishoiu-ministeeriumi meditsiiniliste õppeasutiste peavalitsuse ülemale S. M. Pavlenkole aga hoolitseda, et vastavad kohad täidetakse kvalifitseeritud õppejõududega.

Käskkirjale on alla kirjutanud Liidu kõrgema hariduse minister S. Kaftanov ja Liidu tervishoiu-minister J. Smirnov²⁰⁹².

²⁰⁹¹Isikuandmed teadmata.

²⁰⁹²Jefim Smirnov (1904–1989) lõpetas Sõjameditsiiniakadeemia Leningradis 1932 ja M. Frunze nimelise Sõjaväeakadeemia Moskvast 1938, meditsiinidoktor 1943, NSVLi Meditsiiniakadeemia akadeemik 1948, meditsiiniteenistuse kindralpolkovnik 1943; NSVLi tervishoiu-minister 1947–1952.

18. mai. Tsirkus "Shapito".²⁰⁹³ Primitiivne telk Emajõe vasemal kaldal kunagise tuletõrjemaja vastas, veelgi primitiivsema sisemusega.

Maneeži barjääri moodustab tulbakestele kinnistatud nöör, eesriide kõrval, mille poolmete vahelt väljuvad vaatajaskonna ette artistid, kääksutab taburettidel kolmeliikmeline orkester. Tavaliselt istuvad pillimehed eesriide kohal paikneval rõdul.

Teenijad on livreede asemel harilikus riietuses. Publik istub hõõveldamata pinkidel. Neli elektrihoõglampi valgustavad ähmaselt maneeži.

Konferansjee kuulutab etenduse algust, teatab, et esinema saavad Tallinna ja Leningradi parimad artistid.

Ja tõele au andes, esinemised pole halvad.

Žonglööri Nikolai Nikulin²⁰⁹⁴ keerutab haruldase osavusega osutissõrmel suurt palli, viskab selle teise käe osutissõrmele ja tagasi, langetab keerleva palliga käe peaaegu horisontaalse asendini ja heidab siis palli, seda ikka sõrmel keerutades, paljudes variatsioonides ümber keha.

Illusionist-imitaator Aleksei Levitski²⁰⁹⁵ võtab mängukaarti-de paki, palub seda segada ja tõsta kaheks osaks. Siis paneb ta publiku valikul ühe osa ühte püksitasku, teise osa — teise (enne muidugi taskud pahupidi keerates, tõenduseks, et need on tühjad), ja võtab seejärel soovitud taskust soovitud kaardi.

Isa ja poeg Stepanovid²⁰⁹⁶ esitavad Ikaaria mängu,²⁰⁹⁷ kuna "vaibatola Mihkel" püüab kõike järele teha, haledalt oma ebaõnnestumiste puhul nuttes, nii et pisarad joana mitme meetri kaugusele silmadest purskavad.

²⁰⁹³Vn k tsirkusetelk, rändtsirkus, mis on aluseks paljude tsirkuste nimele; 1948. a esinesid "Shapito" nime all Tartus "Suure tsirkuseeskavaga" Leningradi ja Tallinna tsirkuse artistid.

²⁰⁹⁴Isikuandmed teadmata.

²⁰⁹⁵Aleksei Levitski (1909–1972).

²⁰⁹⁶Isikuandmed teadmata.

²⁰⁹⁷S.t ikaarilised või ikaristlikud mängud (< Ikaros, Kreeka müütilise taiduri Daidalose poeg), tsirkuses viljeldav akrobaatika ala: erilistel alustel lamavad akrobaadid žongleerivad jalgade abil esemete ja inimestega.

Siis veerevad maadeldes maneeži “tartlaste erilisel soovil kaugest põhjast esinema palutud” kaks nanailast, paksudes põhjamaistes kasukates, peakatetes, kinnastes ja jalanõudes ning jätkavad seal oma rahvusspordi — maadluse esitamist. Visa võitluse järel langeb ühelt maadlejalt peakate ja lõbusalt naerma puhkeva publiku ees seisab... Stepanov-isa, kelle seljale oli kinnitatud teise maadleja “ülemkeha”. Kätel ja jalgadel tammudes oli ta haruldase osavusega üksi esitanud kogu maadluse.

Ja vaatajaskond lahkub rahuldatult primitiivsest telgist-sirkusest, tundes heameelt paarist muretult veedetud tunnist, ja kaob aeglaselt valgesse sooja maiöösse. Lahkujate hulgas on Tartu kõrgemate õppeasutiste “esindajatena” prof. A. Starkopf ja nende ridade kirjutaja.

Kusagilt aiast toob mahe tuul õitseva toominga joovastavat lõhna...

23. mai. Minu sirel õitseb.

2.–4. juuni. Riigi-üleminekueksamid histoloogias ja embrüoloogias.

Eksamikomisjon on täies koosseisus kohal: esimees prof. A. Raatma, liikmed prof. R. Bernakoff, prof. F. Lepp, prof. A. Linkberg, prof. G. Kingisepp ja nende ridade kirjutaja.

Eksamineerib prof. E. Aunap.

Üliõpilasel on eksami mikroskoopiliseks preparaadiks põrna lõige.

– Mis asi see on? — osutab prof. E. Aunap juhitava, mikroskoobi külge kinnistatava musta noolega põrna kihnust koe sisse-musse kulgevale väädikujulisele moodustisele.

– Trabeekul!²⁰⁹⁸ — vastab üliõpilane pikema vaikimise järel.

– Noh, jumal tänatud! Aga see siin?

Jälle vaikus.

²⁰⁹⁸“Trabeekul ehk pörk — sidekoest, lihasest või luukoest koosnev väärt.” *Herbert Normanni märkus.*

– Oh, sa jumalukene küll, — hüüab prof. Aunap, — see on ju Malpighi kehake,²⁰⁹⁹ oi, oi, oi, oi!

Teine üliõpilane seletab vere koostist.

– Kui suured on vereliistakud-trombotsüüdid? — pärib eksaminaator.

– Neli mikrooni!

– Oi, Jeesus, vaevalt kaks! — hüüab valjusti Aunap.

Kolmandal üliõpilasel on küsimuseks kilpnääre.

– Mis loom see siis on, — küsib Aunap ja saab üksikasjalise seletuse, puistatud nagu küllusesarvest.

– Viks poiss, — hindab kostuse eksaminaator.

– Mis teil küsimuseks on? — pöördub Aunap järgnevalt kellegi naisüliõpilase poole.

– Veri!

– Ja preparaat?

– Samuti veri!

– Noh, mis te ütlete, — imestab Aunap, — kahe klapiga üks kärbes, muidu püüame ikka tabada ühe klapiga kaks kärbest.

Järgmine naisüliõpilane vastab hästi ja arukalt, parandab aga peaaegu igat oma lauset.

– Mis teiega on? — vaatab Aunap temale üllatatult otsa, — kas olete abielus või?

– Ei, — langetab üliõpilane häbelikult silmad.

Eksamitulemuste kandmisel protokollis juhivad komisjon E. Aunapi tähelepanu dekaani A. Valdese nõudele, et hinded tulevad kirjutada suure ja mitte väikese algtähega, nagu tema — Aunap — seda teeb, võimaliku võltsimise vältimiseks sõnakese “väga” märkimise teel hinde “hea” ette.

Vastus on lühike ja kindel — Valdes lakkugu panni.

²⁰⁹⁹“Malpighi, Marcello (1628–1694) — Itaalia arsti- ja loodusteadlane. Toimetanud rohkeid avastusi põrna ja teiste elundite ehituse alal. Malpighi kehake — tema avastatud põrna folliikul (= nääps, koti- või taskutaoline moodustis).” *Herbert Normanni märkus*.

Eksamite esimesel päeval kukutab E. Aunap läbi kuus üliõpilast, kuna keegi seni kõik ained hindega "väga hea" sooritanud parteilane Endel Laasik saab hinde "rahuldav".

Üliõpilased esitavad kaebuse õppeprorektor A. Pint'ile. Kaebamas viimasele prof. Aunapile²¹⁰⁰ käib ka dekaan A. Valdes.

Seejärel kutsutakse prof. Aunap õppeprorektori juurde ja tema eksamineerimine tunnistatakse mitterahuldavaks. Määratakse isegi kontrollkomisjon koosseisus prof. H. Riikoja ja prof. L. Poska-Teiss, kes ühe pika päeva istub eksamil.

Viimasel päeval kulgevad eksamid suuremate häireteta...

Anatoomia eksamil küsib dots. V. Pärtelpoeg ühelt eksaminandilt, mis on fontanellid,²¹⁰¹ kaua vastust saamata.

Lõpuks, pikema mõtlemise järel, annab üliõpilane siiski nõutud seletuse, lisandades omalt poolt, et koljuluud jäävad kinni kasvamata... vesipea tõttu.

4. juuni.* A. H.²¹⁰² liigub juba mitmendat päeva uues kübaras linnas ringi, täis sügavat eneseuhkust, kuid tegemata kriitikat,²¹⁰³ kas kübar talle sobib või mitte. Kujult meenutab kübar tsaariaegsete kutsarite ja Vene linnade voorimeeste ovaalseid, allapoole ahenduvaid silindreid...

6. juuni.* Langes välja esimene hammas, mis juba kauemat aega oli lahtine.

(Järgneb)

²¹⁰⁰S.t professor Aunapi peale.

²¹⁰¹"Fontanellid ehk lõgemed on pehmed kohad vastsündinud lapse kinni kasvamata koljuluude vahel." *Herbert Normanni märkus.*

²¹⁰²Ilmselt Alice Haberman.

²¹⁰³S.t küsimata.